

МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Фесенко Анжеліка Артурівна

УДК 94(629.5)(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВНЕСОК ПОЧЕСНИХ ГРОМАДЯН ПІВДНЯ УКРАЇНИ У РОЗВИТОК РЕГІОНУ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

А. А. Фесенко

Науковий керівник: Рижева Надія Олександрівна, доктор історичних наук,
професор

МИКОЛАЇВ – 2018

АНОТАЦІЯ

Фесенко А. А. Внесок Почесних громадян Півдня України у розвиток регіону другої половини XIX – початку XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). – Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, Миколаїв, 2018.

У **вступі** обґрунтовано доцільність та актуальність теми, сформульовано мету і завдання, визначено об'єкт, предмет і методи дослідження, територіальні та хронологічні межі, окреслено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, вказано на особистий внесок здобувача, подано інформацію про апробацію одержаних результатів, структуру та обсяг дисертації.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що: здійснено спробу комплексного аналізу становлення та особливостей функціонування інституту Почесних громадян на прикладі Миколаєва та Севастополя в період із середини XIX до початку XX ст.; відстежено динаміку кількісних та якісних змін у системі елітної станової категорії Почесних громадян протягом функціонування окресленої інституції; конкретизовано відмінності між Інститутом почесного громадянства та Інститутом почесного громадянства міст; простежено вплив Почесних громадян на трансформацію публічного простору Севастополя та Миколаєва; проведено цілісний аналіз історіографії теми, усунено певні фактологічні прогалини й уведено до наукового обігу значну кількість архівних джерел. Оприлюднено нові дані та розкрито інформаційні можливості дослідженого масиву документів у вивченні зазначеної теми.

Поглиблено відомості про внесок Почесних громадян Миколаєва та Севастополя у розбудову міст після Кримської війни (1853–1856 рр.); механізми реалізації організаційно-правових заходів імперського уряду щодо становлення та генези інституту Почесного громадянства.

Подальшого розвитку в дисертації набули положення про роль

Морського відомства в адміністративному управлінні та соціально-економічній розбудові розглянутих у дисертації міст; запровадження за ініціативою Почесних громадян міст пасажирського та комерційного пароплавства акваторіями Чорного, Азовського й інших морів у портах Севастополя та Миколаєва; конкретизацію відмінностей між поняттями станове Почесне громадянство та Почесне громадянство міст.

Практичне значення отриманих результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що наведені в дисертації факти, висновки та узагальнення можуть бути використані під час підготовки узагальнювальних праць з історії України та Південного регіону модерного часу. Матеріали дослідження можна використовувати в дидактичних цілях під час підготовки уроків у школі, лекційних та семінарських занять у закладах вищої освіти, під час розгляду відповідних тем із нормативних курсів «Історія України», «Історія рідного краю». Наведені в дисертації факти, висновки й узагальнення можуть стати корисними в краєзнавчій та екскурсійній роботі.

У **трьох розділах** дисертаційного дослідження проаналізовано й систематизовано історіографію проблеми, джерельну базу, розкрито зміст трансформації станового інституту Почесного громадянства, визначення прав та обов'язків Почесних громадян як привілейованої соціальної верстви, виокремлення їх унеску у комплексний розвиток базових центрів кораблебудування та військово-морського флоту регіону – Миколаєва та Севастополя Модерної доби. У підсумку встановлено, що намагання вищої влади Російської імперії подолати відставання від Західної Європи у площині міського управління призвело до реформування правових систем міського самоврядування. Наприкінці першої чверті XIX ст. виникає станова категорія «Почесний громадянин», що трансформувалася з інституту «Іменитого громадянства».

Аналіз історичного матеріалу свідчить, що заохочення громадян та визнання їх громадських заслуг у царській Росії мало бюрократичний характер. Державний апарат, хоч і враховував думку громадськості, однак не проводив процедур обговорення широкими колами громадськості, або відкритих комерційних

конкурсів. Ключове значення надавалося персональним здобуткам конкретних осіб, незалежно від їх сфери занять. Рішення щодо присудження звання Почесний громадянин міста набувало значної ваги, допомагало у подальшій реалізації особистих проектів нагороджених. На початку ХХ ст. змінюється ситуація з суспільним визнанням домінантів.

Розвиток капіталістичних відносин спричинив запровадження певних змін за західноєвропейськими аналогіями. Проте в дореволюційній Росії через низький рівень дієвості громадянського суспільства та недосконалість необхідних інститутів програма суспільного визнання ініціювалася здебільшого державою.

З'ясовано, що головні відмінності між поняттями Почесне громадянство та Почесне громадянство міст полягали в тому, що категорія Почесного громадянства сформувалась як станова група, що підрозділялася на спадкоємне Почесне громадянство та особисте. В той час як звання Почесний громадянин міста носило персональний характер.

Почесне громадянство міст у Російській імперії не регулювалося законодавчо, був відсутнім єдиний документ щодо його присудження. Звання надавалося особисто імператором, тому процедура розгляду документів не мала часових обмежень. Відомі випадки тривалого затягування органами імперської влади присвоєння звання. У 1875 році Севастопольська міська дума надіслала клопотання про присвоєння звання Почесний громадянин міста М. Казі. Позитивне рішення з цього питання було отримано лише через 20 років.

Визначено, що діяльність Почесних громадян Миколаєва та Севастополя, зокрема Б. фон Глазенапа, М. Аркаса, П. Кислинського, П. Перелешина, М. Казі істотно допомогла містам у відбудові та подоланні наслідків руйнівної, особливо для Севастополя, Кримської війни. Труднощі викликала позиція Морського відомства, що не вважало доцільним прискорити відбудову міста, конкуренцію якому на той час почали складати феодосійський порт, Євпаторія, Одеса.

Завдяки ініціативам Почесних громадян міста отримали змогу досить швидко перелаштуватися з виключно військово-морської сфери розвитку на комерційно-торговельну. Така диверсифікація фінансових надходжень дозволила

після скасування заборони для Російської імперії мати свій військово-морський флот на Чорному морі, перетворити міста на багатофункціональні порти, що стали одними з найбільш розвинених у регіоні.

Досліджено, що персональний внесок Почесних громадян південноукраїнських міст Миколаєва та Севастополя у розвиток регіону є достатньо високим. Почесні громадяни лобіювали розвиток економіки, поліпшення міського побуту – прокладання водогонів та каналізацій, поліпшення екології міст, започатковували електричний транспортний рух та музейну справу. Укладали кошти, зокрема й особисті, у розвиток медичних та освітніх закладів. Слід виокремити Почесних громадян Миколаєва – Олексія та Самуїла Грейгів, М. Аркаса. Серед Почесних громадян Севастополя – військовий інженер Е. Тотлебен, військовий губернатор П. Кислинський, градоначальник П. Перелешин, міський голова М. Казі та інші. Морський міністр І. Григорович і літератор та меценат Є. Богданович отримали звання Почесний громадянин в обох містах – Миколаєві та Севастополі.

Ключові слова: Почесне громадянство, Південь України, Миколаївське та Севастопольське військово-губернаторство, Міська дума, військово-морський центр, Кримська війна, комерційна політика, станова категорія, Чорноморський флот, культура, благодійність.

Список публікацій за темою дисертації та відомості

про апробацію результатів дисертації

Публікації у наукових фахових виданнях:

1. Фесенко А. А. Морський міністр І.К.Григорович – старший архівіст морського архіву в Санкт-Петербурзі (за матеріалами Російського державного архіву військово-морського флоту) // Архіви України. Науково-практичний журнал.. Київ, 2009. № 3–4. С.251–257.
2. Фесенко А. А. Новий погляд на діяльність адмірала Олексія Грейга – головного командира Чорноморського флоту і портів Чорного моря,

- військового губернатора міст Миколаєва та Севастополя // Архіви України. Науково-практичний журнал. Київ, 2011. № 1–3. С. 194–205.
3. Фесенко А. А. Чумной бунт в Севастополе в 1830 году. // Культура народов Причерноморья, научный журнал. Симферополь, 2011. № 204. С. 52–57.
  4. Фесенко А. А. Практика присвоения звания «Почесний громадянин міста» на прикладі Миколи Романова // Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Випуск 3.35: Історичні науки. Миколаїв: МНУ, 2013. С. 301–305.
  5. Фесенко А. А. «Почесне громадянство міста» як форма суспільного визнання особистого внеску Е. Тотлебена в розвиток Севастополя // Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. Випуск 1.43: Історичні науки. Миколаїв: МНУ, 2017. С. 60–65.
  6. Фесенко А. А. Важелі заохочення громадської активності на прикладі вручення звання «Почесний громадянин міста» П. І. Кислинському // Емінак: науковий щоквартальник. Збірник наукових праць. Випуск 2(18) Київ-Миколаїв, 2017 р. С. 20–23.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

7. Фесенко А. А. Первые почетные граждане дореволюционного Севастополя. // Росія – Крим – Балкани: діалог культур. Наукові доповіді міжнародної конференції (Севастополь, 6-10 вересня 2004 р.). 2004. С.319–324.
8. Фесенко А. А. Анализ документов и печатных изданий, посвященных празднованию юбилеев П. С. Нахимова // Севастополь: взгляд в прошлое: Сборник научных статей сотрудников Государственного архива г. Севастополя. Севастополь. 2006. С.286–293.
9. Фесенко А. А. Почетные граждане дореволюционного Севастополя –

- участники Крымской войны 1853–1856 гг. // Альмінські читання. Матеріали науково-практичної конференції. Сімферополь, 2008. С.113–127.
10. Фесенко А. А. Севастополь. Энциклопедический справочник. Издание 2-е, дополненное и исправленное. Севастополь, 2008. СС. 122–123, 376–177, 499–500, 623–624, 654–655, 679–680, 685, 691, 724, 743–744, 1023–1031.
  11. Фесенко А. А. Роль М.С.Воронцова в подавлении восстания в городе Севастополе в 1830 году: анализ источников // Воронцовский сборник. Выпуск 2.Сборник научных статей. Одесса: Студия «Негоциант», 2009. С. 159–172.
  12. Фесенко А. А. Деятельность адмирала А. С. Грейга в должности главного командира Черноморского флота и портов, военного губернатора Николаева и Севастополя в 1816–1833 гг. (первый почетный гражданин Николаева) // IX Таврійські наукові читання. Збірка матеріалів. Сімферополь. 2009. С.120–129.
  13. Фесенко А. А. История Севастополя в лицах: военные и гражданские руководители города и флотов. Почетные граждане города Севастополя. К 225-й годовщине со дня основания города. Севастополь, 2008. С.70–71, 72–73, 76,77–96, 344–345, 418–419;456–457.
  14. Фесенко А. А. «За труды во благо Отечества». К 180-летию Е.Богдановича – почетного гражданина города Севастополя, участника Крымской войны // Матеріали науково-практичної конференції Альмінські читання. Сімферополь, 2012. Вип. № 3. С.111–120.
  15. Фесенко А. А. Павел Перелешин, участник Крымской войны и почетный гражданин города Севастополя // Матеріали науково-практичної Альмінські читання. Сімферополь-Бахчисарай, 2014. Вип. № 5. С. 119–128.
  16. Фесенко А.А. Практика присвоения звания «Почетный гражданин

города» на прикладі Севастополя в середині ХІХ – початку ХХ вв. // Аркасівські читання, МНУ ім. В. О. Сухомлинського: Матеріали ІV Міжнародної науково-практичної конференції. Миколаїв: МНУ, 2014. С. 126–129 с.

Summary

Fesenko AA The contribution of Honorary citizens of the South of Ukraine to the development of the region of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. - Qualifying scientific work on the rights of manuscripts

Thesis for the degree of a candidate of historical sciences (doctor of philosophy) in specialty 07.00.01 "History of Ukraine" (032 - History and archeology). - The Mykolaiv V.O.Sukhomlynsky National University, Mykolaiv, 2018.

The introduction substantiates the expediency and relevance of the topic, formulates the purpose and tasks, defines the object, subject and methods of research, territorial and chronological boundaries, outlines the scientific novelty and the practical significance of the obtained results, indicates the individual contribution of the applicant, provides information on the approbation of the obtained results, the structure and volume of the dissertation.

The scientific novelty of the thesis research is that: an attempt has been made to complete the analysis of the formation and features of the functioning of the Institute of Honorary Citizens on the example of Mykolaiv and Sevastopol from the middle of the 19th to the beginning of the 20th century; the dynamics of quantitative and qualitative changes in the system of the elite status category of Honorable citizens during the operation of the designated institution is monitored; Specifics the differences between the Institute of Honorary Citizenship and the Institute of Honorary Citizenship of cities; the influence of Honorable citizens on the transformation of the public space of Sevastopol and Mykolaiv was traced; a holistic analysis of the historiography of the topic was conducted, certain factual gaps were eliminated and a significant number of archival sources were introduced into the scientific circulation. New data were disclosed and information possibilities of the investigated array of documents in the study of the mentioned topic were disclosed.

Information is profound by the contribution of honorary citizens of Mykolaiv and Sevastopol in the development of cities after the Crimean War (1853-1856 years); mechanisms of implementation of organizational and legal measures of the imperial government regarding the formation and the genesis of the Institute of Honorary Citizenship.

Further development in the thesis became the position on the role of the Maritime Department in the administrative management and social-economic development of the thesis in cities; introduction by the initiative of Honorary citizens of cities of passenger and commercial shipping by the Black Sea, Azov and other seas in the ports of Sevastopol and Mykolaiv, specifying the differences between the concepts of Honorary Citizenship and Honorable Citizenship of the cities.

The practical significance of the results of the thesis research is that the facts, conclusions and generalizations presented in the thesis can be used during the preparation of generalization works on the history of Ukraine and the Southern region of modern time. Materials of the research can be used for didactic purposes during the preparation of lessons at school, lectures and seminars in higher education institutions, while considering relevant topics from the normative courses "History of Ukraine", "History of the native land". The facts presented in the thesis, conclusions and generalizations can be useful in local studies and excursion work.

The three chapters of the thesis research analyze and systematize the historiography of the problem, the source base, reveal the content of the transformation of the institute of Honorary citizenship, define the rights and responsibilities of honorary citizens as a privileged social stratum, and identify their deduction in the integrated development of the basic centers of shipbuilding and navy of the region - Mykolaiv and Sevastopol of the Modern Age. As a result, it was established that the efforts of the supreme authority of the Russian Empire to overcome the lagging behind of Western Europe in the area of city administration led to the reform of the legal systems of the city government. At the end of the first quarter of the nineteenth century there is a category of "Honorary Citizen" category, transformed from the Institute of "Familiar Citizenship".

The analysis of historical material shows that encouraging citizens and the public recognition of their achievements in tsar Russia was of a bureaucratic nature. The state apparatus, though, took into account the opinion of the public, however, did not discuss procedures for the broader public, or open commercial competitions. The key importance was attached to personal achievements of specific individuals, regardless of the sphere classes. The decision on awarding the title of Honorary citizen of the city have gained considerable weight, helping in the further implementation of the various projects awarded. In the early twentieth century the situation with public recognition of the dominants is changing.

The development of capitalist relations led to the introduction of certain changes in Western European analogies. However, in pre-revolutionary Russia, due to the low level of civil society's effectiveness and the imperfection of the necessary institutions, the program of public recognition was initiated mainly by the state.

It was found that the main differences between the notions of Honorary Citizenship and Honorable Citizenship of the cities were that the category of Honorary Citizenship was formed as a class group, subdivided into a hereditary Honorary Citizenship and personal. While the title of Honorary Citizen of the city was personal in nature.

Honorable citizenship of cities in the Russian Empire was not regulated by law, there was no single document on its award. The title was given personally by the emperor, so the procedure for reviewing the documents did not have time restrictions. There have been cases of prolonged conquest by the authorities of the imperial authority. In 1875, the Sevastopol City Council sent a petition for the Honorary Citizen of the city of M. Kazi. A positive decision on this issue was received only after 20 years.

It has been determined that the activities of honorary citizens of Mykolayiv and Sevastopol, in particular B. von Glasenap, M. Arkas, P. Kislinsky, P. Pereloshina, M. Kasi, helped the cities to rebuild and overcome the consequences of the devastating, especially for Sevastopol, Crimean War. Difficulties aroused the position of the Marine Office, which did not consider expedient to accelerate the reconstruction of the city, whose competition at that time began to make the port of Feodosia, Yevpatoriya, Odessa.

Thanks to the initiatives of the Honorable citizens of the city, they were able to adapt quickly enough from the exclusively naval sphere of development to commercial and trade. Such a diversification of financial revenues allowed, after the abolition of the ban for the Russian Empire, to have its navy in the Black Sea, turning cities into multi-functional ports, which became one of the most developed in the region.

It was investigated that the personal contribution of honorary citizens of the southern Ukrainian cities of Mykolayiv and Sevastopol to the development of the region is quite high. Honorable citizens lobbied for the development of the economy, improvement of urban life - laying water pipes and sewerage, improving the ecology of cities, initiating the electric transport movement and museum affairs. They put funds, including personal ones, into the development of medical and educational institutions. Honorable citizens of Mykolaiv - Alexei and Samuel Graigov, M. Arkas - should be singled out. Among the honorary citizens of Sevastopol are military engineer E. Totleben, military governor P. Kislinsky, mayor P. Perelshin, city mayor M. Kazi and others. Marine Minister I. Grigorovich and writer and philanthropist E. Bogdanovich received the honorary citizen in both cities - Mykolayiv and Sevastopol.

Key words: Honorary citizenship, the South of Ukraine, Mykolaiv and Sevastopol military governorship, City Council, naval center, the Crimean war, commercial policy, class category, the black sea fleet, culture, charity.

List of publications on the subject of the research and data on its results evaluation

1. Fesenko A.A. Maritime Minister I.K. Grigorovich - Senior Archivist of the Maritime Archives in St. Petersburg (based on the Russian State Archive of the Navy) // Archives of Ukraine. Scientific and practical journal. Kyiv, 2009. № 3-4. - 251-257 p.

2. Fesenko A.A. A New View of the Activities of Admiral Alexey Greig - Chief Commander of the Black Sea Fleet and Black Sea Ports, the Military Governor of the Cities of Mykolaiv and Sevastopol // Archives of Ukraine. Scientific and practical journal. Kyiv, 2011. No. 1-3. - 194-205p.

3. Fesenko A.A. A plague revolt in Sevastopol in 1830. // Culture of the Black Sea peoples, scientific journal. Simferopol, 2011. No. 204. - 52-57 p.

4. Fesenko A.A. Practice of awarding the title "Honorary Citizen of the City" on the example of Nikolai Romanov // Scientific Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine. V. O. Sukhomlynsky: Collection of scientific works. - Issue 3.35: Historical Sciences. Mykolaiv: MNU, 2013. - 301-305 p.

5. Fesenko A.A., "Honorary Citizenship of the City" as a Form of Public Recognition of the E. Thotleben Personal Contribution to the Development of Sevastopol // Scientific Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine. V. O. Sukhomlynsky: Collection of scientific works. Issue 1.43: Historical Sciences. Mykolaiv: MNU, 2017. - 60-65 p.

6. Fesenko A.A. Leverage to encourage public activity on the example of awarding the title of "Honorary Citizen of the City" by P. I. Kyslynsky // Eminak: Scientific Quarterly. Collection of scientific works. Issue 2 (18) Kyiv-Mykolaiv, 2017. - 20-23 p.

Publications that further reflect the results of the study:

8. Fesenko A.A. First honorary citizens of pre-revolutionary Sevastopol. // Russia - Crimea - Balkans: dialogue of cultures. Scientific reports of the international conference (Sevastopol, September 6-10, 2004), 2004. - 319-324 p.

10. Fesenko A. A. Analysis of documents and printed publications devoted to the celebration of the anniversaries P. S. Nakhimov // Sevastopol: A View into the Past: A Collection of Scientific Articles of the Employees of the State Archive of Sevastopol. Sevastopol 2006. - 286-293 p.

12. Fesenko A.A. Honorary citizens of pre-revolutionary Sevastopol - participants of the Crimean War of 1853-1856. // Alminsky reading. Materials of the scientific and practical conference. Simferopol, 2008. - 113-127 p.

13. Fesenko A.A. Sevastopol. Encyclopedia guide. Edition 2, supplemented and corrected. Sevastopol, 2008. - 122-123, 376-177, 499-500, 623-624, 654-655, 679-680, 685, 691, 724, 743-744, 1023-1031 pp.

14. Fesenko A.A. The role of MS Vorontsov in suppressing the uprising in the city of Sevastopol in 1830: analysis of sources // Vorontsov collection. Issue 2. Collection of scientific articles. Odessa: Student "Negociant", 2009. - 159-172 p.

15. Fesenko A.A. The activities of Admiral AS Greig as Chief Commander of the Black Sea Fleet and Ports, the military governor of Nikolaev and Sevastopol in 1816-1833. (the first honored citizen of Nikolayev) // IX Tavricheskie scientific readings. Collection of materials. Simferopol 2009. - 120-129 p.

16. Fesenko A.A. The history of Sevastopol in the faces: military and civil leaders of the city and the fleets. Honorary citizens of the city of Sevastopol. To the 225th anniversary of the city's foundation. Sevastopol, 2008. - 70-71, 72-73, 76,77-96, 344-345, 418-419, 456-457 pp.

17. Fesenko A.A. "For Work for the Fatherland". By the 180th anniversary of E. Bogdanovich - honorary citizen of the city of Sevastopol, participant of the Crimean War // Materials of the scientific and practical conference Alminsky reading. Simferopol, 2012. V. No. 3. - 111-120 p.

18. Fesenko A.A. Pavel Pereloshin, a participant in the Crimean War and an honorable citizen of the city of Sevastopol // Materials of scientific and practical Alminsky reading. Simferopol-Bakhchisarai, 2014. V. No. 5. - 119-128 p.

19. Fesenko A.A. The practice of awarding the title "Honorary Citizen of the City" on the example of Sevastopol in the middle of the XIX - early XX centuries. // Arkasiv readings, V. O. Sukhomlynsky MNU: Materials of the IV International scientific-practical conference. Mykolaiv: MNU, 2014. - 126-129 p.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ

ВСТУП.....3

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми.....9

1.2. Джерельна база дослідження.....27

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....37

РОЗДІЛ II. ФОРМУВАННЯ ТА ГЕНЕЗА ІНСТИТУТУ ПОЧЕСНОГО ГРОМАДЯНСТВА В ХІХ ст.

2.1. Законодавчо-правова практика присвоєння та трансформація станової категорії Почесного громадянства.....43

2.2. Роль родини Грейгів у розбудові Миколаєва та Севастополя в період становлення інституції Почесного громадянства.....59

2.3. Внесок почесних громадян у розбудову та обороноздатність міст напередодні та в період Кримської війни.....75

РОЗДІЛ III. ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЧЕСНИХ ГРОМАДЯН У ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РЕГІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – на початку ХХ ст.

3.1. Внесок почесних громадян у повоєнну відбудову Севастополя.....100

3.2. Вплив почесних громадян на розвиток Миколаєва та Севастополя наприкінці ХІХ ст.....122

3.3. Становище та діяльність елітної станової категорії на початку ХХ ст.....142

ВИСНОВКИ.....162

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....171

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ.....200

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Розвиток України на сучасному етапі, боротьба з тими викликами, що постали перед нашою державою та світом у ХХІ сторіччі значно підвищують роль національної еліти у суспільних і державотворчих процесах. Досвід діяльності Інституту Почесних громадян міст Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. повинен надати допомогу в формуванні нових еліт суверенної України. Насамперед, це стосується громадян, які отримували цей статус за участь у військових діях, значний внесок у культурну та соціально-економічну розбудову міст.

Спроба дослідити діяльність елітарних станових груп модерного часу в регіональному розрізі, є актуальною з погляду українського сьогодення. Оскільки сучасний період державної розбудови України супроводжується зростанням ролі історичних знань, підвищенням інтересу до практики й досвіду минулих років.

Період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. для території сучасного Півдня України став важливим історичним етапом, упродовж якого відбувався соціально-економічний, суспільно-політичний і культурний розвиток. Важливою складовою яких стало формування органів громадської організації та самоврядування міського населення – інститутів Почесного громадянства, що активно брали на себе роль провідників економічної та культурної діяльності місцевих громад. У межах дослідження важливо простежити залежність розвитку тогочасного соціуму від політичних, економічних та соціальних процесів.

Актуальність обраної теми полягає у відображенні найменш вивченого – регіонального аспекту дослідження соціуму. Становлення України, як демократичної, європейської держави передбачає якнайширший розвиток і підтримку місцевого самоврядування, практичним утіленням якого стала реалізація проголошеного Президентом України курсу на децентралізацію влади. Усе зазначене вище актуалізує комплексне дослідження регіональної проблематики в історичній ретроспективі, усуненні наявних у цьому питанні фактологічних прогалин.

Актуальність дослідження внеску елітарних станів Півдня України у розвиток регіону пояснюється необхідністю комплексного виявлення шляхів формування типових архетипів та уявлень про історичне минуле Північного Причорномор'я в сучасному суспільстві.

Усі перелічені вище обставини зумовили вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського і є складовою наукової теми «Історія Півдня України в модерній та новітній час у контексті загальноісторичного розвитку» (номер державної реєстрації 0118U003979), що виконується кафедрою історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Об'єктом дослідження є інститут Почесного громадянства, як складова станового розвитку елітарних прошарків міського населення Півдня України в XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження є трансформація станового інституту Почесного громадянства, визначення прав та обов'язків Почесних громадян як привілейованої соціальної верстви, виокремлення їх внеску у комплексний розвиток базових центрів кораблебудування та військово-морського флоту регіону – Миколаєва та Севастополя Модерної доби.

Територіальні межі дослідження охоплюють міста Миколаїв та Севастополь – сучасні адміністративні одиниці суверенної Української держави. Такий вибір пов'язаний із відмінностями розвитку досліджуваних міст, завдяки їх військово-морській спрямованості, порівняно з іншими міськими центрами Півдня України – Одесою та Херсоном.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють другу половину XIX – початок XX ст. – період становлення та подальшої генези інституту Почесного громадянства. Нижня межа дослідження пов'язана з тим, що саме з середини XIX ст. сформувалися ключові юридичні та організаційні чинники діяльності інституту Почесного громадянства, що надало можливості його реального впливу

на життєдіяльність міст. Верхня хронологічна межа закінчується 1917 роком, коли декретом більшовицької РНК скасовано вказану інституцію.

Мета дисертаційного дослідження полягає в комплексному аналізі, узагальненні та критичному переосмисленні здобутків історіографії, опублікованих і неопублікованих джерел, що дає можливість виявити регіональні особливості соціально-економічної, суспільно-політичної та культурно-освітньої генези міст Півдня України в досліджуваній період, виокремити внесок Почесних громадян у їх розвиток у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на матеріалах міст Миколаєва та Севастополя.

Реалізація зазначеної мети зумовила постановку таких завдань:

- з’ясувати стан наукового вивчення теми, охарактеризувати її джерельну базу, визначити методологічні засади дослідження;
- проаналізувати процес становлення та особливості функціонування Інституту Почесного громадянства, охарактеризувати його ефективність;
- окреслити відмінності між поняттями «Почесне громадянство» та «Почесне громадянство міст», узагальнити ключові чинники організаційно-правового регулювання діяльності окреслених інституцій;
- визначити засади, функції та результати діяльності Почесних громадян у публічному просторі в контексті відбудови міст після Кримської війни (1853–1856 років);
- дослідити персональний внесок Почесних громадян південноукраїнських міст – Миколаєва та Севастополя у розвиток регіону;
- відстежити коло питань, які потребують подальшого уточнення та дослідження.

Методологічна база дослідження ґрунтується на принципах об’єктивності, науковості, історизму. Системний підхід під час вивчення фактичного матеріалу дозволив уникнути тенденційності добору та інтерпретації фактів. При написанні дисертації нами використані як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи, а саме: хронологічний (розгляд динаміки подій у часовій послідовності – становлення інституту Почесного громадянства, його розвиток протягом модерної

доби, діяльність окресленої станової категорії на початку ХХ ст.), порівняльно-історичний (дослідження внеску Почесних громадян у розвиток міст у різні хронологічні періоди), конкретно-історичний (вивчення суспільно-політичних процесів у конкретно-історичних умовах), конкретно-пошуковий (історіографічний аналіз та систематизація джерел з проблеми), історико-генетичний метод (установлення основних причинно-наслідкових зв'язків досліджуваних подій), ретроспективний (надає можливість абстрактно-науково відтворити відповідні історичні події на підставі їх узагальнення) та метод статистичного аналізу (висвітлення кількісних трансформацій інституту Почесного громадянства протягом досліджуваної доби).

Наукова новизна отриманих результатів визначається тим, що досліджено актуальну проблему, яка до цього часу не мала всебічного та об'єктивного висвітлення в українській історіографії. На основі широкого пласту джерел, значну частину яких уперше введено до наукового обігу, дисертантка розглянула соціально-економічний, культурний розвиток міст Півдня України – Миколаєва та Севастополя з урахуванням внеску Почесних громадян у їх розвиток.

У результаті *вперше*:

- здійснено спробу комплексного аналізу становлення та особливостей функціонування інституту Почесних громадян на прикладі Миколаєва та Севастополя в період із середини ХІХ до початку ХХ ст.;

- відстежено динаміку кількісних та якісних змін у системі елітної станової категорії Почесних громадян протягом функціонування окресленої інституції;

- конкретизовано відмінності між Інститутом почесного громадянства та Інститутом почесного громадянства міст;

- простежено вплив Почесних громадян на трансформацію публічного простору Севастополя та Миколаєва;

- проведено цілісний аналіз історіографії теми, усунено певні фактологічні прогалини й уведено до наукового обігу значну кількість архівних джерел. Оприлюднено нові дані та розкрито інформаційні можливості дослідженого

масиву документів у вивченні зазначеної теми.

Поглиблено відомості про:

– внесок Почесних громадян Миколаєва та Севастополя у розбудову міст після Кримської війни (1853–1856 рр.).

– механізми реалізації організаційно-правових заходів імперського уряду щодо становлення та генези інституту Почесного громадянства.

Подальшого розвитку в дисертації набули положення про:

- роль Морського відомства в адміністративному управлінні та соціально-економічній розбудові розглянутих у дисертації міст;
- запровадження за ініціативою Почесних громадян міст пасажирського та комерційного пароплавства акваторіями Чорного, Азовського й інших морів у портах Севастополя та Миколаєва;
- конкретизацію відмінностей між поняттями станове Почесне громадянство та Почесне громадянство міст.

Практичне значення роботи полягає в тому, що наведені в дисертації факти, висновки та узагальнення можуть бути використані під час підготовки узагальнювальних праць з історії України та Південного регіону модерного часу. Матеріали дослідження можна застосовувати в дидактичних цілях під час підготовки уроків у школі, лекційних та семінарських занять у закладах вищої освіти, під час розгляду відповідних тем із нормативних курсів «Історія України», «Історія рідного краю». Наведені в дисертації факти, висновки й узагальнення можуть стати корисними в краєзнавчій та екскурсійній роботі.

Особистий внесок дисертантки визначається постановкою та обґрунтуванням проблеми, її самостійним розв’язанням, що дозволяє глибше та повніше усвідомити ключові аспекти соціокультурного, громадсько-політичного та економічного розвитку Півдня України протягом досліджуваного періоду, а також у введенні до наукового обігу та аналізу значного комплексу нових джерел. Усі висвітлені в дисертації наукові результати отримані авторкою самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації оприлюднювалися на засіданні кафедри історії України Миколаївського

національного університету імені В. О. Сухомлинського. Результати дослідження апробовані дисертанткою на Міжнародній конференції Росія – Крим – Балкани: діалог культур. Наукові доповіді міжнародної конференції (Севастополь, 6-10 вересня 2004 р.); V Таврійські наукові читання. Збірник матеріалів. – Сімферополь. – 2005.; VII Таврійські наукові читання. Збірник матеріалів. – Сімферополь. – 2007; VIII Таврійські наукові читання. Збірник матеріалів. Частина 2. – Сімферополь. – 2007; Міжнародна науково-практична конференція Альмінські читання. – Сімферополь, 2008.; Регіональна науково-методична конференція «Проблеми гуманізації освіти на сучасному етапі» м. Севастополь, 25 квітня 2008 р.; Міжнародна науково-практична конференція IX Таврійські наукові читання. – Сімферополь. – 2009; VI Міжнародній науковій конференції «Аркасівські читання: історико-археологічні та етнологічні дослідження у контексті гуманітарного розвитку європейського суспільства» (Миколаїв, 15–16 квітня 2016 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» (Миколаїв, 19–21 квітня 2016 р.).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 16 наукових праць, 6 із них у фахових виданнях України, 1 – у виданні, що входить до міжнародних наукометричних баз.

Структура дисертації. Робота складається з анотації, вступу, трьох розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (347 позицій), списку публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дослідження. Загальний обсяг дисертації становить 202 сторінки, із них основний текст – 170 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

В умовах формування громадянського суспільства, національної еліти та поступального розвитку української державності особливої актуальності набуває питання знаходження діючого механізму функціонування й співіснування суспільства та держави. Дотепер, незважаючи на інтенсифікацію досліджень у вітчизняній історичній науці питань пов'язаних з модерною історією ХІХ – початку ХХ століть, нагальним залишається вироблення українською історичною наукою системного бачення проблем окресленого періоду, на основі якого можна простежити взаємодію різних історичних шкіл та напрямків.

На сьогоднішній день комплексне дослідження історії Почесного громадянства як соціального інституту та трансформації станової категорії почесного громадянства міст залишається в переліку недостатньо вивчених тем. Історіографічний аналіз свідчить, що проблема, поставлена в нашому дисертаційному дослідженні на теперішній час не стала предметом спеціального вивчення і не одержала достатнього розгляду як в дореволюційній, радянській, так і в сучасній історіографії.

З урахуванням наукових, концептуальних та ідейно-політичних критеріїв історіографія досліджуваної проблеми охоплює три, на нашу думку, етапи. Перший етап – дореволюційні праці загального характеру, історіографія в якій поділена на узагальнюючі роботи, що стосуються історії станів у дореволюційній Росії, але не торкаються процесу становлення і розвитку станового почесного громадянства (спадкоємного та особистого) та тематичні дослідження з історії генерал-губернаторств і губерній сучасного Півдня України (Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства, Херсонської та Таврійської губерній).

Дослідження радянських вчених, що стосуються міського самоврядування,

владних інституцій і інституту почесного громадянства складають наступний етап дослідження. Хронологічні рамки третього етапу охоплюють кінець 1980-х років – дотепер, у якій дисертантка акцентує увагу на сучасних працях, де аналізується інститут Почесного громадянства, регіональні аспекти державного управління і місцевого самоврядування в XIX – на початку XX ст., розглянуто історію населених пунктів, що входили до складу Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства, вийшла низка праць історико-біографічного характеру.

Зазначимо, що на кожному з окреслених етапів рівень теоретичного осмислення обраної теми неоднаковий. Оскільки на проведення наукових розвідок впливали такі фактори, як можливість вільного доступу до архівних джерел, загальний обсяг накопиченого фактичного матеріалу, політичної заангажованості та суспільних умов під час проведення дослідження.

Перша група характеризується тим, що в узагальнюючих працях дореволюційних дослідників в основному вивчався механізм роботи міських дум і місцевого самоврядування. Також увага була прикута до загальної історії станів у Росії, місце та перспективи станового суспільства в контексті актуальних тенденцій розвитку країн Західної Європи модернового часу XIX – початку XX століття.

Безпосередньо Миколаєва та Севастополя, як і Півдня України загалом, такі роботи практично не торкалися, факти з суспільної організації еліти регіону подавались фрагментарно в контексті загальноімперських процесів того часу. Характерною ознакою періоду є надмірна увага ролі та впливу персони російського монарха на всі сфери життєдіяльності суспільства, в тому числі на підняту в дисертації проблематику. Зокрема, дослідник міського самоврядування та еволюції станових груп Російської імперії О. Кизиветтер акцентує увагу на законодавчих актах Катерини II, що, на його думку, стали фундаментом для генези станових груп протягом XIX сторіччя [1, 2].

Поступове знищення станів, як загальний факт для історії європейських країн модернового періоду розглядав у своїх працях відомий російський історик

В. Ключевський. Вчений наголошував, що політичний устрій, до якого прагнуть провідні західноєвропейські держави нової доби, започатковано на комплексному поєднанні державних прав та обов'язків, між якими посередником виступає не становий, а приватний політичний інтерес [3].

У праці дослідника з Санкт-Петербургу Д. Семенова становить цікавість авторське бачення проблематики досвіду та оптимізації міського самоврядування. Незважаючи, що Д. Семенов територіально розглядає насамперед тодішню столицю Російської імперії, ряд його тез мають універсальний характер, будучи актуальними для Миколаєва та Севастополя. До них ми можемо віднести організацію виборчої системи в містах, компетенції міського самоврядування, роль елітарних груп в ефективності його роботи та інше [4].

Відзначимо, що в другій половині XIX ст. у дореволюційній історіографії з'являється низка публікацій, присвячена як питанням місцевого самоврядування так і становим групам Російської імперії. Спільною рисою яких є виокремлення взаємозв'язку ментальності населення з еволюцією станової системи. Зокрема, ці тези дисертантка зустрічає в авторських працях Чичеріна, Беляєва, Победоносцева, Плошинського, Знаменського та інших [5; 6; 7; 8].

Спроба аналізу таких питань як, адміністративно-територіальний поділ, структура та характер державного управління в Російській імперії міститься у роботах дореволюційних істориків А. Градовського, І. Андрієвського, М. Варадінова та інших [9; 10; 11].

Окремо зупинимось на працях київського професора О. Романовича-Славатинського, присвячених історії дворянства та порівняльному розвитку державного права в Росії та країнах Західної Європи. Заслужує на увагу професорська теза, що фундаментальним принципом керування Російською імперією є самодержавна та необмежена влада, що вирізняє її від конституційно-представницьких держав Західної Європи. Це призвело до того, що роль як виборчих органів самоврядування, так і елітарних груп суспільства обмежується лише консультативними функціями вищої особи держави. Натомість, російський монарх, на власний розсуд приймає, або відхиляє громадянську ініціативу. У

західноєвропейських країнах, навпроти, представницькі органи мають можливість реального впливу на всі сфери життєдіяльності суспільства та держави [12, 13].

В XIX сторіччі почали з'являтися перші праці історії територій сучасного Півдня України. Чимало з них носило публіцистичний характер, оскільки писали їх за власною ініціативою не професійні історики-науковці, а дослідники-ентузіасти, представники інших професій. В контексті нашої дисертаційної роботи вони становлять цікавість, як краєзнавчі праці, що відображають соціально-економічні, політичні та культурні процеси того часу. Зокрема, суддя з Севастополя П. Саморуков здійснив подорож територіями Херсонської та Таврійської губерній. Під час якої ним зроблено опис Миколаєва, Севастополя, Інкерману та інших міст. Автор оприлюднює інформацію про їх суспільний уклад, населення, господарче і військове будівництво та інше [14, 15, с. 6-19].

Подібні до П. Сумарокова краєзнавчі праці описового характеру залишили Афанасьєв-Чужбинський, І. Палімпсестов, Е. Августинович, Н. Всеволзький, маршал Мармон герцог Рагузький, І. Муравйов-Апостол [16; 17; 18; 19; 20; 21; 22].

Незважаючи на брак науковості, в них підіймаються проблеми колонізації та розвитку сучасного Півдня України, особливості управління та господарчо-культурного розвитку міст регіону, зокрема Севастополя та Миколаєва.

Персоні Почесного громадянина міста Миколаїв, адмірала Олексія Самуїловича Грейга присвячено біографічний опис за авторством А. Асланбекова. Цінність даної роботи полягає в тому, що її створено в 1873 році, з нагоди відкриття в Миколаєві пам'ятника адмірала та присудження йому звання Почесний громадянин міста. А. Асланбеков вважається першим біографом О. Грейга. Нарис складається з трьох частин: перша становить проходження військової служби до призначення О. Грейга головним командиром Чорноморського флоту, друга й найважливіша – командування Чорноморським флотом та військове губернаторство у Миколаєві та Севастополі, третя – служба у Державній раді. А. Асланбеков підкреслює, що з дитинства життя майбутнього адмірала присвячено флоту, виокремлює його військові здібності, зупиняється на

його адміністративних талантах. Завдяки яким Миколаїв перетворено не тільки на військово-морський центр Чорного моря, а й на комфортне для проживання громадян місто, про благоустрій якого О. Грейг дбав щоденно [23].

Структура управління Херсонською та Таврійською губерніями розглянуто в працях офіцерів Генерального штабу Фон-Вітте, Пестова, А. Шмідта та інших. Зазначимо, що в них автори торкаються питання Почесного громадянства міст, виокремлюючи елітарні стани, як найбільш гідних представників міського населення, які приймають активну участь у справі господарчо-промислового розвитку та упорядкування міст [24; 25; 26].

Зокрема, А. Шмідт надає цінну інформацію щодо соціального походження і приналежності городян Миколаєва до певних станових категорій, серед яких і Почесні громадяни. Серед іншого, нами залучено до дисертації подані ним статистичні дані та таблиці по місту військовому губернаторству Миколаєв, що надало нам змогу більш чіткої оцінку практичного внеску Почесних громадян у розвиток Миколаєва.

Серед інших істориків-аматорів і краєзнавців виокремимо засновника Одеського товариства історії і старожитностей А. Скальковського. Незважаючи, що приналежність Миколаєва та Севастополя до військового губернаторства, їх підпорядкування Морському відомству певним чином обмежувала дослідницькі можливості зацікавлених осіб, А. Скальковському вдалося оприлюднити низку інформації економіко-статистичного та соціального характеру щодо розвитку Миколаєва та Севастополя першої половини та середини XIX ст. [27, с.43-44].

Міському управлінню Севастополя присвячено працю краєзнавця Ф. Федорова. В ній автор аналізує організацію міських структур Севастополя періоду зародження та становлення Інституту Почесного громадянства – першої половини та середини XIX ст. [28].

Почесний громадянин Миколаєва, його військовий губернатор Б. фон Глазенап є центральною постаттю краєзнавчої роботи дослідника Ю. Янсона, в якій автор виокремлює його роль у розвитку міста в складних умовах, що виникли після Кримської війни. Зокрема, заснуванні Миколаївського

торгівельного порту, його відкритті для іноземної торгівлі, залучення єврейської громади до комерційної діяльності, господарчо-промислового розвитку Миколаєва та іншому [29].

До пешого етапу історіографії нашого дослідження слід віднести роботи з історії заселення та розвитку Південного регіону України відомого історика, громадського діяча, академіка УАН Д. Багалія. У своїх працях, число яких складає близько двох сотен, він торкається питань розвитку як окресленого територіальними рамками дисертації регіону, так і Лівобережної та Слобідської України загалом. Виходячи з предмету нашого дослідження становлять цікавість дані вченого щодо особливості заселення та подальшого розвитку таких міст Півдня України, як Одеса, Миколаїв, Херсон, їх соціально-економічний і культурний розвиток тощо [30].

Тематики почесного громадянства побічно торкається у своїх розвідках дослідник П. Семенов-Тяншанський. Роль Почесних громадян ним подано в загальному контексті розвитку Миколаєва і Севастополя, кількісного зростання населення, модернізації інфраструктури та іншого [31].

В 2018 році працівниками Миколаївського краєзнавчого музею видано адаптовану україномовну версію праці відомого миколаївського громадського та політичного діяча, публіциста, дослідника-краєзнавця другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Г. Ге. В ній автор, спираючись на архівні джерела розглядає історію Миколаєва від 1789 року до кінця ХІХ ст. Відповідні підрозділи роботи присвячені Почесним громадянам міста, адмірала О. Грейгу, Б. фон Глазенапу та М. Аркасу. Викликає цікавість авторська оцінка М. Аркаса як енергійної людини, яка рішуче відстоювала перед царським урядом фінансові, економічні та соціальні проекти з розвитку Миколаєва. Зокрема, це стосується роботи Харківсько-Миколаївської залізниці, розвитку морського порту, пошуку коштів для замощення міських вулиць і площ тощо. Окрім цього Г. Ге вказує на об'єктивні складності міського управління того часу через підпорядкованість Миколаєва Морському відомству, через що цивільні проблеми міста відсувалися на другий план [32].

Таким чином, аналізуючи перший етап історіографії дослідження, ми дійшли

висновку, що праці окресленого періоду носили узагальнюючий характер, чимало з них написано непрофесійними істориками. Внаслідок чого залишились невисвітленими численні аспекти розглянутої у дисертації проблематики. В той же час, автори, окрім питань краєзнавчого характеру, торкалися проблематики еволюції станових категорій населення тодішньої Російської імперії. Незважаючи, що інститут Почесного громадянства міст у них розглянуто побічно, в контексті трансформацій елітарних станових груп міських громад, розглянутий нами перший етап історіографічних досліджень дає чимало інформації для використання її в наукових працях.

Незважаючи, що дослідження радянських істориків, праці яких проаналізовано у *другій групі історіографічних праць*, написано під впливом радянської ідеологічної парадигми, їх роботи певним чином заповнили інформаційний вакуум у вивченні проблеми станового та соціокультурного розвитку Російської імперії XIX – початку XX ст. Побічно в них розглянуто і проблематику Почесного громадянства.

Характерною особливістю праць радянських істориків є концентрація їх уваги на Севастополі, в той час як Миколаїв розглядався побічно. Так, вже в 1920-х роках на сторінках журналу «Літопис революції» з'являються публікації, автори та авторські колективи яких розглядають питання пов'язані з громадською, суспільно-політичною та культурною діяльністю видатних громадян міста, серед яких і Почесні громадяни. Враховуючи реалії становлення більшовицької тоталітарної системи, більшість публікацій направлена на виокремлення «класової свідомості», загостренні на народному невдоволенні діями вищих посадових осіб. Зокрема, відомому як «чумний бунт» повстанні 1830 року за часів керування військовим губернаторством адмірала О. Грейга [33].

В 1924 році в Москві друкується праця присвячена Почесному громадянину Одеси, Херсона, Миколаєва, Севастополя та низки інших міст Є. Богдановичу. Становлять цінність залучені до неї витяги з щоденника військово-громадського діяча. Незважаючи, що матеріал у них викладено вибірково, ми можемо знайти в них цінну інформацію щодо розбудови міст, окреслених територіальними рамками

нашого дослідження, у другій половині XIX сторіччя [34].

В 1928 році дослідник В. Бабенчиков звертається до постаті Почесного громадянина міста Севастополя військового інженера Е. Тотлебена. Автор розглянуто його внесок у організацію оборони Севастополя під час Кримської війни, підкреслена роль інженера у зміцненні боєздатності міста періоду його облоги союзними військами [35].

Традиційною для радянського періоду стає, започаткована в 1920-30-ті роки персональна критика адмірала О. Грейга. Так, дослідник А. Полканов гостро негативно відображає роль адмірала в міському управлінні військовими губернаторствами, діяльності на посаді Головного командуючого Чорноморського флоту, приборканні севастопольського повстання 1830 року. Позитивом даної роботи є ґрунтовна джерельна база, насамперед архівні матеріали, на яку спирається історик. Втім, враховуючи, що працю видано в період ескалації терору – у 1936 році, оцінки автора жорстко слідує контексту радянської парадигми про «експлуаторські класи», до представників яких зараховано О. Грейга та «справедливість класової боротьби» [36].

Закінчення Другої світової війни призвело до активізації уваги до питань оборони Севастополя під час Кримської війни. Природньо, що тогочасні автори намагаються порівняти її з обороною міста в 1941-1942 роках. Побічно в них згадуються Почесні громадяни Севастополя, насамперед Е. Тотлебен. Окреслене ми бачимо в працях дослідників С. Бушуєва, А. Ляговського, Д. Корнієнко, Л. Горєва, П. Мягкова, Г. Сьоміна [37;38; 39; 40; 41;42]. Дипломатичній історії Кримської війни присвятив свою роботу академік Є. Тарле [43].

Інший радянський історик, А. Неделін зробив спробу висвітлення історії Севастополя від заснування міста до Кримської війни. Серед іншого він дає характеристику діяльності О. Саричева, Р. Галла на посаді флотських начальників у Севастополі, М. Лазарева на посаді головного командира Чорноморського флоту, загострює увагу на утворенні посади військового губернатора Севастополя та Миколаєва тощо.

Персони Почесних громадян Севастополя і Миколаєва Є. Богдановича,

І. Григоровича, П. Кислинського, П. Перелешина, М. Казі розглянуто в історичних картинах дослідника Г. Сьоміна. У яких автор намагався викласти основні етапи історії Севастополя від заснування до середини ХХ ст.. [45;46].

Позитивом праць Г. Сьоміна є те, що автором оприлюднені документи, що зберігаються у Центральному архіві Військово-морського флоту СРСР. Завдяки чому історик характеризує Севастополь як головний військово-морський порт на Чорному морі, розглядає розвиток промислів, торгівлі, соціально-економічний стан міста, будівництво портових споруд тощо. Критично слід розглядати авторські концепції створені у дусі радянської парадигми, про «бездарність і некомпетентність» флотських керівників з числа іноземців. Зокрема, такої оцінки надано діяльності О. Грейга [47, с. 81, 83].

Державні установи Російської імперії, їх структуру та сутність аналізує історик М. Єрошкін. У монографії, що вийшла в Москві у 1957 році, він намагається прослідкувати еволюції станових груп Російської імперії протягом ХІХ ст., у контексті реформ Олександра ІІ. Незважаючи на детальну увагу автора до станових категорій, їх місцю та ролі у державних установах, Інститут почесного громадянства розглянуто побічно [48].

Спроба аналізу станових категорій міських громад Російської імперії ХІХ ст. зроблено радянським істориком П. Риндзюньським. В монографії, що вийшла в 1958 році, автор намагається дати оцінку як становій структурі міського населення так і категорії Почесних громадян. Зазначимо, що висновки П. Риндзюньського з окресленого питання багато в чому збігаються з думками дореволюційних істориків, щодо введення в станову структуру міст категорії «Почесний громадянин» [49].

Під керівництвом С. Найди авторський колектив у складі Г. Губенко, А. Неделіна, Г. Сьоміна, Є. Тарле, Н. Зоткіна розглянув низку питань з історії Севастополя, зупинившись і на персонах Почесних громадян міста. У 1960 році ними видано колективну працю, присвячену історії Севастополя від заснування до 1917 року. Позитивом є те, що основою джерельної бази їх дослідження стали матеріали Центрального державного архіву Військово-морського флоту СРСР,

завдяки чому автори зуміли відтворити картину розвитку Севастополя як головного військово-морського порту на Чорному морі, розвитку в місті промисловості, торгівлі, соціально-економічному становищу його мешканців, військових, будівництво адміралтейства, порту, батарей тощо. Окремий розділ присвячують повстанню 1830 р. Втім, як і більшість праць радянського періоду, вона вирізняється політизованістю, «класовим підходом» через що страждає фактична оцінка бачення історії Севастополя [50].

Окремий том, присвячений Кримській області видано в 1974 році авторським колективом енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР». Автори стисло характеризують історію Севастополя, звертаючи уваги на його військово-морську специфіку, натомість не розкриваючи такі важливі аспекти, як суспільно-громадське життя міста, органи його міського самоврядування та державного управління. Побічно згадується діяльність таких Почесних громадян Севастополя як військовий інженер Е. Тотлебен, військові губернатори Севастополя П. Кислинський та П. Перелешин. Напроти, багато фактів замовчується, або неправдиво коментується. Через що, з точки зору сучасних істориків, ця праця потребує доопрацювання і перевидання [51].

Наприкінці 1970-х початку 1980-х років виходить ряд фундаментальних праць з історії Росії XIX ст. Роботи вивчають станові інститути Російської імперії, оцінюють внутрішню політику, характеризують структуру місцевих органів державної влади та міського самоврядування другої половини XIX – початку XX ст.. Такого напрямлення є монографія історика Б. Миронова. Автор простежує генезу станових структур міського населення Російської імперії, політику уряду по виробленню законодавчо-правових норм регуляції міського соціуму. Дослідник розглядає Інститут Почесного громадянства міст, трактуючи його як об'єднання купецтва з міщанством в єдиний торгово-промисловий стан, який відображає їх спільні інтереси та стратегію міського розвитку [52].

Інформативною є наукова розвідка дослідниці В. Нардової, яка аналізуючи проблему міського самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст.. детально зупиняється на ролі Почесних громадян у розвитку міського

самоврядування [53].

Таким чином, дослідники, що займались окресленою темою у радянські часи, початку 1920 – середини 1980-х рр., разом із введенням до наукового обігу певного масиву архівних джерел, як правило, законодавчого та ділового характеру, залишили невисвітленими численні аспекти проблематики. Територіально їх роботи здебільшого присвячені загальноімперській проблематиці в цілому, носили узагальнюючий характер. Миколаєв та Севастополь у них згадані фрагментарно. Відсутні окремі дослідження Інституту почесного громадянство, який побічно згадується при аналізі станових категорій міського населення. Причини полягали насамперед у політичних та ідеологічних умовах, недостатній джерельній базі. Радянські історики, через тиск комуністичної ідеології, змушено трактували події того часу тенденційно, в руслі компартійних настанов. Насамперед це стосується оцінки діяльності іноземців на керівних посадах у військово-морському флоті. Зокрема, нищівна критика персони Почесного громадянина Миколаєва адмірала О. Грейга, протиставлення йому персони М. Лазарєва.

Якісно новий рівень вивчення й аналізу матеріалів, пов'язаних з темою нашого дослідження, починається з початку 1990-х років, який становить третій етап історіографії досліджуваної нами проблеми. Розпочинається перегляд радянських стереотипів, що склалися у повоєнний час. Публікуються роботи, в яких, базуючись на сучасних методологічних принципах, робляться спроби комплексного вивчення питань присвячених різним аспектам станового розвитку другої половини XIX – початку XX ст..

Певний внесок у дослідження поставленої у дисертації проблеми зробили російські історики. Одним з факторів, що сприяв активізації наукових розвідок у Російській Федерації, стала можливість доступу до джерел – архівних фондів імперських державних установ і відомств, що здійснювали загальне керівництво та відповідали за організацію станових груп на регіональному рівні.

Зауважимо, що хоча їх роботи здебільшого носять узагальнюючий характер, втім у контексті загальноросійських процесів вони звертаються й до питань,

пов'язаних як з Україною в цілому, так і її Південним регіоном, зокрема. Насамперед, це стосується питань пов'язаних з діяльністю Почесних громадян Миколаєва та Севастополя у розбудові військово-морського флоту на Чорному морі.

Ретельно підійшли до вивчення цієї теми доктори наук О. Чечулін і М. Решетников. Вони узагальнили відомості Центральних і регіональних архівосховищ. Завдяки чому поряд зі становим Почесним громадянством ними розглянуто персональне Почесне громадянство міст. Історики першими у сучасній історіографії характеризуючи Почесне громадянство міст вживають термін Інститут. Автори слушно відзначають, що станове Почесне громадянство веде свій початок від Маніфесту 1832 року Миколи I, Почесне ж громадянство міст, на думку авторів, бере свій початок з 1863 року, з першого Почесного громадянина міста Самари Ю. Самарина [54, с. 31].

Заслуговує на увагу історико-біографічне видання докторів історичних наук В. Кошкидько та К. Соловійова присвячене життю й внеску в розвиток Москви дванадцяти персон, яким Московська міська дума привласнили звання - «Почесний громадянин міста Москви». Автори так само називають почесне громадянство міст – новим суспільним інститутом [55, с. 6].

Російські дослідники В. Доценко, С. Макаров, С. Супрун у спільній монографії намагалися проаналізувати найбільш відомих осіб Чорноморського флоту. Автори зупиняються на біографіях Почесних громадян Миколаєва та Севастополя О. Грейга, М. Лазарева, І. Григоровича. Помилкою є зарахування дослідниками до Почесних громадян Миколаєва М. Фалєєва. Оскільки на момент його смерті такого звання ще не існувало [56, с. 130].

Аналізуючи праці сучасних російських істориків слід визначити їх тенденційність у оцінці особи адмірала О. Грейга, повторення шаблонів радянської історіографічної школи щодо негативної ролі іноземців у розвитку Чорноморського флоту та протиставлення «справжнього патріота» М. Лазарева «невдалому управлінцю іноземця» О. Грейга.

Такі оцінки ми вбачаємо в праці дослідника з Санкт-Петербурга

О. Черноусова. Робота, написана на основі захищеної кандидатської дисертації, присвячені ролі особистості М. Лазарева в історії Росії. У якій автор всіляко очорняє ім'я О. Грейга, вихваляючи М. Лазарева. О. Черноусов через призму особистості М. Лазарева, детально розглядає період розбудови міст Севастополя та Миколаєва. Однак, наукової новизни при цьому не вносить, оприлюднюючи загальновідомі факти з біографії М. Лазарева, не вводячи до наукового обігу документів з фонду О. Грейгів, що зберігається в Російському державному архіві ВМФ. Багато з того, що було побудовано, або закладено при О. Грейгу історик приписує М. Лазареву, наприклад будівництво сухих доків, розбивку громадського саду, проекти перебудови Графської пристані та будівництва казарм, проведення водогону та відкриття Морської бібліотеки і Морських зборів у Севастополі тощо. Окремим підрозділом О. Черноусов розглядає корупційні дії, з якими боровся адмірал М. Лазарев, обвинувачуючи в цьому адмірала О. Грейга [57, с. 27].

Концептуальний внесок у вивчення проблем вітчизняної історії періоду Модерної доби зроблено провідним українським фахівцем з цього напрямку В. Сергійчуком. Професор аналізує низку питань, у тому числі пов'язаних з темою нашого дослідження. Це стосується визначення українських етнічних територій, хронології та перебігу подій, долі української спільноти у Південній Україні та іншому [58; 59].

Вагомим внеском у дослідженні питань пов'язаних з структурою інституту генерал-губернаторств в Україні XIX – початку XX століть, організації органів тодішнього державного управління та іншому, стали праці провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України Валентини Шандри. Серед іншого виокремимо авторську монографію присвячену функціонуванню міщанських органів станового самоврядування в Україні [60].

Дослідниця, акцентує увагу на ролі і місці соціально-історичних форм самоврядування станових органів влади українських міст, їх генези протягом XIX сторіччя. Певну увагу В. Шандра відводить і Миколаєву. Авторка оприлюднює факти організації та проведення перших виборів до Миколаївської міщанської

управи 1880 року, акцентує увагу на зацікавленості міщанських громад міста у багатолюдності виборів та іншому [61].

Структуру та кадровий склад Миколаївського міщанського староства та управи дисертантка отримала змогу більш глибоко проаналізувати завдяки перелікам міщанських управ та староств, наведеними В. Шандрою у додатках.

Відзначимо роботу представників наукової школи професора Чернівецького національного університету В. Ботушанського. Незважаючи на те, що територіально роботи його дисертантів охоплюють українські землі, що входили до складу Австро-Угорської імперії, здійснений у них аналіз становища привілейованих станів, органів місцевого самоврядування Буковинського краю, дозволяє нам порівнювати становище елітних груп населення України XIX ст. у складі двох імперій – Російської та Австро-Угорської. Зокрема, це роботи К. Валявської, О. Гучко та інші [62; 63; 64; 65].

Впритул до аналізу піднятої у дисертації проблему одеський науковець-краєзнавець В. Головань. У монографії автора розглянуто внесок Почесних громадян Одеси у розвиток міста. У той же час краєзнавець зіштовхнувся з проблемою ототожнення почесних станових громадян із громадянами міст. На матеріалах Одеського архіву, автор виявив сім Почесних громадян Одеси. Однак, він, як і ряд інших дослідників, зупинився тільки на біографічних відомостях про цих людей, не простеживши саму процедуру присвоєння звання – Почесний громадянин міста, навіть на прикладі Одеси [66].

У період незалежної України тематикою пов'язаною з Почесними громадянами розпочали займатися історики-краєзнавці з Кримської автономної республіки. Так, севастопольський краєзнавець П. Веселов у 1999 році видав документальну повість, присвячену відомим городянам Севастополя. Втім, з Почесних громадян автор детально аналізує лише Л. Толстого, звання якого відхилив Микола II [67].

Низка публікацій присвячена Почесним громадянам Севастополя Павлу Олександровичу Перелешину й Михайлу Іллічу Казі. Зокрема, у біографічному довіднику П. Ляшука «Герої Севастопольських жнив», 2001 року видання, йдеться

про Почесного громадянина міста П. Перелешина. Однак рік присвоєння звання (1876) зазначений невірно [68].

Заслуговує на увагу видання Національного музею оборони та звільнення Севастополя присвячене історичним подіям та особам міста, в якому окрема публікація за авторством музейної співробітниці І. Дьяконової присвячена аналізу життєвого шляху та діяльності на посаді міського голови Почесного громадянина Севастополя М. Казі [69, с. 355-356].

Науковий інтерес становить монографія севастопольського історика І. Масхурі, в якій автор вивчає грецьку складову в історії міста. Серед іншого, він розглянув становище грецької діаспори Севастополя в часи керування флотом і містом адміралів О. Грейга та М. Лазарева, відзначаючи трагічність багатьох доль греків після від'їзду О. Грейга до Санкт-Петербургу [70].

Слід зазначити, що серед праць кримських дослідників існує певна плутанина в поняттях станового почесного громадянства та громадянства міст. Так, у роботі сімферопольського історика Є. Алтабаєвої Почесним громадянином Севастополя названо підприємця та суспільного діяча С. Кефелі, хоча насправді він належав до станової категорії спадкоємних почесних громадян [71, с. 215]

Подібну помилку вбачаємо в праці з історії Севастополя місцевого історика О. Чикіна. Він відносить до Почесного громадянина міста, представника станової групи почесних громадян купця та мецената П. Телятнікова [72].

Також, для виконання поставлених у дисертації дослідницьких завдань, нами залучено наукові та публіцистичні праці інших кримських дослідників, зокрема робота Е. Алтабаєвої присвячена яскравим сторінкам історії Севастополя, праця з історії Севастополя Г. Ванєєва, багатотомне видання під редактуванням Е. Чверткина, де зроблено опис історичних будинків міста, наведено великий і цікавий фактологічний матеріал. У дисертації використані дані з монографії С. Тархова, щодо історії трамвая та тролейбуса в Севастополі, робота Б. Зубова присвячена розвитку кораблебудування на Чорному морі та інші. Ці праці не претендують на винятковість і повноту викладу матеріалу, однак при комплексному аналізі оприлюднених і них відомостей, у дисертантки з'явилась

можливість виявити загальну картину подій і вивести певні закономірності.

Серед миколаївських дослідників виокремимо директора обласного державного архіву Л. Левченко, монографія якої присвячена історії Миколаївського та Севастопольського військових генерал-губернаторств [73]. У науковій праці, складеній на основі дисертаційного дослідження, розкрито основні напрямки розвитку військового губернаторства, проаналізовано діяльність військових губернаторів тощо. Цінність її полягає в комплексному підході до історії губернаторств, обґрунтовані причини виникнення військового губернаторства, показано адміністративно-територіальний устрій того часу, структура державного управління в губернаторстві, визначено повноваження військового губернатора й головного командира Чорноморського флоту й портів. Розглянуто діяльність військових губернаторів стосовно роботи місцевого самоврядування, національних і релігійних груп населення, земельних питань, економічного розвитку й благоустрою міст і поселень губернаторства.

У монографії окремими главами висвітлюється діяльність адміралів О. Грейга та М. Лазарева на посаді військового губернатора Миколаєва та Севастополя, порушена проблема конфлікту, що виник між двома воєначальниками. Незважаючи на новаторський характер праці, в роботі Л. Левченко є певні фактологічні помилки, зокрема в відомостях про адмірала П. Кислинського зустрічаємо ряд неточних відомостей про його життя, діяльність і внесок у розвиток регіону після Кримської війни, відсутні дати його народження і смерті [74, с. 40-42].

Особливе місце серед наукового доробку миколаївських краєзнавців займають праці доктора технічних наук, професора Ю. Крючкова. Серед низки праць з історії Миколаєва виокремимо дві роботи, присвячені життєдіяльності Почесного громадянина Миколаєва, адмірала О. Грейга [75; 76].

Ввівши до наукового обігу значну кількість невідомих раніше архівних джерел, тим самим усунувши певні фактологічні прогалини, Ю. Крючков дослідив внесок О. Грейга в розвиток Чорноморського флоту та будівництво приморських міст, у тому числі Миколаєва та Севастополя. Характеризуючи

адмірала О. Грейга як мореплавця та флотоводця, краєзнавець відзначає його наукові та інженерні здобутки в області морської справи, астрономії та господарчо-адміністративного управління містом. Цілком слушно, О. Крючков пов'язує з ім'ям О. Грейга інноваційні заходи в організації гідрографічних робіт на Чорному морі тощо. Однак, у першій монографії, написаній ще за радянських часів, Ю. Крючков не згадав про Почесне громадянство О. Грейга. У доповненому та розширеному другому варіанті книги, яка побачила світ у 2008 році, є епізод, пов'язаний із внесенням ім'я О. Грейга в почесну книгу міської думи Миколаєва «на вічні часи» [77, с. 174-179].

Питання міського самоврядування Миколаєва в ХІХ ст. частково висвітлено в статтях Л. Цибуленко, Г. Ковалья, П. Тригуба, Н. Довгань. Зокрема, Л. Цибуленко вказує на обмеження економічної активності міста, зокрема самостійності та активності органів міського самоврядування [78].

Дослідниками П. Тригубом та Н. Довгань зазначено, що заходів, вжитих Миколаївською думою не вистачало для повного задоволення потреб населення. Автори аргументують свою думку тим, що лише частина мешканців Миколаєва у ХІХ – на початку ХХ ст. користувалася лікарняними та спортивними спорудами [79]. Г. Коваль, навпаки, ідеалізує діяльність Миколаївської міської думи. Разом з чим, його праця має низку фактичних помилок, на яких зроблено невірні висновки [80].

Відзначимо плідну краєзнавчу роботу авторського колективу інтернет-ресурсу «Николаевский базар». На сайті якого постійно з'являються матеріали з історії міста, розвитку суднобудування та флоту, культурній спадщині. Певне місто відведено біографічним нарисам щодо діяльності Почесних громадян міста, зокрема О. Грейга, Є. Богдановича, М. Аркаса. Також до дисертації залучено відомості щодо діяльності військового інженера Е. Тотлебена по підвищенню обороноздатності міста періоду Кримської війни, оприлюднені дослідниками Т. Кремнем і С. Шинкаренко [81].

Останнім часом питання, пов'язані з діяльністю Почесних громадян Миколаєва та Севастополя, стали предметом обговорення на наукових

конференціях, де розкрито проблему як у всеукраїнському масштабі, так і на регіональному рівні, частково це стосується і Півдня України, зокрема міста Севастополя. До них належать праці Є. Гавришева, Є. Гринева, О. Доскато, І. Дьяконової, О. Івицької, М. Максимова, С. Шевченко та інші [82, с. 180-183; 83, с. 201-207; 84, с. 560-568; 85, с. 123-128; 86, с. 86-95; 87, с. 541-59; 88, с. 76-83].

Отже, характеризуючи третій етап історіографічних розвідок із досліджуваної тематики, слід відзначити кардинальну зміну історичних концепцій, введення сучасних методологічних принципів, появу можливості більш широкого доступу науковців до архівних матеріалів, що спонукало зародження низки дискусійних питань, початок якісно нового етапу комплексного вивчення проблеми внеску елітних станових груп і носіїв звання Почесний громадянин міста в розвиток Півдня України модерної доби

Таким чином, у силу певних історичних причин, ідеологічного впливу на наукові розробки, проблема Почесного громадянства міст Півдня України модерної доби досліджена фрагментарно. Є окремі публікації з іменами Почесних громадян, де автори частково розглядають внесок цих особистостей в історію конкретного міста, або країни в цілому. За хронологічними параметрами деякі праці виходять за рамки представленого дослідження, тому використовуються частково лише в межах зазначеного часу. В публікаціях існує багато плутанини між поняттями Почесний громадянин міста та Почесний становий громадянин. Це призводить до перекручування історичної справедливості. Так, насамперед краєзнавці, відносять Почесних станових громадян до Почесних громадян міст. У підсумку, за їх підрахунками з'являється по дві-три сотні Почесних громадян міст, що є значно завищеним. Оскільки, до революції в містах де кількість населення приблизно дорівнювала Миколаєву та Севастополю кількість Почесних громадян міст, які одержали це звання саме за заслуги перед містом, а не по становому принципу, як правило не перевищувала десяти чоловік. Все це обумовлює потребу подальшого поглибленого вивчення як питань регіональних особливостей процесу становлення та розвитку Інституту Почесного громадянства українських міст

модерної доби, так і комплексного дослідження актуальних проблем української соціокультурної історії.

1.2. Джерельна база дисертації

Специфічні особливості джерельної бази дослідження визначаються характером теми представленої дисертації, хронологічними рамками, включаючи в себе широке коло різноманітних за походженням і видовими ознаками джерел. Комплекс джерел представленого дослідження опрацьовано за наступними категоріями: 1. Законодавчі акти 2. Матеріали обласних державних архівів; 3. Збірки документів; 4. Документи закордонних архівосховищ; 5. Матеріали періодики.

Основу дисертації складають неопубліковані архівні джерела, зокрема матеріали фондів Російського державного архіву Військово-Морського флоту (РДА ВМФ), Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА), Державного архіву Миколаївської області (ДАМО), Державного архіву в Автономній Республіці Крим (ДААРК), Державного архіву міста Севастополя (ДАМС), Національного Музею героїчної оборони й звільнення міста Севастополя. В результаті їх вивчення дисертантка отримала змогу виявити нові імена Почесних громадян Миколаєва та Севастополя середини ХІХ – початку ХХ ст., уточнити відмінності між становим (спадковим та особистим) Почесним громадянством і Почесним громадянством міст тощо.

Перша група джерел – документи та матеріали органів імперської влади (законодавчі державні акти, протоколи, постанови, накази, обіжники, інструкції, правові акти тощо) дозволили проаналізувати законодавчо-правове забезпечення процесу регуляції станової категорії Почесний громадянин в досліджуваний період, прослідкувати процедуру присвоєння звання Почесний громадянин міста.

Центральне місце займає аналіз, узагальнення та систематизація наказів Сенату, циркуляри морського міністра, протоколи засідань Чорноморського адміралтейського правління розпоряджень Морського відомства та військових

губернаторів Миколаєва і Севастополя тощо [89; 90; 91].

Другу джерельну групу складають документи Державних архівів Миколаївської області, Автономної республіки Крим та міста Севастополя. Завдяки ним дисертантка мала змогу усунути певні фактологічні прогалини та виокремити регіональні особливості змін соціально-економічного та політичного становища елітарних станових категорій Миколаєва та Севастополя протягом досліджуваного часу.

У Державному архіві Миколаївської області дисертанткою опрацьовано п'ять фондів. Базовим для дослідження стали документи Ф. 230 «Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805 – 1900)». Завдяки опрацьованим у окреслених фондах матеріалам, вдалося висвітлити різні аспекти діяльності військових губернаторів, адміралів О. Грейга та М. Лазарєва, визначити їх внесок у розвиток губернаторства, в тому числі міст Миколаєва та Севастополя.

Важливим джерелом для написання роботи стали матеріали фондів Ф. 216 «Миколаївська міська управа», Ф. 222 «Миколаївська міська дума», Ф. 229 «Канцелярія Миколаївського градоначальника», Ф. 246 «Управління Чорноморських адміралтейських поселень». У них містяться, що відображають повсякденну діяльність Почесних громадян у практичній реалізації питань комплексного розвитку Миколаєва та Севастополя. До них належать залучені до дисертаційного дослідження накази Сенату, рапорти Головних командирів Чорноморського флоту в Сенат, переписка з управлінськими установами Миколаєва та Севастополя щодо господарчих питань – будівництва різних об'єктів, поліпшення інфраструктури та благоустрою, задоволення повсякденних потреб городян, збору податків тощо.

У Державному архіві в Автономній Республіці Крим опрацьовано матеріали Ф. 39 «Таврійський губернський статистичний комітет (1857–1918)», за допомогою якого визначено кількісну динаміку змін станових категорій населення Севастополя. У Ф. 161 «Матеріали Таврійської губернської облікової архівної комісії (1887–1916)» містяться цінні матеріали щодо організаційно-правових

розпоряджень, що регламентують функціонування станової категорії Почесних громадян. Документи установ і організацій залучено до дослідження завдяки фондам – Ф. 529 «Статистичне бюро Таврійського земства (1896–1917)» та Ф. 327 «Канцелярія Таврійського губернського очільника дворянства (1804–1915)».

У Державному архіві міста Севастополя вивчено більше 30 фондів і переглянуто близько 900 одиниць зберігання. Зокрема, матеріали Ф. 15 «Канцелярія Севастопольського градоначальника (1873–1920)» надають змогу дослідження таких унікальних джерел, як звіти севастопольських градоначальників, оприлюднені відомості з яких відбивають динаміку соціально-економічного розвитку Севастополя періоду роботи комерційного порту. Надають змогу побачити, яким чином утілювалась у життя політика диверсифікації фінансових надходжень у місто після заборонних заходів Паризької мирної конференції щодо російського військово-морського флоту. Протоколи засідань міської управи, курортної комісії міської Думи, чисельні виписки з офіційних документів висвітлюють різні напрямки діяльності севастопольського міського керівництва.

У Ф. 8 «Управління Севастопольського трамвая й освітлення анонімного Бельгійського товариства (1897–1920)» маємо змогу проаналізувати постанови та протоколи міської думи та управи з електрифікації Севастополя, заходи з освітлення міста та започаткування роботи трамваїв.

Крім цього до наукового обороту введено матеріали фондів: Ф.18 «Севастопольський міський магістрат», Ф.25 «Севастопольська міська управа», Ф.7 «Комісія музею Севастопольської оборони», Ф.23 «Адміралтейський собор і Володимирська церква». Цінними та до цього часу не оприлюдненими є відомості Ф. 21 «Комісія з будівництва в Севастополі храму Святого Володимира», у якому містяться оригінали листування адмірала О. Грейга з графом Нарішкіним щодо необхідності увічнення місця хрещення князя Володимира.

Незважаючи, що верхня хронологічна межа дослідження обмежується 1917 роком, для повноти вивчення питання Почесного громадянства та виявлення змін

у процедурі присвоєння звання дисертанткою досліджено фонди радянського періоду, зокрема Ф.Р-79 «Виконавчий комітет Севастопольської міської Ради народних депутатів (1921-1992)». Найбільш інформативними в ньому стали протоколи засідань Севастопольського виконавчого комітету, скорочені та розгорнуті стенограми, протоколи засідань комісії із присвоєння звання «Почесний громадянин міста-героя Севастополя».

Значний інтерес для дисертантки становлять фонди Національного Музею героїчної оборони Севастополя, що конкретизують практики присвоєння звання Почесний громадянин міста на місцевому рівні.

Третя група джерел – збірники документів. Насамперед, це матеріали «Повного зібрання законів Російської імперії», де наведено статутні документи, якими керувалися при присвоєнні станового почесного громадянства як особистого, так і спадкового. Дисертанткою використано збірники документів і матеріалів «Погляд у минуле», «Минуле в архівних документах», «Гідний поклоніння» та інші. Їх використано насамперед, як джерело інформації про відродження Севастополя після Кримської війни та внесок Почесних громадян у цей процес [92; 93; 94; 95].

Зі збірнику документів «Севастополю 200 років» виданому Головним архівним управлінням за участю Кримського й Севастопольського архівів, дисертанткою залучено статистичні матеріали, відомості по кількісному, національному, релігійному складу населення, особливості забезпечення трудовою зайнятістю населення періоду відродження Севастополя після Кримської війни. Також, у дисертації використано дані по динаміці кількісних змін житлових і дохідних будинків, установ, крамниць, заснування музеїв і бібліотек, показники виробництва та торгівлі, судноплавства, зміни в міському керуванні тощо [96].

До дисертації залучено документи і матеріали Кінофотофонду, сформованого в 2011 році в Севастопольському державному архіві та збереженого на мікрофотокопіях. Так, «Колекція мікрофотокопій (КМФ) 1», оп.1, (1781-1917 роки) вміщує документи з історії Севастополя, за якими прослідковується історія

утворення градоначальства, питання благоустрою Севастополя, відкриття реального училища, біологічної станції і морського кадетського корпусу, розвитку севастопольського порту, облаштуваності військового порту й чорноморського флоту, водопостачання міста, соціально-економічний і господарчий розвиток Севастополя в різні хронологічні періоди та роль Почесних громадян у цих процесах, тощо.

Четверту групу джерел становлять матеріали Російських державних архівів. Оскільки велика кількість документів з історії Морського відомства, військових губернаторств, безпосередньо міст Миколаєва та Севастополя зберігається у зазначених архівосховищах, їх залучення значно збагатило джерельну базу дослідження. У Російському державному архіві Військово-Морського флоту дисертанткою досліджено 23 фонди, опрацьовано 110 справ. Найбільш важливими та інформативними для виконання поставлених у дисертації дослідницьких завдань стали документи Ф. 243 «Управління головного командира Чорноморського флоту і портів Чорного моря. Миколаїв (1785–1908)», де містяться Укази Сенату, приписання, циркуляри морського міністра, протоколи засідань Чорноморського адміралтейського управління, переписка адміралів про судноплавство в акваторії Чорного моря кораблями Чорноморського флоту та його участь у бойових діях. Є відомості про благоустрій міста Севастополя, про будівлю карантинного будинку, морського госпіталю, казарм, офіцерських флігелів, про облаштуваність цвинтаря для воїнів, що загинули в першу оборону Севастополя й ін. Цінними в фонді є матеріали щодо започаткування та облаштування Миколаївської астрономічної обсерваторії у Миколаєві, та роль у цій справі О. Грейга.

У Ф. 920 «Севастопольський порт (1783–1917)» дисертанткою виявлено документу, що дозволяють глибше зрозуміти культурну складову міського життя та динаміку комерційного розвитку порту. Так, у опису 5 є відомості про навчання офіцерів і нижніх чинів, проведення флотськими особами власного вільного часу, послужні списки, заходи проведені на Приморському бульварі Севастополя. В опису 9 містяться накази командира Севастопольського порту, документи про

збереження суден, розкриття склепу-усипальниці адміралів. У підрозділі 3.1. нашої дисертації «Внесок почесних громадян у повоєнну відбудову Севастополя», авторкою використано оригінали документів контракту Севастопольського градоначальства в особі П. Кислинського та американця Джона Гоуена з організації технічних робіт у розчищенні севастопольських бухт і підняття затонулих судів. Також, становлять інтерес документи з ремонту докових майстерень, започаткування магазину провіанту та казенних будинків у Севастополі за часів керування містом його Почесного городянина П. Кислинського, документи з церемонії закладки в Севастополі будинку Морського кадетського корпусу тощо. В опису 7, маємо матеріали щодо приїзду до Севастополя найвищих державних осіб, утворенні портового хору, святкування 100-річного ювілею війни 1812 року та інше.

Ф. 227 «Найвищі веління, рескрипти й укази (1725–1917)» містить відомості про будівництво Севастопольської морської бібліотеки, асигнування на неї коштів та надання благодійних пожертв на її будівництво.

Стосовно міста Миколаєва відпрацьовано та залучено до наукового обігу матеріали Ф.8 «Грейги: Олексій Самуїлович (1775–1845) і Самуїл Карлович (1836–1888)». Слід зазначити, що під час роботи в 2009 році з матеріалами окресленого фонду, дисертантці вдалося виявити як нові подробиці, пов'язані з діяльністю військового губернатора Миколаєва та Севастополя адмірала О. Грейга, так і залучити до наукової праці цікаві факти, пов'язані з діяльністю його наступника – адмірала М. Лазарева.

Зокрема, нами досліджено біографічні документи адмірала О. Грейга, матеріали службової діяльності О. Грейга на посаді Головного командира Чорноморського флоту й портів. Шляхи подолання народних виступів, ми вбачаємо з переписки адмірала з імператором під час Чумного бунта в Севастополі. Також у виконанні дослідницьких завдань нам допомогло вивчення різноманітної службової документації, візованої О. Грейгом: рапорти, повідомлення, приписи, доповіді зі стану та організації флоту, з питань суднобудування, постачання корабельного обладнання, заготівлю корабельного

лісу, корабельні креслення та інші документи. О. Грейга, як особистість, ми бачимо на основі його переписки з імператрицею Марією Федорівною, Київським і Кронштадтським абатами, провідними військовими та громадськими діячами того часу – О. Єрмоловим, В. Кочубеєм, А. Ланжероном, О. Меншиковим, Д. Сенявіним, Де Траверсі, рідними О. Грейга та іншими особами.

Наступні два іменних фонди Російського державного архіву Військово-Морського флоту становлять Ф. 701 «Григорович Іван Костянтинович, адмірал (1853–1930)» та Ф. 19 «Меншиков Олександр Сергійович, адмірал (1787–1869)».

У Фонді Почесного громадянина Миколаєва та Севастополя І. Григоровича нами опрацьовано документи біографічного характеру, досліджено накази, службову переписку про призначення, переведення та відставку І. Григоровича з посади Морського міністра, нагородні дані. Проаналізовано переписку з імператором Миколою II, імператрицею Олександрою Федорівною та іншими членами імператорської фамілії. Піднято документи про стан на Чорноморському флоті у революційні 1905-1906 роки, уточнено внесок І. Григоровича у розвиток міст Миколаєва та Севастополя, розробку під його керівництвом суднобудівних програм і будівництво нових судів.

З точки зору теми нашого дослідження, найбільш цінною з матеріалів фонду є справа про Почесне громадянство І. Григоровича. У ній збережено в повному обсязі всю нагородну документацію, виписки із протоколів засідань міських Дум Миколаєва та Севастополя тощо. У сукупності це надає нам можливість детального простеження процедури присвоєння звання Почесний громадянин міста.

Матеріали фонду Морського міністра, адмірала О. Меншикова (Ф. 19 Меншиков Олександр Сергійович, адмірал (1787-1869)), становлять інтерес з точки зору вивчення документів стану, діяльності, реорганізацій Морського міністерства та його установ, дані з Чорноморського флоту щодо питань суднобудування, збереження й заготівлі корабельного лісу та інше. У опису 1 нами проаналізовано звіт за 1816-1828 роки адмірала О. Грейга на ім'я О. Меншикова щодо вирішення господарських питань Миколаєва, зокрема устрої нової дерев'яної пристані,

розбудови набережної по річці Інгул, загальне упорядкування міста, матеріали Миколаївського адміралтейства та інше.

Документи Ф. 410 «Канцелярія Морського міністерства (1836–1918)» допомогли дисертантці більш чітко конкретизувати внесок Почесних громадян у розвиток Миколаєва. Цьому сприяли відомості з опису 1 про благоустрій Миколаєва, генеральний план міста Миколаєва з місцем положення будинків, матеріали з будівництва штурманського училища Морського відомства. Також, залучено дані з кошторису будівництва складів готової продукції, вітрильної та такелажної майстерні, документи Товариства Миколаївських заводів і верфів.

У фонді Ф. 1047 «Виконавча експедиція при керівництві Чорноморським департаментом (1801-1831 роки)» виокремлено накази по Виконавчій експедиції, звіти та кошториси по суднобудуванню, будівництві доків, каналів, будинків. Маємо документи про будівництво приміщення Головного командира в місті Миколаєві, розбудову казарм на 2000 чоловік, будівництво будинку Загальних зборів, асигнування на будівлю цивільних установ, у тому числі крамниць і інше.

У фонді 1049 «Кораблебудівна експедиція при Головному командуванні Чорноморського флоту та портів. Миколаїв (1831-1860)», оп.1. нами опрацьовано накази та розпорядження Головного командира, річні звіти, кошториси, проекти, архітектурні креслення, інформацію щодо ремонту та озброєння кораблів у Миколаївському та Севастопольському портах. Є документи про розбудову пристані в місті Миколаїв та елінгів.

У Ф.406. «Послужні й формулярні списки чинів Морського відомства (колекція) (1761-1940)» нами переглянуто послужні списки адміралів і офіцерів флоту, генералів і офіцерів морської артилерії, офіцерів і класних чинів, які приписані до портів, медичних і канцелярських чиновників.

Особисті справи випускників Морського училища в Санкт-Петербурзі, серед яких майбутні адмірالی, Почесні громадяни Миколаєва та Севастополя І. Григоровича, П. Перелешина, П. Кислинського маємо змогу дослідити у Ф. 432 «Морське училище (1701-1918 року)». Серед іншого, до наукового обігу з фонду нами введено тексти Найвищих указів, указів Адміралтейств-колегій,

розпорядження генерал-адмірала, Інспекторського департаменту, накази по Морському кадетському корпусу, регламенти, устави, штати, звіти, атестаційні зошити та інше.

У Ф.326 «Будівельні креслення (колекція), (1702-1917)» розглянуто креслення та генеральні плани, фасади, профілі адміралтейств, верфей, гаваней, доків, фортець, заводів і фабрик, споруджень по портах, у тому числі Севастополя й Миколаєва. Також нами переглянуто гідрографічні карти Чорного моря, знайдено креслення та малюнки проектів пам'ятника адміралові О. Грейгу в Миколаєві та малюнки проектів і фасаду до пам'ятника адміралу О. Грейгу в Севастополі.

У фонді 1183 «Завідувач казенними садами в Миколаєві (1860-1885)», нами опрацьовано інформацію щодо благоустрою Миколаєва. Вивчено звіти доглядача та керуючого казенними садами, технічні кошториси, переписка про будівельні та роботи з благоустрою садів, розбивці скверів, відомості про видачу та продаж рослин для посадки, пересадженню та випробуванню рослин, звіти по висадженню рослин з метою зміцненню піщаного ґрунту в Миколаєві.

У Російському державному військово-історичному архіві дисертанткою досліджено 8 фондів, серед яких варто виокремити документи фонду «Військово-похідної канцелярії при імператорській головній квартирі», Ф. 970, де збережено листування щодо відвідування імператором Севастополя і Миколаєва в 1837 і 1845 роках, фонди Департаменту герольдії – особисті справи станових Почесних громадян (спадкових і особистих), у яких зібрані всі документи, що відповідають цьому званню, матеріали з яких були необхідними при визначенні складової звання «Почесний громадянин міста», процедури його присвоєння, а також фіксації розбіжностей між Інститутом станових Почесних громадян та Інститутом Почесних громадян міст.

П'яту групу джерел формують матеріали періодики. До цієї групи джерел залучено публікації журналу «Морський збірник», що почав виходити з 1848 року, саме там знайшли місце численні публікації представника морського відомства М. Закревського щодо діяльності О. Грейга. Особливістю яких є наявність значної кількості критичних висловлювань щодо діяльності адмірала М. Лазарева у

протиставлення його О. Грейгу.

Найбільш масовим джерелом з історії Почесного громадянства є щоденні газети «Севастопольський довідковий листок», а згодом і «Кримський вісник», де регулярно друкувалися повідомлення про присвоєння або дарування Почесного громадянства. Також на сторінках окреслених часописів друкувались матеріали присвячені діяльності Почесних громадян у справі розвитку міста, підіймались актуальні питання того часу. Особливо цікавою є полеміка, що розгорнулась на сторінках «Кримського вісника» наприкінці 1880-х років у зв'язку з переносом комерційного порту з Південної бухти Севастополя. Насичені емоціями статті, невеликі повідомлення та оголошення допомагають перейнятися життям міста, відчутти значення тієї чи іншої події, у тому числі пов'язаної з приїздом Почесних громадян, як у випадку з прискіпливою увагою кореспондентів до приїзду та перебуванню в Севастополі Л. Толстого.

До цієї групи джерел належать також словники, довідники, путівники, адреси-календарі, де зосереджено інформацію з життєдіяльності Севастополя та Миколаєва досліджуваного періоду.

Таким чином, джерельна база дослідження внеску Почесних громадян Півдня України у розвиток регіону другої половини ХІХ – початку ХХ ст. представлена різноманітними за походженням джерелами. Матеріали, що висвітлюють різні аспекти соціально-політичної, військової, економічної та культурної історії, показують процедуру присвоєння Почесного громадянства, дозволяють провести дослідження особливостей і загальних рис становища окресленої станової громади південноукраїнського регіону, так і носіїв звання Почесний громадянин міста протягом дослідженого часу. Джерела, введенні дисертанткою до наукового обігу, дозволили виправити помилки попередніх публікацій, відкоригувати та істотно доповнити деякі аспекти досліджуваної теми. Інформативний потенціал опрацьованих джерел дозволяє вирішити основні завдання дослідження.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Розвиток Української держави періоду незалежності надав науковцям сприятливі умови для розширення проблематики історичних досліджень, творчого переосмислення та доповнення його методологічних аспектів. Враховуючи специфіку сучасної дослідницької роботи з соціально-культурної проблематики, проблем вітчизняної історії Модерного часу, насамперед відзначимо її надзвичайно динамічний розвиток, звільнення від міфологем радянських часів. Нині розроблено значну кількість загальних та спеціальних методів дослідження. У підсумку це створило підґрунтя для отримання нових наукових результатів. Завданням науковця є ретельний відбір логічно поєднання несуперечливих методів, правильне їхнє застосування, щоб максимально сприяти вирішенню сформульованих науково-дослідних завдань.

Вивчення соціального, суспільного, станового розвитку Модерного часу, разом із тим, вирізняється в залежності від культурно-політичного середовища, яке прямо чи опосередковано впливало на формування науково-історичної парадигми. Так, висновки вчених України, Канади, США, Росії та Європи різні та певною мірою суперечливі. Окрім того, необхідно констатувати не лише культурно-географічні відмінності в оцінці конкретної станової групи, зокрема розглянутих у дисертації станових категорій Почесних громадян і Почесних громадян міст, а й хронологічні (наприклад, зміни у вітчизняній історіографії, започатковані в середині 1980-х років).

Необхідною складовою методології є проблема теоретичних підходів до вивчення історичного минулого. У сучасній науці дослідниками широко використовується цивілізаційний підхід, орієнтований на сприйняття історії як багатовимірного поліцентричного процесу в межах єдиної людської цивілізації, враховує основні чинники, які впливають на світовий історичний розвиток. Використання даного підходу при аналізі діяльності Почесних громадян, спрямованої на розвиток міст Півдня України – Севастополя та Миколаєва

дозволило поглянути на їх діяльність і становище крізь призму цивілізаційного катаклізму середини ХІХ ст. – Кримської війни.

Враховуючи, що предмет цього дослідження становить трансформація станового інституту Почесного громадянства, визначення прав та обов'язків Почесних громадян як привілейованої соціальної верстви, виокремлення їх унеску у комплексний розвиток базових центрів кораблебудування та військово-морського флоту регіону – Миколаєва та Севастополя Модерної доби, теоретико-методологічна база ґрунтується на загальнонаукових та спеціально-історичних методах пізнання.

Зокрема, при розробці поставленого у дисертації питання серед загальнонаукових методів застосовувалися: метод аналізу, синтезу, аналогії, узагальнення, системного підходу, ідеалізації та абстрагування, що зумовило характер спеціально-історичної та історіографічної складової методологічної бази дисертації. Поєднання даних принципів та методів дає змогу відтворити події, які відбувалися у суспільно-політичному, соціально-економічному та гуманітарному середовищі військово-морських центрів Півдня України – Миколаєва та Севастополя в ХІХ – на початку ХХ ст. Вказати їх вплив на розвиток краю.

Важливу роль в нашому дисертаційному дослідженні відіграв *принцип об'єктивності*. Це дало змогу провести неупереджений аналіз та оцінку історіографічної бази (підрозділ 1.1.). Уникаючи заангажованості, дати оцінку залученим до дослідження фактичним матеріалам діяльності Почесних громадян Севастополя та Миколаєва, що складають джерельну базу роботи (підрозділ 1.2.).

Принцип системності дозволяє розчленовувати дослідницький об'єкт, у нашому випадку Інститут Почесного громадянства, як складова станового розвитку елітарних прошарків міського населення Півдня України в ХІХ – на початку ХХ ст. на групи та розглянути його як задану систему функцій індивідів, що становлять дану групу з одного боку. З іншого, проаналізувати питання уніфікації дій місцевих органів влади з загальноімперськими, зокрема Морським відомством, які затверджували основні принципи життєдіяльності Миколаєва та Севастополя. Зокрема, окреслений принцип використано в другому та третьому

розділі дисертації при аналізі ролі родини Грейгів у розбудові Миколаєва та Севастополя в період становлення інституції Почесного громадянства, внеску Почесних громадян у розбудову та обороноздатність міст напередодні та в період Кримської війни, їх впливу на розвиток зазначених міст наприкінці ХІХ ст.

Принцип історизму забезпечує аналіз еволюції суспільних відносин по відношенню до певних груп і станів населення, появу, становлення й розвиток кожного досліджуваного історичного факту. Історизм має на увазі застосування спільно, але не одночасно, двох підходів: *історико-ситуаційного та історико-ретроспективного*.

Історико-ситуаційний підхід дозволяє розглядати явища та процеси минулого в контексті відповідної історичної ситуації. У представленому дослідженні це допомагає з'ясувати, наскільки вдалими виявилися започатковані Почесними громадянами механізми диверсифікації економічних надходжень у Севастополь і Миколаїв після втрати ними ролі виключно військово-морських центрів, унаслідок поразки Російської імперії у Кримській війні (підрозділи 3.1; 3.2). Із позицій *історико-ситуаційного* підходу розглядаються можливості, які надала комерційна діяльність другої половини ХІХ ст. окресленим у дисертації міським громадам Півдня України для реалізації власних господарчих, культурних і соціально-економічних інтресів направлених на подальший розвиток міст.

Історико-ретроспективний підхід розкриває суть та прогресивність явищ минулого з певної історичної дистанції, коли тією чи іншою мірою виявилися історичні результати відповідної діяльності в минулому, що дозволяє поглибити розкриття її об'єктивної значимості та прогресивності, дати їй глибшу оцінку. Принцип застосовано протягом основної частини роботи при аналізі діяльності військових губернаторів у справі розбудови та технічної модернізації як Чорноморського флоту, так і його військово-морських центрів Миколаєва та Севастополя.

Також протягом основної частини роботи нами застосовано *біографічний метод дослідження*. За його допомогою в дисертації розглянуто історію життєвого шляху Почесних громадян міст у контексті подій їх навколишнього

середовища. При вивченні джерельної бази цей метод нами використано при аналізі особистих документів, що належали Почесним громадянам, зокрема О. Грейгу, І. Григоровичу та іншим – якісно-кількісне вивчення їх листів, аналіз офіційних матеріалів службового характеру, аналіз власне продуктів їх діяльності тощо. Тим самим, ми маємо змогу скласти характеристику особистості на підставі біографічного методу.

Історико-хронологічний метод використано для вивчення досліджуваного процесу, його аналізу в хронологічній послідовності, щоб виявити загальні закономірності, регіональні особливості розвитку міст, окреслених територіальними рамками нашого дисертаційного дослідження. Зокрема, відмінності в підвищенні обороноздатності напередодні та в період Кримської війни, відбудова міст, що зазнали діаметрально різних ступенів руйнувань у часи війни, специфічні особливості промислового розвитку міст наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. тощо (підрозділи 2.3; 3.1, 3.2, 3.3.).

Історико-генетичний метод застосований для встановлення основних причинно-наслідкових зв'язків подій протягом всього дослідження. Метод дозволяє розрізнити ключові положення історичного розвитку, приватні особливості такого розвитку, одиничні подробиці, обумовлені динамікою історичного процесу. Зокрема, ключовим моментом причинно-наслідкового ходу подій, проаналізованих у роботі, є взаємозв'язок розвитку суднобудування та Чорноморського флоту з історичним розвитком його ключових центрів у Південній Україні – Миколаєва та Севастополя.

Діахронічне порівняння здійснено для співставлення дій конкретного представника інституції Почесного громадянства в різні періоди його діяльності. Так, дії Головних командирів Чорноморського флоту О. Грейга та М. Лазарева досліджені в динаміці, у міру змін ключових аспектів внутрішньої та зовнішньої політики імператорської Росії, унаслідок чого змінювались актуальні завдання поставлені перед Чорноморським флотом і Миколаївським і Севастопольським військовими губернаторствами (підрозділи 2.1; 2.2). Виявлено закономірності, характерні риси, концептуальні напрями бачення розвитку Севастополя та

Миколаєва його Почесними громадянами, які очолювали як Чорноморський флот і військове губернаторство так і міське управління.

Статистичний метод, використання кількісних показників допомогли ефективному аналізу кількісних даних щодо змін кількісного складу населення, інфраструктури, товарно-комерційних показників у хронологічному розрізі, динаміці посилення або послаблення соціально-економічного розвитку міст у конкретні періоди.

Для виконання завдань дослідження дисертанткою залучена широка джерельна база, аналітична обробка якої потребувала використання конкретизованих методів історичного пізнання. Серед них найбільше значення мали *конкретно-пошуковий, критичний та метод систематизації джерел за проблематикою*.

Отже, сукупне використання окресленої теоретико-методологічної бази дозволило авторці вивчити, проаналізувати та дослідити широкий джерельно-історіографічний масив. Це сприяло визначенню динаміки змін соціально-економічного та політичного становища військово-морських центрів та суднобудівних центрів Півдня України досліджуваного періоду, оцінці та розгляду основних дій Почесних громадян Севастополя та Миколаєва в XIX – на початку XX ст., що загалом дозволяє вирішити поставлені дослідницькі завдання, розкрити обрану тему.

Таким чином, на основі аналізу праць вітчизняних та зарубіжних істориків, присвячених різним аспектам досліджуваної проблеми, дисертантка дійшла висновку, що науковці зробили певний крок у характеристиці суспільно-політичних, соціально-економічних і станових процесів Півдня України окресленого в дисертації хронологічного періоду.

Втім, низка питань залишилася недостатньо висвітленою. Насамперед до них належить необхідність комплексного та детального вивчення біографій та складання повного списку Почесних громадян на загальнодержавному рівні, ґрунтовна оцінка їх діяльності. Тому потребують уточнення, як комплексні питання, пов'язані з розвитком українських земель Модерної доби, так і

встановлення чітких статистичних даних відносно кількості станових Почесних громадян та Почесних громадян міст періоду Нового часу.

Окрім того, окремого дослідження потребують питання законодавчого регулювання процедури присвоєння громадянства, оприлюднення та знаходження нових випадків, коли ініціатива міських громад ігнорувалась з боку вищої імператорської влади, як це було в випадку Севастопольського міського голови І. Казі якому імператор затвердив звання через 20 років після подання клопотання Міською думою, або випадок письменника Л. Толстого рішення міської громади про присвоєння чкому Почесного звання імператор Російської імперії відхилив.

При обробці джерельної бази нами використано два масиви джерел – архівні та опубліковані матеріали. До архівних джерел відносяться документи та матеріали органів імперської влади, законодавчі державні акти, службова документація Чорноморського флоту, накази та розпорядження Головних командирів Чорноморського флоту, військових губернаторів Миколаєва та Севастополя, протоколи, обіжники, інструкції, правові акти тощо. До другого масиву джерел ввійшли матеріали періодичної преси, мемуаристика. Статистичні, тематичні збірники дозволили по-новому поглянути на відомі історичні події, відкрити їх раніше невідомі аспекти не тільки масовому читачу, а й професійним дослідникам. У цілому вивчення джерельної бази документів дозволило дисертантці виявити імена Почесних громадян дореволюційного Севастополя та Миколаєва, дати визначення Інституту Почесного громадянства міст, установити відмінності між спадкоємним і особистим становим почесним громадянством і Почесним громадянством міст, простежити процедуру присвоєння звання «Почесний громадянин міста».

Отже, усі документи та матеріали, у сукупності з методологічними засадами роботи, проаналізовані нами у представленому розділі, допомогли вирішити поставлені завдання та вивчити різні аспекти обраної теми дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ТА ГЕНЕЗА ІНСТИТУТУ ПОЧЕСНОГО ГРОМАДЯНСТВА В ХІХ ст.

2.1. Законодавчо-правова практика присвоєння та трансформація станової категорії Почесного громадянства

Багато цікавих, але й водночас дискусійних сторінок містить у собі соціально-економічна, громадсько-політична та культурна історія Півдня України, серед яких різноманітні аспекти його станового життя ХІХ – початку ХХ століть. Однією з ключових особливостей якого є дослідження процесу становлення та генези тих соціальних груп, які стали носіями модерності в краї, зробили відчутний внесок у розвиток ключових міст південноукраїнського регіону, серед яких військово-морські центри – Миколаїв і Севастополь.

Аналізуючи генезу соціуму розглянутих у дисертації міст – Миколаєва та Севастополя, необхідно звернути увагу на зміни у соціокультурному житті регіональної еліти, що вплинули на створення та розвиток станових груп Півдня України. Враховуючи, що практичне втілення правових норм утвердження та становлення інституції Почесного громадянства забезпечувалося численними законодавчими актами, рішеннями та розпорядженнями імперських органів влади та безпосередньо монарха Російської імперії, для комплексного дослідження окресленого питання, ми дозволили собі дещо розширити хронологічні рамки дисертаційного дослідження.

Загалом, історія Почесного громадянства як станової групи міського населення в Росії нараховує більше 170 років і веде свій відлік від правління імператриці Катерини ІІ. Історичним попередником Почесного громадянства є станова група так званих «Іменитих громадян», відокремлених імператрицею в Жалуваній грамоті 1785 року зі складу міських обивателів. При цьому, на відміну від Західної і Центральної Європи, кількість міст у Російській імперії у другій

половині XVIII ст. була незначною в порівнянні з площею території. Так, енциклопедичний словник за авторством Ф. Брокгауза та І. Ефрона станом на 1764 рік наводить цифру в 165 міст та 13 пригородів, у той час як у Франції кількість міст сягала близько 200 [97, с. 324].

Разом з цим, друга половина XVIII відзначається спробами наближення статусу міст і міської аристократії Російської імперії до європейських аналогів, сформованих базовими засадами Магдебурзького права в XIII столітті, що на території України знайшли своє відображення у статуті міського населення Галицько-Волинського князівства в XIV сторіччі.

Намагаючись подолати майже п'ятисотрічне «цивілізаційне» відставання від Західного світу, вища влада Російської імперії розпочинає реформування правових систем міського самоврядування. В рамках чого, 25 травня 1766 року визначені права міст відносно земель, що їм належали. В 1775 році міські й губернські магістрати одержали більш привілейоване значення, наблизившись до типу станових судових установ. На засадах Магдебурзького права, 21 квітня 1785 року видано загальне положення про міста «Грамота на права та прибутки містам Російської імперії», що більш чітко уніфікувало права та соціальну структуру міського населення. В документі йшлося про наступне: «Міста засновані не тільки для блага їх мешканців, але й для суспільного: вони збільшуючи державні прибутки, приростом своїм надають змогу власним мешканцям придбання майна за допомогою торгівлі, промислів, рукоділля й ремесла» [98, с. 122].

В рамках положень «Грамоти» Севастополь і Миколаїв після отримання ними статусу міста у XIX сторіччі, здобули свій затверджений герб. За містом зберігалось право власності, придбані законним шляхом землі, пасовища, ріки, тощо. Їм дозволялося «заводити на міських землях млина, улаштовувати й розміщувати харчевні, корчми, трактири, мати гостинний двір і т.п.». У містах засновувалися школи, проводились щотижневі торги й щорічні ярмарки. Права міста захищалися міським магістратом, який доглядав, щоб на місто «не накладали будь-які нові податки, служби або тягарі без Найвищого ухвалення» [99, с. 324].

Згідно чинного законодавства, під категорію міських мешканців по положенню підпадали ті, «хто народився в місті, оселився в ньому, має будинок, або іншу будівлю, землю, записані до цехової гільдії, несуть державну службу чи тягар» [100, с. 122].

«Жалувана грамота містам» складалася із вступного маніфесту й чотирнадцяти розділів: міське положення, про міщанство, городян та їх вигоди, настанови по веденню міської реєстрової книги, приналежність до міських станових категорій, градація майнового стану мешканців міста. Окремо йшли положення стосовно тлумачення статусу гільдій, їх поділ на першу, другу та третю, роботу цехів, становище іногородніх та іноземних громадян тощо.

Аналіз «Грамоти на права та прибутки» свідчить про її неоднозначний характер, який містив у собі ряд протиріч. Так, незважаючи на широке коло осіб, яких віднесено до числа міських мешканців, вводилась категорія «дійсних міських обивателів». До якої відносились тільки ті особи, які мали у своїй власності нерухомість. Кожного міського мешканця записували реєстраційну книгу, що мала шість частин.

До першої частини обивательської книги записували всіх громадян міста без розходження по походженню, звань, занять і т.п. Головне, щоб громадянин мав нерухомість. Із цього маємо протиріччя, що в законодавстві Катерини II звання «дійсного обивателя» істотно відрізнялася від звання «регулярного громадянина» існуючого з початку XVIII сторіччя «петровського» законодавства, придбання якого для багатьох міських мешканців було неможливо.

У другу частину реєстраційної книги записували громадян до однієї з трьох гільдій. Запис до гільдій дозволявся всім, хто мав капітал, незалежно від його походження або колишнього заняття. У третю частину книги вносилися всі, хто записався до цехів – майстри, підмайстри, учні різних ремесел. До четвертої частини входили іногородні й іноземні гості, приписані до міст з метою промислів, робіт і міщанських занять.

З точки зору реалізації завдань поставлених у нашому дисертаційному дослідженні, найбільший інтерес становлять представники п'ятого розділу книги,

які в подальшому стануть базою для зародження і розвитку такої суспільної формації, як «Почесне громадянство». До них належали «Імениті громадяни», особи, що зробили свій внесок на суспільно-корисному поприщі, зокрема: службовці обрані на міські посади, вчені, які мають академічні або університетські атестати, художники (архітектори, живописці, скульптори й композитори), які мають академічні свідчення, капіталісти з капіталом від 50 і більше тисяч карбованців, банкіри з капіталом від 100 до 200 тисяч карбованців, особи, які займаються оптовою торгівлею, власники кораблів.

Зазначимо, що «Імениті громадяни» мали ряд пільг: вони звільнялися від тілесних покарань, їм дозволялось їздити по місту в кареті парою й четвернею, дозволялося заводити й містити фабрики, заводи, морські й річкові судна. Іменитий громадянин, що був старшим сином й онуком іменитих громадян, по досягненні 30 років міг просити статус дворянина [101, с. 324].

Заключна, шоста частина книги регулювала посадські категорії населення, представники яких займалися промислами та роботами не внесеними в інші частини книги [102, с. 123-124].

Міському населенню надавалося право формування міської громади, в якості керівного органу запропоновано створення Загальної міської думи з осіб які мають виборне право (дійсних міських обивателів, членів гільдій, цехів, іногородніх і іноземних гостей, іменитих громадян посадських) і міського голови. Загальна міська дума обирала зі свого середовища шостигласну міську думу (у якій кожному розряду обивателів надавалося право мати один голос), під головуванням міського голови. Загальна міська дума збиралася один раз у три роки, а також при необхідності іншим часом [103, с. 124].

Нові переваги купецькому стану даровані Маніфестом Олександра I від 1 січня 1807 року. Згідно якого встановлено нове звання першорядних купців, яким надано право обрання на найвищі міські посади. На міністра комерції покладено завдання започаткувати «Оksamитову книгу знатних купецьких родин» [104, с. 325].

Натомість, існуюче до того часу звання «іменитих громадян» скасовано для

купецтва й збережено лише для вчених і митців. Однак у правлячих колах згодом почали усвідомлювати необхідність підвищення соціального статусу осіб із середньою і вищою освітою, а також державних службовців середньої ланки недворянського походження, які в перспективі повинні скласти ядро утвореного середнього класу в містах імперії. У таких історичних умовах інститут «іменитого громадянства» підлягав неодмінній трансформації. Виходячи з наведеного, у 1827 році міністр фінансів Є. Канкрин вніс на розгляд імператора пропозиції по реформуванню інституту «іменитого громадянства» шляхом започаткування нової станової категорії «почесного громадянства».

У результаті тривалих дискусій Інститут Почесного громадянства законодавчо введено 10 квітня 1832 року маніфестом Миколи I. Зникли звання першорядних купців й іменитих громадян. Почесне громадянство розділялося на особисте – довічне, що припиняється зі смертю, і спадкоємне, надане у спадщину. Здобувалося воно по факту народження (спадкоємне) або могло надано імператорським наказом як по клопотанню самого прохача, так і по особливому поданню (спадкоємне й особисте) [105, с. 139].

На особисте Почесне громадянство мали змогу претендувати городяни, які одержали атестат про успішне закінчення одного з російських університетів, вільні художники, які одержали від Академії мистецтв атестат про закінчення повного курсу навчання або засвідчений диплом, іноземні художники, відзначені Академією звання художника, вчені, капіталісти, купці, які ведуть торгівлю, хазяї великих мануфактур і фабричних закладів.

До Почесних спадкоємних громадян мали право належати законні діти окреслених осіб, законні діти дворян, які перебували «у вільному стані». Особам купецького стану почесне громадянство надавалось спадково у трьох випадках: якщо купця зарахували до категорії мануфактурника, він був нагороджений одним з російських орденів, або якщо купецька родина знаходилась десять років поспіль у першій або 20 років у другій гільдії. При цьому кандидат на здобуття спадкового звання Почесного громадянина повинен не підпадати під обвинувачення у фінансовій неспроможності та звинувачувальні судові вирoki по кримінальним

справам [106, с. 194].

Також, при отриманні цього звання, Почесний громадянин зобов'язувався внести відповідний благодійний внесок. Статистичні дані свідчать, що в 1858 році загалом по Російській імперії зареєстровано 21400 осіб станових почесних громадян. З кожного з яких стягнуто після отримання ними відповідних грамот і посвідчень спеціального митного збору в розмірі від п'яти до 600 карбованців і передано до «місць богоугодних, торгівельних і промислових закладів».

За значні досягнення у науці та мистецтві Почесні громадяни, які мали російське підданство, могли отримати спадкове звання у випадках здобуття ними вченого ступеня доктора, чи магістра, або десятирічної діяльності у сфері художнього мистецтва. Іноземці, які отримали громадянство, також могли подавати прохання про присвоєння їм спадкового почесного громадянства, але лише при прийнятті російського підданства й десятирічного перебування у званні почесного громадянина [107, с. 110].

Як зазначають сучасні дослідники військової і цивільної історії міста Севастополя, Почесними громадянами могли стати також особи неправославного віросповідання: євреї «за високі заслуги або значні успіхи в науках, мистецтвах, торгівлі й мануфактурній промисловості», які живуть у рисі осілости, а також особи магометанського сповідання за спеціальним посвідченням Магометанського духовного правління.

Серед привілеїв Почесного громадянства виокремимо право не платити подушний збір, по відношенню до окресленої групи заборонялось використовувати тілесні покарання у випадку скоєння ними злочину, за умовою володіння в місті нерухомістю, Почесні громадяни мали право брати участь у виборах та обиратися на міські громадські посади, право на іменування в актових документах Почесними громадянами з додаванням цього звання до найменування гільдії [108, с. 78-79].

З середини XIX сторіччя, коли міські думи міст Севастополя та Миколаєва стають постійно діючим органом міського самоврядування, категорія Почесних громадян стає однією з п'яти складових її станових категорій. Інші чотири

станових групи – спадкоємні дворяни, купці, міщани і ремісники. Нагляд за діяльністю міської думи здійснювався військовим генерал-губернатором.

Зазначимо, що існував механізм довічного позбавлення права Почесного громадянства за кримінальні, економічні та морально-етичні вчинки не сумісні з цим званням. Передбачалося, що право втрачається внаслідок судового вироку, втрати «чесного ім'я» за рішенням суду, у зв'язку з визнанням носія Почесного громадянства «повним банкрутом» [109, с. 524].

Процедура подання документів та оформлення звання Почесного громадянства полягала в наступному: особи, які бажали одержати грамоту на Почесне громадянство, повинні звернутися з клопотанням до департаменту геральдики Урядового Сенату. Зарахування до стану Почесного громадянства здійснювалося рішенням Урядового Сенату або (у спеціально обговорених випадках) імператорським указом. Спадкоємним Почесним громадянам Сенат надавав відповідні грамоти, а особистим – свідчення встановленої форми [110].

Документи, що наразі зберігаються в фонді Департаменту геральдики Російського державного історичного архіву дають змогу сучасним дослідникам ознайомитись з повним текстом Імператорських наказів про присвоєння звання Почесного громадянина. У них йдеться: «Божою Милістю Ми, Микола Другий, Імператор і самодержець Всеросійський, цар Польський, Великий князь Фінляндський й інша, і інша, і інша, відповідно до посвідчення Комітету й служби чинів Цивільного відомства й про нагороди, Ми до дня (такого-то) Ясновельможна подарували (такого-то дня) звання спадкоємного Почесного громадянина. На підставі чого наказуємо Ми цю грамоту Урядовому Сенату підписати та державною нашою печаткою зміцнити. Надана в Санкт-Петербурзі (такого-то) числа. Підпис» [111, арк. 44, 47, 48, 53-55].

Починаючи з середини XIX і до початку XX століть кількісний список Почесних громадян істотно розширився у зв'язку зі зростанням їх ролі в суспільстві, підвищенням соціального статусу купецтва й духівництва, збільшенням числа недворянського походження, осіб які знаходяться на державній службі.

Зміни у законодавстві другої половини ХІХ століття спонукали до розширення станової категорії Почесних громадян. Зокрема, одержання станової категорії дозволялось особам недворянського походження, які отримали офіцерське звання при відставці з військової служби, або при переході на цивільну. Також станову категорію могли отримати особи недворянського походження, які на цивільній службі досягли чину 14-го класу.

Пом'якшились вимоги для отримання спадкоємного звання Почесний громадянин та значно поширилась категорія осіб, які мали право на його здобуття. Так, спадкоємне звання Почесного громадянина надавалось особам купецького стану, які мали ордени Святої Ганни й Святого Володимира. Окрім них, здобували спадкоємне право Почесного громадянина доктори медицини й хірургії після одержання диплома, випускники гімназій – діти особистих почесних громадян купецького та міщанського станів, відзначених нагородною медаллю. По праву народження до спадкоємного Почесного громадянства зараховувались діти чиновників і духовних осіб, нагороджених орденами Святої Ганни й Святого Станіслава. Також, до спадкоємних Почесних громадян належали сановні особи, які закінчили курси в академіях і семінаріях з ученими ступенями або званнями. Зарахування до особистого Почесного громадянства могли домагатися студенти імператорських університетів, які одержали дипломи 1-го й 2-го ступеню, керівники й майстри ремісничих і технічних навчальних майстерень, трудовий стаж який нараховує десять років, старші боцмани й кондуктору флоту, звільнені у відставку після десятирічної служби, корабельні механіки, які знаходились у морі повних п'ять років, артисти 1-го розряду імператорських театрів, які мали десятирічний термін виступів.

У суспільній ієрархії, унаслідок окреслених реорганізацій новоутворена група Почесних громадян являла собою чисельно невеликий прошарок між нижчими, непривілейованими станами й дворянством. Вона не мала своєї корпоративної організації, подібно дворянським зборам або купецьким гільдіям. Володіння статусом Почесного громадянина не давало переваги на державній службі. Сенс існування цього інституту складався не стільки в отриманні

привілеїв, скільки морально-етичній площині, зокрема: «охороні почесних прав громадян від занепаду, заохочуванні міщан до праці та доброзичливості, наданні добрим навичкам, працьовитості й здатностям міщан у цьому роді життя властиву їм нагороду, почесь і відмінність» [112, с. 193-196].

Дослідник А. Білокрис, аналізуючи статистичні дані змін кількісного числа Почесних громадян, наводить наступні цифри. В 1840 році в Російській імперії налічувалося 4800 Почесних громадян, що склало 0,1% міського населення країни (з них, у Севастополі 38 осіб, у Миколаєві 42 особи). До 1897 року їхнє число зросло до 342900 чоловік (разом зі членами родин й включаючи Царство Польське, але без Фінляндії), однак частка в загальній масі населення імперії залишалася невеликою – 0,3%. Статистика 1910-1912 років вказує на чисельність почесних громадян разом з родинами у кількості 372400 чоловік (0,5% населення), з них спадкоємних – 197300 чоловік. У Севастопольському градоначальстві в 1913 році загальна кількість населення становила 88073 особи, з них 1965 чоловік мали статус Почесних громадян [113].

Окрім загальноімперського Почесного громадянства з другої половини ХІХ сторіччя дістає свого розповсюдження таке явище, як почесне громадянство конкретних міст, що надавалось городянину за особисті заслуги перед містом. Воно не передбачало для носіїв тих матеріальних переваг і соціальних привілеїв котрі мали представники загальноімперського почесного стану. Також воно не передавалось в спадщину. Ставши мірою оцінки діяльності людини за його конкретний внесок у розвиток міста або країни в цілому. Звання Почесного громадянина міста привласнювалось по клопотанню міської Думи й символізувало «виняткову форму вираження вдячності й подяки громади за діяльність на користь міста, а також данина поваги до людей, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною». За аналогією з Західною Європою, почесний титул не передбачав для його носія зворотних обов'язків [114, с. 524].

Спроба законодавчого закріплення звання «Почесний громадянин міста» зроблена в 1903 році в «Положенні про суспільне управління міста Санкт-Петербурга», де визначено поняття «Почесний громадянин міста». Однак це

положення мало силу лише в столичному Санкт-Петербурзі. Проведена дисертанткою дослідницька робота з архівними документами показала, що в інших містах Росії при встановленні звання Почесного громадянина орієнтувалися на сформовану практику [115, с. 54].

Так, до 1900 року звання Почесного міського громадянина в Російській імперії отримали близько 1000 чоловік, до 1917 року понад 2000 чоловік.

Зокрема, у Севастополі їх кількість нараховувала дев'ять осіб, у Миколаєві п'ять. У порівнянні з іншими містами це середньостатистичний показник. Так, у Москві звання «почесний громадянин міста» отримали 12 чоловік, у Санкт-Петербурзі – 7, у Тамбові 11, у Єкатеринбурзі – 10, у Саратові – 14, у Саранську – 5, у Вологді – 15, Омську – 5, Томську – 4, Оренбурзі – 5, Казані – 7, Одесі – 8. Однак, процедура присвоєння цього звання в законодавстві, включаючи Городові положення 1870 і 1892 років так і не була чітко сформована [116, с. 33].

Аналіз журналів засідань міських дум Севастополя та Миколаєва другої половини ХІХ – початку ХХ сторіччя дозволяє зробити висновок, що порядок присвоєння звання Почесного громадянина міста складався стихійно, поступово перетворюючись на звичай, традицією, доповнюючись з кожним новим складом міських дум. Це знайшло відбиття в розмаїтості термінів результативної частини думських рішень щодо присвоєння цього почесного звання. Зустрічаються такі визначення, як «подарувати звання», «піднести звання», «зробити Почесним громадянином», «надати звання», «обрати Почесним громадянином», «передати у власність звання Почесного громадянина міста» та інші.

Порядок присвоєння звання Почесного громадянина міста не передбачався державними актами, інструкціями, або циркулярами. Міські думи Миколаєва та Севастополя автономно підходили до обговорення кандидатур на присвоєння звання Почесного громадянина. Рішення приймалося голосуванням, однак відразу не вступало у силу. Розпочиналась тривала бюрократична процедура.

Документ потрібно «надати на розгляд Його Найвищої Імператорської Величності». Право висування кандидатури на присвоєння звання Почесного громадянина надавалося гласним міських Дум. Наступним етапом ставав

губернатор, якому міський голова надавав клопотання міської Думи [117, с. 11].

При лояльному відношенні губернатора до прохання, воно надходило далі по інстанції – до Міністерства внутрішніх справ, після доповіді міністра запитувався «Найвищий дозвіл» на «підношення» звання Почесного громадянина міста висунутій особі. Тільки після особистого схвалення імператором кандидату повідомлялось про присвоєння йому очікуваного звання.

Зазначимо, що в історії почесного громадянства Севастополя є випадок, коли імператор відхилив подану кандидатуру. Так, у 1908 році на екстреному засіданні міської думи, в зв'язку з 80-річчям письменника, учасника оборони Севастополя часів Кримської війни Л. Толстого ухвалено рішення про надання йому звання Почесного громадянина міста. Однак, імператор Микола II рішення міської думи відхилив, унаслідок чого Л. Толстой не зміг отримати почесне звання [118, с. 113-125].

Як свідчать наявні архівні матеріали міської думи міста Севастополя, відразу після позитивного рішення збиралось екстрене думське засідання на якому кандидату оголошували імператорський вердикт. Зокрема, подібним чином, про отримання звання Почесного громадянина міста Севастополя повідомлено адмірала Івана Григоровича 13 травня 1898 року [119, арк. 12].

На екстреному засіданні думи І. Григоровичу урочисто вручили «ювелірної роботи папку із сап'янової шкіри шагрень на муаровій підкладці» розміром 40 на 53 сантиметри. У її верхньому лівому куті містилася карбована срібна монограма на пошану нагороджуваного, на якій прізвище, ім'я по-батькові адмірала витіснено сріблом всередині, під якими розташовано емалевий герб міста. Замовлялася така річ, як правило, у петербурзьких майстрів і коштувала достатньо дорого для того часу – 110-150 рублів. До папки вкладено привітальну адресу, яку на засіданні думи врочисто вручили І. Григоровичу. Портретом адмірала, як і інших почесних громадян міста, прикрасили зал засідань Севастопольської міської думи [120, арк. 11].

Завдяки документам Російського державного архіву Військово-морського флоту ми маємо змогу встановити ім'я першого Почесного громадянина міста

Миколаєва. Їм став командир Чорноморського флоту й портів Чорного моря, військовий губернатор Миколаєва й Севастополя адмірал Олексій Самуїлович Грейг. Почесне звання якому надали в 1873 році за «благоустрій міст Севастополя й Миколаєва, розбудову Чорноморського флоту» [121, арк.. 21].

Аналіз персональних справ осіб, які отримали звання Почесний громадянин міста у місті Севастополь свідчить, що його присудження тісно пов'язувалось з подіями Кримської війни. Так, по відомим на сьогодні архівним документам першим Почесним громадянином Севастополя став військовий інженер Е. Тотлебен. Звання якому надали в 1866 році за «створення цілісної мережі оборонних споруд міста Севастополь, що знаходилось у облозі» [122, с. 93].

Наступне рішення міської думи також стосувалося героя Кримської війни. 16 травня 1873 року на засіданні міської Думи розглянуто питання про присвоєння звання «Почесний громадянин міста Севастополь» П. Кислинському – колишнього севастопольського коменданта, виконуючого обов'язки військового губернатора Севастополя, організатору та активному учасника повоєнного відродження міста [123, с. 274-276].

Надалі звання Почесний громадянин міста Севастополь отримали перший градоначальник міста Павло Олександрович Перелешин і його помічник міський голова Михайло Ілліч Казі. Завдяки їм, Севастополь вийшов із повоєнної кризи й розпочав свій поступальний розвиток. Саме в цей період відкриваються банки, дохідні будинки, активно йде міське будівництво. На Севастополь обертають свій погляд суспільні діячі і меценати, на пожертви яких у місті будуються парки, бульвари, храми й пам'ятники, відроджуються патріотичні традиції [124, с. 11-12].

Наприкінці XIX – початку XX сторіччя ухвалені кандидатури на здобуття почесного звання знову пов'язані з розбудовою міста після Кримської війни. В 1884 році Почесним громадянином міста стає Оттон Ріхтер, який у 1871-1879 роках був начальником 13-й піхотної дивізії, що квартирувала в Севастополі. Пізніше неодноразово залучав позики на відродження міста, надавав особисті кошти для будівництва Приморського бульвару [125].

Першим Почесним громадянином міста Севастополь у XX сторіччі став

Євген Васильович Богданович. Церемонія урочистого вручення йому цього звання відбулася на засідання міської думи 16 вересня 1903 року. Таким чином відзначено його заслуги перед містом як державного діяча, мецената, автора брошур військово-патріотичного характеру та «активного учасника відродження міста після Кримської війни».

Слід зазначити, що Є. Богданович мав почесне громадянство ще восьми міст Російської імперії, серед яких інші, окрім Севастополя, міста сучасної південної України – Миколаїв та Одеса.

На підставі аналізу архівних списків Почесних громадян Севастополя, дисертантка прийшла до висновку, що головною метою думських рішень стало її прагнення віддячити діячам різного рангу за істотну підтримку соціальних проектів, установ і культури міста. Відзначимо, що характерною рисою стала приналежність нагороджених виключно до елітарної частини суспільства, зокрема – військовий губернатор, перший градоначальник Севастополя, міський голова, морський міністр Російської імперії, державні діячі, меценати. При цьому відсутні представники більш нижчих станів, таких як міщани, ремісники, робітники.

Як свідчить сучасний дослідник В. Геловань, в установах міського самоврядування тодішньої Російської імперії набув поширення афористичний вислів: «Є надія, що всі губернатори зробляться почесними громадянами міст, керованих ними губерній». Зокрема, у Південній Україні звання почесного громадянина міста Одеси отримав Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор О. Строганов [126, с. 25].

Не ставлячи під сумнів той факт, що низка губернаторів, обраних почесними громадянами міст, були гідними цього звання, зробивши певний вклад у розвиток міста або країни в цілому, зустрічалось чимало випадків, коли висування кандидатури носило відверто кон'юнктурний характер. В першу чергу увага зверталась на титул чи посаду особи, а не на її реальний внесок у соціально-культурний, економічний та інший розвиток міста.

Дану ситуацію можна пояснити тим, що міські думи отримали право подавати клопотання про присвоєння звання особам, які мали загально визнані

заслуги, діяльність котрих безпосередньо не пов'язувалась з даним містом, а носила загальнодержавний характер. Ця обставина особливо підкреслювалася в клопотаннях міських дум. Відомий хірург і науковець М. Пирогов 12 травня 1881 року отримав звання почесного громадянина міста Москви за новаторську діяльність під час облоги Севастополя в період Кримської війни та «п'ятдесятирічною трудовою діяльністю в галузі освіти і науки» [127, с. 625].

Звання, що найчастіше являло собою єдину форму заохочення для стиснутих у фінансових рамках органів міського самоврядування, становило надзвичайну престижність у дореволюційній Росії. На початку ХХ століття всі проекти по суспільному визнанню проводилися й координувалися під патронатом держави. Незалежні конкурси були рідкі, слабкі й не популярні [128, с. 32-33].

При цьому, активність міської громадськості у заохоченні тої чи іншої особи шляхом надання їй Почесного громадянства ставала орієнтованою на представників правлячої російської еліти. Зокрема, з початком Першої світової війни, за чисельними зверненнями представників громадських організацій Севастополя, міська дума звернулась з клопотанням про надання звання Почесний громадянин міста Севастополь Великому князеві, Верховному Головнокомандуючому сухопутними й морськими силами Російської імперії Миколі Михайловичу Романову. При цьому конкретних фактів щодо внеску Великого князя у розбудову та розвиток безпосередньо Севастополя не оприлюднене [129, с. 132].

Останнє в передреволюційні роки нагородження званням «Почесний громадянин міста Севастополя» відбулося 22 жовтня 1916 року. Морському міністрові Російської імперії Івану Костянтиновичу Григоровичу звання вручено за ініціювання та виділення з державної скарбниці «грошової допомоги у сумі 550 тисяч рублів задля будівництва готелю-санаторію для нижніх чинів, які користуються лікувальними засобами Романовського інституту фізичних методів лікування». Зазначимо, що крім Севастополя І. Григоровича нагороджено титулом Почесний громадянин також у Миколаєві.

Жовтнева революція 1917 року знищила станові статуси й існуючу

нагородну систему, у тому числі й звання почесного громадянина міста. Мотивацією більшовиків у цьому випадку стало те, що звання Почесний громадянин отримували, за рідкими виключеннями, представники правлячих станів і буржуазія, яка «за пограбовані у простого народу кошти здійснювала благодійницьку діяльність».

Вже в перші дні після захоплення влади, більшовиками ухвалено Декрет Ради Народних Комісарів та Всеросійського центрального виконавчого комітету від 24 листопада 1917 року «Про знищення станів и цивільних чинів». Пункт перший якого скасовував «всі існуючі донині в Росії стани і станові розподіли громадян, станові привілеї і обмеження, станові організації і установи». Натомість, засновувались нові форми суспільного визнання – звання почесного червоноармійця, почесного депутата Ради, почесного робітника та інші, які незважаючи на ідеологічні протилежності за своїм змістом мали багато спільного зі званням «Почесний громадянин» [130, с. 72].

Таким чином, аналіз законодавчо-правових засад формування та дослідження генези інституту Почесного громадянства дає підстави стверджувати, що починаючи з другої половини XVIII сторіччя перед правлячими колами Російської імперії гостро постала проблема надавання «цивілізаційного» відставання від Західного світу в багатьох сферах.

Однією з яких стало наближення статусу міст і аристократії Російської імперії до базових засад, сформованих Магдебурзьким правом. В руслі чого, приймаються документи направлені на регулювання статусу міст, їх станової структури. Наслідком чого стає виникнення на початку XIX сторіччя інституту почесного громадянства – привілейованого міського прошарку, який планувалось зробити вищим міським станом.

Зазначимо, що в Російській імперії інститут Почесного громадянства вирізнявся від європейських аналогів. Головна відмінність полягала в тому, що Почесне громадянство набуло станового характеру, надані привілеї – звільнення від тілесних покарань, військового призову, особистого оподаткування та інші досить швидко втратили свою актуальність. Тому інститут Почесного

громадянства так і не зміг у повній мірі перетворитись на елітарний стан міського світського товариства.

Започаткування Інституту Почесного громадянства міст Російської імперії другої половини ХІХ сторіччя тісно пов'язано з реформами 1860-х років. Одним з наслідків селянської реформи став відтік певної частини дворянства у міста та їх намагання брати активну участь у суспільному житті міст. Нагородження цим званням розглядалось владою та громадськістю міст, як засіб залучити залучення до міського самоврядування осіб, які не належали до міських станів.

Звання Почесного громадянина ставало формою подяки міської думи за діяльність на користь міста та даниною поваги до осіб, котрі мали особливі заслуги перед державою. Той факт, що це була єдина нагорода, котра надавалась не державною структурою, а органами місцевого громадського управління надавав статусу Почесний громадянин достатньо серйозну вагу та високу ступінь престижності.

Відмінності Миколаєва та Севастополя в цьому аспекті впливають з їх територіального розташування, пов'язаних з цим соціально-економічних та політичних факторів. Спільною рисою стало те, що у цих містах Почесними громадянами стають переважно представники військово-морського, учасники Кримської війни, зустрічаються випадки коли особа отримувала Почесне громадянство в обох містах. Зокрема, морський міністр І. Григорович, меценат і літератор Є. Богданович.

2.2. Роль родини Грейгів у розбудові Миколаєва та Севастополя в період становлення інституції Почесного громадянства

Трансформації Інституту Почесного громадянства, що відбувалися протягом ХІХ – початку ХХ століття відчутно відобразились на процедурі та персональному складі осіб, що отримували це почесне звання, або залучались до відповідної станової категорії. Траплялось чимало випадків, коли почесне звання присуджували через кілька десятиріч після того як особою зроблено ті чи інші дії

для міської громади. Серед низки Почесних громадян, вагомий внесок яких у комплексний розвиток окреслених у дисертації міст Півдня України не підлягає сумнівам, особливо слід відзначити родину Грейгів. Два представники якої Олексій Самуїлович та Самуїл Олексійович у різний період отримали це почесне звання.

Початок діяльності, спрямованої на розвиток Миколаєва та Севастополя старшого з Грейгів – адмірала Олексія Самуїловича перепадає на першу чверть XIX ст. Саме до цього періоду відносяться адміністративно-територіальні зміни, що обумовили подальший розвиток міст протягом другої половини XIX – початку XX ст. Севастополь оголошено головним портом Чорноморського флоту, із військових міркувань, до міста заборонений в'їзд торгівельних судів. Будівництво флоту й нових міст зажадало нової територіально-адміністративної одиниці – Миколаївського й Севастопольського військового губернаторства. 20 березня 1805 року Найвищим Указом введено посаду Миколаївського й Севастопольського військового губернатора, який концентрував всю повноту військової і цивільної влади на території градоначальства. Оскільки штаб флоту й канцелярія військового губернатора розташовувалася в Миколаєві, у Севастополі військова влада належала командиру порту, а цивільна – відділенню канцелярії військового губернатора [131, с. 40-42].

2 березня 1816 року на посаду Головного командира Чорноморського флоту й портів Чорного моря, військового губернатора Миколаєва й Севастополя призначено віце-адмірала О. Грейга. Цю посаду він займатиме протягом 18 років – до 8 жовтня 1833 року. Майже увесь проміжок часу місце проживання О. Грейга знаходитиметься у Миколаєві, першим Почесним городянин він стане після своєї відставки.

Як згадував у 1873 році перший біограф О. Грейга, адмірал А. Асланбегов: «Перед призначенням О. Грейга, діяльність портів майже повністю зупинилась, кораблі гнили в гаванях, флот перестав виходити в море. В той час, коли грім безперервних переміг супроводжував російську армію від Москви до Парижа, Чорноморський флот знаходився у безтурботному сні. Застій тривав наступні

чотири роки. Саме в таку годину апатії й бездіяльності прибув у Миколаїв і вступив у командування Чорноморським флотом і портами Олексій Самуїлович Грейг» [132, с. 3].

Прибувши в Миколаїв, проінспектувавши Адміралтейство й флот, О. Грейг ознайомився з нагальними проблемами, розпочавши їх енергійне подолання. Військовий губернатор започаткував у майстернях нові механізми, застосував парові машини для обробки лісоматеріалів та заліза, замовив замість дров кам'яне вугілля, запропонував ще низку технічних удосконалень.

В галузі кораблебудування О. Грейг розробив і широко застосував на практиці математичний метод проектування обводів судів (параболічний), за яким на Чорному морі надалі збудують 54 судна різних класів. Зазначимо, що окреслений метод отримав високу оцінку Академії наук. Також, О. Грейг удосконалював корабельні конструкції, особисто спроектувавши кілька кораблів нового типу. За вимогами часу, розвивав парове суднобудування, модернізував корабельну артилерію. На початку другої чверті XIX ст., за його протекцією збудовано перший у Російській імперії військовий пароплав «Метеор». У цей же час спущено на воду такі пароплави як «Везувій», «Блискавка», пасажирський корабель «Одеса».

Усвідомлюючи неминучість війни з Османською імперією, О. Грейг форсує будівництво флоту у Миколаєві та Севастополі, прагнучи довести кількість судів на Чорному морі до штатного розкладу, збільшує міцність нових флотських одиниць. За його наказом, у 1833 році збудовано перший на Чорному морі 110-ти гарматний корабель «Париж» й 120-ти гарматний «Варшава», перші 60-ти гарматні фрегати типу «Тенедос» і перші трьохгарматні канонерські човни [133, арк. 1-2].

Для прискорення будівництва флоту О. Грейгом у Миколаєві започатковано Спаське адміралтейство, де підрядним способом збиралися кораблі та фрегати. Зокрема, там збудовано такі кораблі, як «Імператриця Катерина II», «Анапа», фрегати «Варна» й «Бургас». Верф належала дійсному статському радникові А. Петровському.

Також О. Грейг ініціює залучення приватного капіталу до суднобудування шляхом створення приватних верфей. Так, поблизу Адміралтейства, вище за течією річки Інгул у Миколаєві, виникли перші приватні вільні верфі купців Михайла Срібного «Срібний док». На них збудовано кораблі «Пам'ять Євстафія», «Адріанополь», кілька фрегатів, транспорти, бриги, катери, бомбардирські кораблі, лоцманські та канонерські човни, транспортний пароплав «Лиман» та інші.

Ще однією приватною верф'ю став «Маркусов елінг», який належав купцю Маркусу Варшавському. На якій закладено транспорти «Інгулець», «Верблюд», «Редут-Кале», товарно-пасажирський пароплав «Одеса». Таким чином, за достатньо короткий проміжок часу, завдяки ініціативності О. Грейга в Миколаєві кораблі будувалися одночасно у одинадцяти елінгах човни [134, арк. 36-78].

Чудово розуміючи важливість розвитку каботажної і зовнішньої торгівлі, якому заважало незручне розташування комерційної пристані у Військовій гавані на річці Інгул, адмірал О. Грейг підтримав ідею міського голови Миколаєва Єгора Кустова щодо будівництва нової дерев'яної пристані в районі Попової балки, що ввійшла в історію за назвою Купецької та проіснувала у робочому стані до 1889 року.

З метою залучення в місто купців для обслуговування потреб кораблебудування, О. Грейг використовує виклопотані колишнім військовим губернатором де Траверсі для Миколаєва грошові кошти в сумі 240 тисяч рублів для започаткування в місті Миколаївської кредитної установи – Городового комітету – першого міського банку, що надавав позики купцям [135, арк. 53].

При губернаторі О. Грейгі багато уваги почало приділятися впорядкуванню міста Миколаєва, підвищенню його благоустрою. Для захисту міста від грабіжників, буревіїв і диких тварин за розпорядженням О. Грейга в найбільш вузькій частині Миколаївського півострова між річками Південний Буг та Інгул (у Поповій балці) збудовано високу кам'яну стіну з воротами Херсонської застави.

Укріплення закінчили в 1828 році. Зазначимо, що завдяки міській стіні Миколаїв зумів врятуватися від епідемії чуми, що вразила весь Південь України в

1829-1830 роках. А для захисту жителів від грабіжників, особливо в нічний час, на території міста споруджено 12 вартових будок. Також при О. Грейгу розпочалося замощення вулиць кругляками, яке триватиме всю другу половину XIX ст. Частину коштів на це виділило місто, іншу грошову суму надав Чорноморський флот. Завдяки чому вдалося упорядкувати центральні вулиці міста – Адміральську, Соборну, Інгульський спуск купцям [136, арк. 4].

Завдяки старанням О. Грейга, на середину XIX ст., значно поліпшилось освітлення міста – 22 гасових ліхтаря встановлено уздовж вулиці Адміральської до Штурманського училища, 35 ліхтарів на Соборній вулиці. Розпочалося озеленіння Миколаєва. О. Грейг оновив оранжерею, вулиці Соборна та Адміральська обсаджено тополями й акаціями, схили Спаського кургану, що до цього являли суцільні піски, перетворилися в зелений парк. Розведено сади при новоствореному штурманському училищі. В 1826 році за розпорядженням О. Грейга знищено міський смітник на схилі понад Військовою гаванню й замість нього впорядковано бульвар. У 1832 році Морським відомством випущено правила по керуванню господарством казенних садів у Миколаєві, оскільки землі ці належали морському відомству. Згідно із цими правилами організовувалась очистка садів, посадка дерев, їхнє лікування тощо [137, арк. 5].

Як бачимо з наведеного, О. Грейг ініціював і започаткував велику кількість інфраструктурних проектів, які будуть дороблятися та модернізуватися в другій половині XIX – на початку XX ст. Окремо слід виокремити найбільший проект, який буде закінчено лише на початку XX ст. – Спаській самопливний водогін. Для XIX ст. це надзвичайно складне з інженерної точки зору спорудження: на великій глибині прокладено облицьовані камінням штольні у зріст людини, по дну яких розташовувалися сурми. Перша ділянка водогону – Спаській спуск – будинок головного командира флоту завершено у 1823 році, ця ділянка безперервно даватиме воду і в другій половині XIX ст. Втім, до кінця проект водогону буде реалізовано лише на початку XX ст. [138, арк. 12, 17, 64-65].

З санітарно-епідеміологічних міркувань розчищено та відновлено міську каналізаційну канаву, доповнено її кам'яними трубами, жолобами та стоками, які

рятували місто від повеней [139, арк.. 380].

У 1828 році перенесено до Варварівського спуску переправу, що раніше розташовувалась за містом поблизу селища Мала Корениха. На місті переправи споруджено кам'яний причал і вартовий будинок Одеської застави.

У 1820 році до збудованої раніше богадільні добудували будинок для підкидьків. З Богоявленська до Миколаєва переведено Морський шпиталь. Упоряджено старі, так звані Грецькі торгівельні ряди, започатковано Базарну площу. Для мешканців Військової і Робітничої слобод засновано спеціальний Військовий ринок. Збудовано казарми на 2000 чоловік. У 1824 році споруджено Будинок флагманів і командирів, який у середині ХІХ ст. отримує назву Зимового морського зібрання. При будинку головного командира відкрито музикальну школу [140, арк. 1-4].

У 1820 році на мисі Порохового льоху зведено будинок Артилерійського училища, де згодом розташується Штурманське училище. Займався О. Грейг вдосконаленням підготовки морських офіцерів. При обсерваторії астроном К. Кнорре навчав офіцерів флоту способам спостережень, обчислень і обігу з астрономічними інструментами, викладав астрономію кадетам місцевої Штурманської роти. Крім того, О. Грейг домігся щорічного прийому в Петербурзькому кадетському корпусі 10 дітей офіцерів-чорноморців [141, с. 75-79].

Перед столичним урядом О. Грейг ставив питання відкриття в Миколаєві загальноосвітніх шкіл і училищ. У жовтні 1827 року розпочалися заняття в першому навчальному закладі – парафіяльній школі з однорічним курсом навчання на 25 чоловік. У грудні 1826 року відкрилося училище для доньок нижніх чинів Морського відомства, яке вело підготовку майстринь для Адміралтейства. 7 січня 1833 року розпочало роботу повітове училище з трикласною системою занять. Тим самим, О. Грейг поклав початок суспільній освіті в Миколаєві.

Поповнювалася новими книгами міська бібліотека, яка нараховувала близько 10 тисяч томів. У вересні 1832 року за вказівкою адмірала О. Грейга в місті

відкрито портовий архів (Архів Чорноморського флоту) зі штатною кількістю 16 осіб. Тим самим розпочато історію архівної служби в Миколаєві. Архів Чорноморського флоту в Миколаєві проіснує до 30-х років ХХ століття, після чого його вивезуть до Ленінграду.

При безпосередній підтримці О. Грейга, на середину ХІХ ст. у Миколаєві збудовано ряд культових будинків: грецьку Свято-Миколаївську церкву, іудейську синагогу, Свято-Олексіївський храм при Морському острозі, будинок для богослужіння магометан.

О. Грейгом запрошено до міста іноземних купців – італійців Самасі та Аляуді, з яких перший відкрив спочатку цегельну й черепичну фабрики, а потім фаянсову. Аляуді улаштував механічний млин, за допомогою якої виготовляли сукно й фланель. Піклуючись про долю простих мешканців Миколаєва, О. Грейг намагався зменшити податки для населення, нижнім чинам збільшено артільну продуктову норму, що дозволило поліпшити харчування корабельних команд. Сімейним парам надавалося право безкоштовного перевезення майна до міста. Матроси звільнялися від виконання ручної праці. Ці роботи перекладено на арештантів. Почесний громадянин Миколаєва О. Грейг домогся, якщо не скасування, то значного пом'якшення тілесних покарань для нижніх чинів. Для офіцерів Чорноморського флоту О. Грейг клопотав про виділення «квартирних» й «дров'яних» грошів [142, с. 80].

О. Грейг, як прихильник широкого застосування наукових методів при розробці та проектуванні кораблів, активно розвивав гідрографію й зв'язок. З 1817 по 1822 роки він щорічно особисто командував ескадрами, крейсуючи з ними в Чорному морі, під час чого проходили апробацію новітні засоби гідрографії та зв'язку.

Так, під його безпосереднім керівництвом, проводилися роботи з картографування узбережжя Чорного, Азовського, Мармурового морів і Босфорської протоки. До цієї роботи також залучено головного астронома Миколаївської обсерваторії К. Кнорре. Із гідрографією тісно пов'язані імена братів Манганарі, К. Даля.

В 1836 році в Гідрографічному картографічному депо видано «Опис Чорного моря капітан-лейтенанта Е. Манганарі». Практичний етап робіт з гідрографії Чорного моря завершено в середині XIX ст. Після чого Чорноморське Депо карт випустило атлас карт Чорного й Азовського морів.

У 1851 році до цих карт додано першу лоцію Чорного моря, складену Г. Бутаковим та О. Шестаковим. Не викликає сумнівів, що окреслені досягнення в картографії і гідрографії були б не можливими, без надійного підґрунтя, закладеного О. Грейгом. Підтвердженням чому є той факт, що карти, надруковані Гідрографічною експедицією, організованою О. Грейгом, використовувались у чорноморській навігації близько ста наступних років. А за успішне керування і модернізацію Чорноморського флоту, О. Грейга нагороджено однією з найвищих тодішніх нагород – орденом Св. Олександра Невського [143, арк. 49].

Відзначаючи вклад О. Грейга в розбудову Севастополя та Миколаєва періоду становлення Інституції Почесного громадянства, особливо слід зупинитись на започаткуванні ним морської астрономічної служби. О. Грейг, як знавець астрономії, добре розумів її необхідність для подальшого розвитку Чорноморського флоту. Першим кроком стало обладнання «домашньої обсерваторії» у приватному будинку О. Грейга. Для чого, на даху будинку зроблено спеціальний купол, який продовжував існувати як архітектурний елемент, після спорудження окремої обсерваторії, та використовувався для прокладання лінії оптичного телеграфу в середині та другій половині XIX ст.

Надалі, він особисто звертається до морського міністра з обґрунтуванням необхідності створення в Миколаєві самостійної обсерваторії. Прохання задоволено та надано дозвіл особисто Олександром I [144, арк. 211].

Проект обсерваторії склав архітектор Ф. Вунш. Будівництво проходило на Спаському кургані з 1821 по 1827 роки, під керівництвом інженера Фон-дер-Фліса. Перші наукові спостереження за зоряним небом зроблено у 1827 році. З 1831 року обсерваторія робить перші метеорологічні спостереження. За наукову здобутки в області астрономії і керівництво розбудовою обсерваторії в Миколаєві, О. Грейга обрано почесним членом Петербурзької академії наук, а від імперського

уряду нагороджено діамантовими знаками до ордену Св. Олександра Невського [145, с. 178].

Окрім астрономічної обсерваторії, О. Грейг значно поліпшив існуючу систему морської сигналізації, розробив нічний сигнальний апарат, започаткував новий оптичний телеграф та ініціював будівництво лінії оптичного зв'язку між Миколаєвом та Севастополем і Миколаєвом та Ізмаїлом [146, с. 167].

Заслуговує на увагу той факт, що О. Грейг зумів реорганізувати структуру керування флотом. За його ініціативи вперше на території Російської імперії створено морський штаб, спрощено документообіг, введено стандартні бланки звітності. Завдяки жорстким економічним розрахункам адміністративно-господарської діяльності Чорноморського флоту, О. Грейг зумів заощадити значні фінансові кошти, які направлено на поліпшення благоустрою та соціально-економічний розвиток Миколаєва та Севастополя [147, с. 80-85].

Активно розбудовуючи Миколаїв, не залишав поза увагою О. Грейг і Севастополь. За його безпосередньої участі розвивається і стає найпотужнішим підприємством міста Адміралтейство. У першій чверті XIX ст. тут вже не тільки ремонтували, а як і в Миколаєві, будували військові судна. Першим у 1810 році зі стапелів спущено 18-гарматний корвет «Крим».

Найбільш відомим став бриг «Меркурій», збудований 7 травня 1820 року. Тридцятиметровий корпус корабля сформовано із кримського дуба й англійського горіха, ніс корабля прикрашала фігура бога Меркурія, на озброєнні знаходилось 20 гармат. В 1829 році екіпаж брига «Меркурій» під командуванням капітан-лейтенанта О. Казарського здобув блискучу перемогу над двома турецькими лінійними кораблями. Після чого флотоводця чекало гучне визнання та чимало нагород. Так, О. Казарського прийнято до станової групи Почесних громадян міста Миколаєва, у Севастополі перший збудований у місті пам'ятник присвячено саме О. Казарському. Імператор Російської імперії Микола I особисто подарував п'ять тисяч рублів на його спорудження [148, арк. 45-51].

Зазначимо, що завдяки наполегливості О. Грейга, його розумінню необхідності освоєння нових видів господарювання, окрім військово-морської

сфери, з метою підвищення комерційної ефективності та привабливості міст й отримання економічних прибутків Комітетом Міністрів Російської імперії розглянуто його багаторазові клопотання та задоволено його прохання щодо відкриття в Севастополі комерційного порту. Відкриття комерційного порту особливо сприятливо позначиться на розвитку міста в період його відбудови після Кримської війни у другій половині XIX ст. [149, с. 94-100].

Наприкінці першої чверті XIX ст. за ініціативою О. Грейга проведено ряд будівництв направлених на поліпшення міського благоустрою. Як свідчать архівні документи з історії та розбудови Севастополя, до середини XIX ст. у місті Севастополь проведено водогін прісної води, діяло два фонтани, вирито десятки колодязів з питною водою. Окрім цього, в Севастополі з'явився будинок для приїжджих осіб, палац флотського керманіча, близько трьох десятків будинків для чиновників, канцелярій і караулень, збудовано нові казарми для розміщення до 10 тисяч військових. Для елітарних станової категорії міста Севастополь, серед яких і Почесні громадяни міста, споруджено представницький будинок для зібрань [150, арк. 26].

Розбудова Севастополя, ініційована О. Грейгом, активно продовжувалась до початку Кримської війни в 1853 році. Так, у місті відкрито Морську бібліотеку, на купівлю літератури до якої флотські офіцери відраховували по копійці з кожного рубля жалування. Будинок бібліотеки буде відкрито за участі адмірала М. Лазарева в 1847 році. У 1826 році в Севастополі відкрито першу школу, а через рік «загальнодоступну» аптеку.

У 1828 році засновано перший цивільний навчальний заклад, повітове училище, для дітей елітних станів – дворян, купців і чиновників. Важливою подією стало відкриття комерційної пасажирської лінії Одеса – Ялта з заходом суден до Севастополя. Ця пароплавна лінія стала першою в Російській імперії. Загалом, завдяки старанням та безпосередній участі О. Грейга на середину XIX ст. Севастополь перетворився в найбільше за чисельністю населення місто Криму, в якому нараховувалось понад дві тисячі будинків, кількість мешканців сягала 41 155 чоловік [151, с. 41-42].

Позитивно вплинула на Севастополь захопленість О. Грейга технічними новаціями. Ще 27 лютого 1819 року за його наказом створено хронометричну службу. Щодня, рівно опівдні, пострілом з гармати надавався сигнал, за яким перевірялися й установлювалися корабельні, церковні та адміралтейські годинники. У 1822 році за замовленням О. Грейга до Севастополя доставили головний міський годинник, який буде встановлено в 1826 році на спеціально збудованій вежі, над головними воротами Адміралтейства. Після Кримської війни годинник разом з вежею було зруйновано. І тільки в 1900 році годинник повернувся на своє колишнє місто та продовжив справно нести службу. Зазначимо, що започаткована О. Грейгом традиція гарматного вистрілу рівно опівдні з бастіонів Костянтинівської батареї збережеться не тільки протягом ХІХ, а й у ХХ століттях [152, арк. 48-53].

Ще одним прикладом внеску О. Грейга в розвиток Севастополя стало введення в експлуатацію двох інкерманських маяків, завдяки чому моряки отримали можливість безпечного заходу на Севастопольський рейд у нічний проміжок часу. Разом з маяками споруджено церкву Святих Апостолів Петра і Павла. При О. Грейгі в 1824 році розпочалася розбивка «Громадського саду від морського відомства», що згодом буде перетворено на Морський бульвар [153, арк. 26].

Під керівництвом О. Грейга у 1826 році створено штаб флоту на Чорному морі, прокладено перші телеграфні лінії між Миколаєвом і Севастополем. Він особисто склав технічні завдання по створенню докового комплексу і виявив виняткову наполегливість, домагаючись практичного просування проекту модернізації верфі в Миколаєві, здійсненого вже при М. Лазареві.

У 1825 році О. Грейга призначено членом новоствореного Комітету організації флоту. Підставою для чого стало, що за десять років успішного керування О. Грейгом Чорноморський флот перетворився в потужну бойову одиницю [154, с. 17-18].

Опікувався О. Грейг і культурними проектами. Зокрема, він став автором ідеї спорудження «гідного пам'ятника» на місці хрещення київського князя

Володимира в Херсонесі. О.Грейг взяв на себе обов'язок збереження для нащадків пам'яті про місце хрещення київського князя. Також за його вказівкою міське керівництво Севастополя зобов'язувалось здійснювати нагляд за руїнами Херсонесу. За ухваленим О.Грейгом проектом, у Херсонесі передбачалось спорудити цокольну, витонченої архітектури церкву, при ній богадільню на 30 осіб [155, арк. 6-9].

Як стверджував біограф О. Грейга другої половини ХІХ ст. М. Закревський: «Завдяки активній участі О. Грейга дороги від Севастополя до Георгіївського монастиря та до Херсонеського маяка пролягали вже не по дикій місцевості, а йшли повз безліч оброблених виноградних плантацій та підростаючих фруктових садів» [156, с. 103].

Цікаву інформацію наводить миколаївська дослідниця історії Миколаївського та Севастопольського військових губернаторств Л. Левченко. В зв'язку з хворобою О. Грейга у 1829 році виникла необхідність створити комітет, який би виконував обов'язки Миколаївського і Севастопольського військового губернатора і керував справами Чорноморського департаменту під час його відсутності. 10 квітня 1829 р. О. Грейг сповістив міністра внутрішніх справ, що керівництво комітетом доручено контр-адміралу М. Снаксиреву, а 11 квітня 1829 р. було видано наказ про початок діяльності комітету. Через декілька місяців робота цього комітету була призупинена, та з 14 листопада він відновив свою діяльність. Головою було призначено контр-адмірала М.М.Кумані [157, с. 79-80].

У 1829 р. ревізорами флігель-адъютантом Римським-Корсаковим та контр-адміралом Ф. Белінгаузенем були виявлені в Севастополі зловживання в галузі продовольчої справи. Адмірал О. Грейг намагався спростувати докази, вживав всі свої зв'язки при дворі, щоб захистити головного інтенданта Чорноморського флоту. Йому вдалося зупинити розслідування. Флотський начальник К. Сальті доповідав О. Грейгу про важкий продовольчий стан жителів Севастополя і попереджував, що «побоюється яких-небудь неприємних наслідків». О. Грейг закривав на все очі.

Зазначимо, що грейговський період керування флотом і містами Севастополь і

Миколаїв відзначився, окрім позитивних нововведень, масовими бунтами. До виникнення яких особисто О. Грейг мав дуже слабке відношення. Так, 7 червня 1830 року в Севастополі відбулось повстання, що увійшло в історію як «чумний бунт».

3 липня 1830 р. в Севастополі спалахнуло повстання проти зловживань адміністрації під час чумного карантину. Події повстання та його наслідки не є темою цього дослідження, але на деякі деталі дисертант хоче звернути увагу. Священик Софроній Гаврилов пізніше згадував, що за розпорядженням тимчасового військового губернатора М. Столипіна для приборкання жителів Корабельної слободи були застосовані гармати. Повстанці, доведені до відчаю, вбили М. Столипіна, а разом з ним ще декількох чиновників [158, с.302].

Обидва повстання жорстко приборкали за допомогою військових частин. Після силового розгину «чумного бунту» під слідство було притягнуто близько шести тисяч осіб. 1580 чоловік постали перед судом: 497 цивільних осіб, з них 423 – дружини та вдови матросів і ремісників, 480 матросів флотських екіпажів, 128 солдат з різних частин, 14 молодших офіцерів, 11 карантинних чиновників і один лікар.

До страти присудили декілька десятків чоловік, потім вирок пом'якшили й 11 серпня 1830 року страчено сім осіб: квартирмейстер Тимофій Іванов, унтер-офіцер Крайненко, міщанин Яків Попков, фельдфебель Петро Щукін, квартирмейстер Кіндратій Шкурпетов, слюсар робочого екіпажа Матвій Соловйов, боцман Федір Пискарев. Кілька сотень затриманих засуджено до тілесних покарань шпїцрутенами – їх шість разів прогнали крізь стрій, після чого люди втрачали свідомість, отримували важкі тілесні ушкодження. Тисячі людей відправлено на каторгу та в арештантські роти. Зокрема, понад 4200 матросів з родинами вислано на Північ до Архангельську та в інші віддалені райони Російської імперії [159, арк.. 48].

Оцінюючи роль О. Грейга в подоланні наслідків «чумного бунту», низка дослідників звинувачує О. Грейга в порожніх обіцянках учасникам севастопольського повстання. Натомість, адмірал лише декілька днів був у місті,

він вмовив населення розійтись і видати зачинщиків, яких за його словами покарано не буде. Тільки зачинщики вийшли з натовпу для розмови і подання прохання, їх тут же було схоплено, а потім засуджено до страти [160, с.20-23].

В силу низки причин, таких як загибель М. Столипына та хвороба військового губернатора Миколаїва та Севастополя тимчасовим військовим губернатором Севастополя 20 липня 1830 року призначено генерал-лейтенанта С. Тимофєєва. На подальшу долю О. Грейга це вплинуло тим, що саме С. Тимофєєв робив звіти графу М. Воронцову з приводу «чумного бунту» в Севастополі. Також по слідах цієї події створено спеціальну комісію з виявлення причин і наслідків повстання та оцінки дій військового суду над бунтівниками.

Важко точно встановити термін перебування С. Тимофєєва на посаді тимчасового військового губернатора. Як стверджує дослідниця Л. Левченко, він міг перебувати на цій посаді декілька місяців, а міг працювати аж до 1839 року. Ми погоджуємося з думкою Л. Левченко, що більш вірогідним є термін перебування до 1839 року. Оскільки, за період 1830-1839 років змінилось три флотських начальники: з 1830 року до 1835 року М. Кумані, з 1835 року до 1837 року контр-адмірал Й. Стожевський, з 1837 року до 1839 років О. Авінов. Немає ніяких відомостей про суміщення ними посади флотського начальника з посадою військового губернатора, але немає також відомостей про інших осіб, які могли бути військовими губернаторами. Тому, можливо, що військовим губернатором до 1839 року залишався С. Тимофєєв. А вже з 1839 року на посаді тимчасового військового губернатора у Севастополі вже перебував генерал-лейтенант барон Ф. Розен [161, с.105].

Втім, перебування Ф. Розена на посаді військового губернатора виявилось нетривалим. У 1841 році змінив віце-адмірал О. Авінов, при якому було розчищено будівельний майданчик і почато будівництво Лазарєвського адміралтейства, споруджено доки. Через стан здоров'я в 1849 році О. Авінов подав клопотання про переведення його на менш відповідальну посаду. Клопотання задовольнили та 3 квітня 1849 року О. Авінова призначили членом Ради Адміралтейства. На зміну йому прийшов віце-адмірал С. Хрущов, а посади

військового губернатора Миколаївського та Севастопольського губернаторств були суміщені з посадою керівника Чорноморського флоту, на яку призначались чини Морського відомства [162, с.111].

Як наведено вище, у 1833 році становище О. Грейга різко погіршилося. Морський міністр Російської імперії О. Меншиков, який бажав як найшвидше змістити О. Грейга з займаної ним посади, не реагував на його пропозиції, необхідної фінансової суми на флот не виділялося. Південь України охоплює епідемія чуми, через що карантинні застави зупиняють всі поставки для флоту. Негативну роль зіграла і антисемітська політика імперського уряду. Якщо О. Грейг намагався всіляко залучати єврейське населення до комерційно-господарчого розвитку міст, то за ініціативи Новоросійського та бессарабського генерал-губернатора М. Воронцова відбулось виселення з Миколаєва та Севастополя євреїв-купців та суднобудівників, що вкрай негативно вплинуло на господарчий і соціально-економічний розвиток міст.

Ще однією етнічною групою до якої ставився надзвичайно позитивно О. Грейг були греки. Чимало представників грецької національності проходили службу на Чорноморському флоті, займали відповідальні посади та мали своїх представників серед вищого командного складу. Значне число командирів кораблів і старших офіцерів Севастопольської ескадри належали до грецької спільноти. Грецькі купці активно займалися торгівлею, чимала кількість земель належала грецьким поміщикам. Разом з цим, після зняття О. Грейга з посади головнокомандуючого Чорноморським флотом, греків почали відсторонювати від керівних посад на флоті, вони втратили своє привілейоване становище серед станових груп міського суспільства [163, с. 275-276].

2 серпня 1833 року імператор Микола I переводить О. Грейга до Державної ради, а начальником штабу Чорноморського флоту, який виконує обов'язки головного командира Чорноморського флоту й портів, військового губернатора Миколаєва й Севастополя призначено генерал-ад'ютанта М. Лазарева. Громадськість Миколаєва з великою вдячністю поставилася до відстороненого від посади адмірала О. Грейга. За згадкою сучасників, у день його від'їзду «громада

юрбилася біля його будинку, з благословінням проводжаючи його до Одеської застави» [164, арк.15-16].

Представники станових груп Миколаєва влаштували в міській думі прощальний обід на честь О. Грейга, на якому високо оцінено діяльність адмірала. З огляду на чисельні побажання громадян, міська дума 9 жовтня 1833 року виписала О. Грейгу «навічне Почесне громадянство міста». Через це, саме О. Грейга можна вважати першим Почесним громадянином міста Миколаїв [165, с. 187].

Ще одним Почесним громадянином Миколаєва, який вніс вагомий внесок у розвиток міста став старший син О. Грейга, – Самуїл, який народився народився в Миколаєві в 1827 році. Ім'я Самуїл він одержав на згадку про знаменитого діда – Самуїла Карловича Грейга, учасника та героя Чесменського та Гогланського боїв.

Адмірал так був обрадований народженню сина, що наказав спорудити в Дикому Саду білокамінний павільйон «Храм Вести». Раннє дитинство син Грейга провів у Миколаєві, потім його відправили у Пажеський корпус у Петербурзі. В корпусі Самуїл навчався військовій справі та після закінчення був направлений в гвардію.

У 1854 році Самуїл у чині штаб-ротмістра служив ад'ютантом при великому князі Костянтині Миколайовичі. Брав участь у Кримській війні, був ад'ютантом головнокомандуючого адмірала князя О. Меншикова. В одному з боїв отримав контузію. Після нищівної поразки російських військ в Альмінському бої О. Меншиков саме С. Грейга відправив з повідомленням імператорові, розраховуючи, що ім'я Грейга і його дружба із царськими родичами пом'якшить реакцію Миколи I на катастрофічну звістку.

У березні 1855 року в зв'язку з оголошенням Миколаєва на облоговому стані, С. Грейг разом з великим князем Костянтином Миколайовичем прибув у Миколаїв і провів у ньому більше року, доки існувала небезпека штурму міста союзними військами. Після Кримської війни С. Грейгу подаровано придворний чин флігель-ад'ютанта і включено до імператорської свити.

По закінченні Кримської війни С. Грейг продовжував військову службу, але

під впливом матері – Юлії Михайлівни перейшов на службу по фінансовому відомству, зайнявши в 1873 році посаду товариша міністра фінансів, а з 1878 по 1880 рік займаючи посаду міністра фінансів. Окрім того, С. Грейга обрано почесним членом Імператорської академії наук, президентом Російського товариства садівників. Успадкувавши від батька любов до ботаніки та садівництва, він не тільки улаштував у Петербурзі першу квіткову виставку, але й зробив чимало для озеленення свого рідного міста – Миколаєва.

У 1873 році Самуїла Грейга запрошено до Миколаєва на відкриття пам'ятника своєму батькові – адміралу О. Грейгу. Разом з ним до міста приїхали його брати Іван і Василь, які також зуміють зробити вдалу кар'єру. Іван Грейг отримає військове звання полковника, а Василь Грейг стане дійсним статським радником, керівником Петербурзької казенної палати. За вагомих внесок у розвиток Миколаєва міська дума у 1873 році присвоїла Самуїлу Грейгу звання Почесного громадянина міста Миколаєва [166, с. 101-102].

Таким чином, аналіз ролі родини Грейгів у розбудові Миколаєва та Севастополя періоду становлення інституції Почесного громадянства дозволяє зробити висновок, щодо беззаперечності їх вагової ролі у розвитку міст. Чимало з започаткованих і ініційованих О. Грейгом з розбудови міст було реалізовано в другій половині XIX – на початку XX ст.

Отримавши у різні періоди звання Почесних громадян, Олексій Самуїлович та Самуїл Олексійович Грейги намагалися перетворити Миколаїв та Севастополь з суто військово-морських міст на центри з розвинутої торгівлею, поліпшити комерційний та інфраструктурний розвиток міст, активно займалися їх благоустроєм і озеленінням. Виокремимо спробу розбудову міського водогону в Миколаєві, заходи з поліпшення санітарно-епідеміологічного стану в містах.

Перебуваючи на посаді головного командира Чорноморського флоту й портів, військового губернатора Миколаєва та Севастополя, адмірал О. Грейг досяг значних успіхів як у військовій, так і в адміністративно-господарчій розбудові міст. Самуїл Олексійович Грейг, відзначившись у зміцненні

обороздатності Миколаєва в період Кримської війни, по її закінченні зробив блискучу кар'єру у фінансовій сфері, очоливши відповідне Міністерство Російської імперії. При цьому, у міру можливого він здійснював допомогу та враховував нагальні потреби рідного міста, за що Миколаївська міська дума у 1873 році присвоїла йому звання Почесного громадянина міста Миколаєва.

2.3. Внесок почесних громадян у розбудову та обороноздатність міст напередодні та в період Кримської війни.

Аналізуючи діяльність представників елітної станової групи в середині та другій половині ХІХ ст. ми не можемо пройти осторонь ключової події середини ХІХ ст. – Кримської війни 1853-1856 років, яка зіграла ключову роль у соціально-економічній розбудові та розвитку Севастополя та Миколаєва. Натомість, напередодні військових дій, розвиток міст значною мірою знаходився під впливом політики Почесного громадянина Миколаєва О. Грейга та його наступника наявного Почесного громадянина Севастополя адмірала М. Лазарева.

Працюючи з документами фонду № 8 Російського державного архіву Військово-морського флоту, дисертантка відшукала як нові подробиці, пов'язані з діяльністю Головних командирів Чорноморського флоту й портів Чорного моря, військових губернаторів Миколаєва та Севастополя – О. Грейга та М. Лазарева.

У поле зору дисертантки потрапило «Листування по службовим і особистим питанням» адмірала О. Грейга. Аркуші здебільшого написано англійською мовою, хоча вибірково переведені. Переклад зроблено останнім морським міністром Росії, архівістом ІІІ категорії Іваном Григоровичем. У одному з листів адмірал О. Грейг чітко згадує, як його визнано гідним звання «Почесного громадянина Миколаєва». З його листування з найближчим оточенням, зокрема, майбутнім адміралом М. Манганарі та генерал-лейтенантом М. Аркасом, висловлюється жаль, що Севастопольська міська дума так і не присвоїла цього звання О. Грейгу. На що О. Грейг зауважує, що М. Лазарев є гідним претендентом на це звання, тому що

багато зробив на благо та розвиток Батьківщини і звання Почесного громадянина Севастополя йому присвоєно справедливо. За наявної інформації ми можемо зробити висновок, що М. Лазарєва було визнано Почесним громадянином Севастополя у 1851 році, під час його перебування на лікуванні у Відні. Однак цей факт потребує підтвердження офіційними архівними документами, такими як, рішення міської Думи або наказ імператора про затвердження адмірала в цьому званні [167, арк. 23-27].

Натомість, ми можемо стверджувати, що перебування М. Лазарєва на командирській посаді в Чорноморському флоті, його плідна діяльність отримали високу оцінку не тільки з боку урядових структур, міської громадськості, а й визнана нащадками, які назвали ці роки «Лазарєвською епохою».

Варто зазначити, що переданий М. Лазарєву Чорноморський флот знаходився у належному стані. За свідченням сучасника тих подій, лікаря Чорноморського флоту та біографа О. Грейга М. Закревського: «Переданий Лазарєву Чорноморський флот знаходиться у повному складі кораблів, фрегатів і безлічі інших дрібних судів під військовим прапором, а також транспортних кораблів, переданих Лазарєву. Військові судна мають повне озброєння та запаси всього необхідного. Усі кораблі готові для тривалого плавання та бойових дій під вітрилами у морі.

За винятком двох-трьох старих кораблів, інші є придатними для служби або зовсім нові, як кораблі «Пам'ять Євстафія», «Імператриця Катерина II» й «Адріанополь», збудовані по кресленням кращих іноземних інженерів. 120-гарматний корабель «Варшава» також спущено зі стапелів на воду та, як і багато інших кораблів, удосконалений адміралом О. Грейгом у підводній частині, у рангоуті й парусності, що надало йому відмінні ходові якості. Інші фрегати здебільшого є 60-гарматними і перебувають у повній бойовій готовності» [168, с. 189-190].

Господарська частина у всіх підрозділах Миколаївського та Севастопольського портів також не знайшла дорікань, перейшовши під командування М. Лазарєва з повними запасами й відповідною звітністю. За 17

років, протягом яких М. Лазарєв командував Чорноморським флотом, йому вдалося певною мірою продовжити розпочаті О. Грейгом справи в галузі суднобудування. Так, збудовано 16 лінійних кораблів і понад 150 інших суден, у тому числі потужні фрегати з залізним корпусом, оснащених сучасної для того часу корабельною зброєю [169, с. 454].

Директор Миколаївського обласного Державного Архіву, дослідниця історії Миколаївського та Севастопольського військових губернаторств Л. Левченко наводить наступну структуру керівних органів губернаторств, які було сформовано під час вступу М. Лазарєва на посаду: Канцелярія військового губернатора, Канцелярія виконуючого обов'язки в Севастополі тимчасового військового губернатора, Миколаївське комендантське керування, Севастопольське комендантське керування, Севастопольське управління військового карантину, Миколаївська міська поліція, Севастопольська міська поліція, Миколаївський міський комітет, Миколаївська міська дума, Севастопольська міська дума, Миколаївський міський магістрат, Севастопольський міський магістрат, Миколаївський і Севастопольський сирітські суди, Миколаївська квартирна комісія [170, с. 67].

Безпосередньо для Миколаєва і Севастополя у 1836 році засновано статистичні комітети. На чолі їх стояв військовий губернатор. У своїй роботі вони керувалися «Правилами для статистичних відділень при раді Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства і статистичних комітетів в губерніях», затверджених 20 грудня 1834 року і «Планом статистичних робіт Миколаївського та Севастопольського військових губернаторств». Перед статкомітетами було поставлене завдання по отримуванию точних і докладних відомостей щодо комплексного стану управління військовим губернаторством. Окрім цього перед статистичними комітетами повставали завдання етнографічного характеру, серед яких виокремимо збір інформації щодо народного побуту, особливих потреб, природні багатства Південноукраїнського краю, історико-культурні цінності тощо [171, с. 69].

Свою діяльність комітети розпочали зі складання звіту за 1836 рік, а також

статистичного і історичного описів міст Севастополя і Миколаєва та їх околиць.

Після ознайомлення зі справами Миколаївського міського комітету, М. Лазарєв дав дозвіл на отримання у ньому грошових позик як дворянам і купцям, так і чиновникам при умові її погашення з жалування і пенсій. Проведені заходи позитивно вплинули на міський розвиток, істотно прискоривши міське будівництво. Так як чиновники здебільшого брали позики на спорудження власних будинків. У виграшу залишилась і освіта, оскільки значна кількість чиновників витрачала позики на влаштування до навчальних закладів своїх дітей. Іноді навіть видавались позики для посагу молодим дівчатам, що виходили заміж. Розмір позик становив від п'яти до п'яти тисяч рублів. [172, с.5-6].

Статистичні дані щодо розвитку Миколаївського та Севастопольського військових губернаторств на початок Кримської війни ми маємо змогу охарактеризувати завдяки звітам адмірала М. Лазарева. Згідно яких у містах губернаторства мешкало 85930 жителів, в адміралтейських поселеннях – 12750 осіб. У Миколаєві та Севастополі основну частину населення складали нижчі військові чини – всього 55955 чол. У губернаторстві їм належало 2934 будинки з 6238 [173, арк. 1-15, 17-25]

Серед найбільших промислових підприємств виокремимо Миколаївське казенне адміралтейство, окрім нього в Миколаєві налічувалось ще півтора десятки дрібних підприємств з кількістю робітників близько 250. Підприємства цеглу, свічки, пиво тощо. Покупцями виробів дрібних підприємств були мешканці Миколаєва. Натомість, у Севастополі промислові підприємства відсутні. Сукупно в губернаторстві нараховувалось 426 ремісників.

За даними Л. Левченко, у 1849 році Миколаїв отримав 15951 руб. прибутку за рахунок податків і зборів з лавок, погребів, амбарів, складів, громадських терезів, землі, басейну питної води тощо; Севастополь – майже втричі більший прибуток: 41844 руб. Міські кошти витрачались на утримання чиновників канцелярії губернатора та міських присутствених місць, казарм, комендантського управління, поліції, архіву, архітектора, пожежної частини, квартир для військових чинів, навчальних закладів.

В Миколаєві діяли 2 благодійні установи; міська в'язниця, в якій на протязі року тимчасово перебувало 526 чоловіків, 236 жінок; острог морського відомства, який за рік пройшло 1518 чоловіків і 15 жінок, всі вони використовувались для казенних робіт в адміралтействі. Через Миколаїв також гнали етапні команди засуджених злочинців. Так, у 1849 році їх було 2514 чоловік. Населення міста сплачувало спеціальний податок на утримання етапного дому [174, с. 94-95]

Підряди від Морського відомства отримувало миколаївське купецтво. За ними вони збирали зернові, витоплювало сало. Товари з початком навігації направлялись до Одеси, живою худобою торгували на Єлисаветградській ярмарці, власних ярмарок місто на той час не мало. В Миколаєві діяло 318 лавок, більшість з них бакалейні, питні та ті, що торгували красним товаром. В Севастополі в основному торгували дровами, продуктами харчування, тканинами тощо.

У сукупності це призвело до того, що на середину XIX ст. у Миколаєві та Севастополі значно збільшилась кількість населення. Основним заняттям якого стала служба в різних сферах економіки та господарства, що були підпорядковані Морському відомству. Це ж саме стосувалось і мешканців Чорноморських адміралтейських поселень.

Кораблебудування стало найбільш розвиненою галуззю промисловості, інші лише забезпечували потреби населення. Так само існувала й торгівля, більшість купців забезпечувала потреби морського відомства і лише деякі потреби населення міст. За свої кошти населення утримувало міські присутствені установи, канцелярію військового губернатора, поліцію, пожежну частину. Благодійна діяльність знаходилась в зародковому стані. М. Лазарєв основну увагу приділяв розвитку флоту і Севастополя, на який він робив основну ставку як на головну його базу. Одним з доказів чого є суми міського прибутку, що отримували Миколаїв і Севастополь. Розвиток селищ йшов дуже повільно, їх стан поступово погіршувався. Це призведе до того, що після Кримської війни міста й селища губернаторства опинилися в більш кризовому стані, ніж вся Російська імперія.

Підвищуючи обороноздатність Севастополя, особливу увагу М. Лазарєв приділяв будівництву берегових укріплень. Костянтинівська батарея, на

північному краї бухти, і Михайлівська, на сході від неї збереглися до сьогодні. На південній стороні бухти споруджено три батареї. Це Олександрівська, Миколаївська, Павловська. Батареї оснащено десятками потужних гармат.

Зростання Чорноморського флоту поставило питання будівництва нового Адміралтейства. В 1840 році на новому місці почали зводити доки для будівництва й ремонту кораблів. Ці заходи позитивно сприйняті імперською владою.

В архівосховищах Севастополя збережено записку імператора Миколи I начальникові Головного морського штабу від 26 квітня 1851 року, у якій повідомлялося, що «заготовлене місце під нове адміралтейство та сухі доки є незаперечним доказом того корисного й зразково-старанного служіння М. Лазарева престолу». Інший документ – наказ начальника Головного морського штабу князя О. Меньшикова від 27 квітня 1851 року «Про найменування місцевості де споруджені Адміралтейські та сухі доки в Севастополі «Адміралтейством Лазарева» [175, арк. 14, 19].

М. Лазарев продовжив справу О. Грейга по благоустрою Севастополя. Так, за його пропозицією англієць Джон Уптон розробив план реконструкції міста, який затверджено в 1840 році. Слід зазначити, що цей випадок став винятком, оскільки чимало дослідників вказують на те, що М. Лазарев неохоче приймав іноземців на службу. В цьому полягала відчутна різниця його кадрової політики з О. Грейгом.

Однак, реалії чітко вказали, що без допомоги іноземних спеціалістів у різних галузях Чорноморського флоту та військовим губернаторством Миколаєву та Севастополю обійтися практично не можливо. Прикладом чого є той факт, що в середині XIX ст. Севастополь розбудовувався за планом забудови міста, складеним ще на початку сторіччя французом Де Траверсі, який займав посаду Головного командира флоту та портів в перше десятиріччя XIX ст. Саме Де Траверсі запропонував чіткий поділ Севастополя на дві частини: все що стосується проблем флоту, ремонту та будівництву кораблів, розквартируванню екіпажів переносилося на Корабельну сторону, територія на протилежному боці бухти

віддавалася під міську забудову. Саме цей проект втілювався в життя протягом XIX – початку XX ст. [176, с. 76].

На практиці втілення планів Де Траверсі з розбудови міського кільця Севастополя полягало в будівництві вулиць Єкатерининської та Великої Морської, що брали свій початок від Єкатерининської площі, обгинаючи Центральний пагорб вони склали міське кільце. Після їх поєднання з Балаклавською дорогою утворилася площа, що одержала назву Театральної. Назва її пішла від того, що в квітні 1842 року при підтримці та сприянні М. Лазарєва на площі відкрито міський театр, розрахований на 450 глядацьких міст. Театр збудовано як 2-поверхову будівлю з чотирма колонами на фасаді. У театральному залі знаходились дві ложі, близько сотні стільців, галерея для різночинців, дві буфетні кімнати та одна для гри в більярд [177, арк. 3-7].

Серед інших досягнень М. Лазарєва у розбудові Севастополя виокремимо, повне знесення одного з найбільших міських пагорбів, який натомість збудовано будинками в класичному стилі, фасади яких прикрасили колонадами й портиками. На північному схилі пагорбу розбито бульвар, що одержав назву Малого бульвару. Його головною пам'яткою став пам'ятник О. Казарському. Вище Театральної площі впорядковано інший бульвар, згодом названий Великим. В 1837 році з ініціативи М. Лазарєва англієць Д. Уптон розробив проект центральної пристані міста – Графської, будівлю якої закінчено в 1846 році. Пристань мала два ряди колон, на яких знаходився архітектурно оформлений дах із флагштоком для військово-морського прапора. Від колони до моря йшли широкі сходи, колонада зі сторони моря прикрашена двома статуями, а балюстради по обидва боки сходів завершуються фігурами левів [178, арк. 45-53].

У 1842 році з ініціативи адмірала М. Лазарєва розпочато будівництво будинку для офіцерських зібрань. Як свідчать архівні документи, кошти для будинку «загальних зібрань флагманів і капітанів» М. Лазарєв за рахунок трофеїв русько-турецької війни 1828-1829 років, не виданих за неявкою одержувачів і їх спадкоємців. За таким принципом також збудовано приміщення для Морської бібліотеки [179, арк. 97].

Відкриття будинку Загальних зібрань флагманів і капітанів відбулося в 1847 році, зібрання швидко перетворилось на центральне місце відпочинку та культурний центр для офіцерського складу Чорноморського флоту. Будівля, збудована в класичному архітектурному стилі, стала однією з найкращих у Севастополі. Вхід до неї прикрашався портиком із фронтоном. Головний фасад оформлювали мармурові барельєфи роботи італійського скульптора Фернандо Пеллічіо [180, с. 137].

У 1844 році на Центральному пагорбі завершено будівництво будинку для Морської бібліотеки, започатковану за часів О. Грейга. За документальним свідченням: «Севастопольська офіцерська Морська бібліотека, започаткована в 1822 році, на 1834 рік містила в собі три тисячі примірників різних творів на російській, французькій, англійській, німецькій й іншій мовах. Витрати на бібліотеку складали 12 тисяч рублів асигнаціями в рік. Із часів заснування бібліотека, перебуваючи під особистим заступництвом Головного Командира О. Грейга розміщувалась у казенному будинку, спочатку в невеликій, старій будівлі, що належали англійцеві Тизделю, який служив на Чорноморському флоті, а з 1831 року перенесено до нового великого будинку, придбаного в скарбницю у спадкоємців померлого контр-адмірала Снаксарева, так що в будинку цьому одночасно містилися бібліотека й комітет робіт з розбудови корабельних доків, а у флігелі будинку містилися від 15-20 чоловік штурманських кондукторів, безпосередньо для яких цей будинок викуплено...» [181, с. 200-201].

На цьому підґрунті виник певний конфлікт між відправленим до Петербургу О. Грейгом та М. Лазарєвим. У 1834 році, на загальних зборах директорів бібліотеки, прийнято рішення звернутися з шанобливою пропозицією до М. Лазарєва з проханням прийняти бібліотеку під власне заступництво та бути її почесним членом, як це велося при О. Грейгу. Натомість, М. Лазарєв, через командира севастопольського порту повідомив, що будинок у якому розміщена бібліотека необхідно негайно очистити, оскільки будівлю придбано для розміщення штурманських кондукторів, а не для приватної установи, якою є бібліотека [182, с. 201].

До конфлікту втрутився особисто О. Грейг. Враховуючи його можливості як суспільного та державного діяча доступу до вищих ешелонів влади, незабаром імператор Микола I приймає наступне рішення: «Суму 46 тисяч рублів асигнаціями, що залишилась від майна померлих без спадкоємців і зберігалася в Миколаївському портовому казначействі, передати на придбання, або будівництво офіцерської бібліотеки в Севастополі» [183, с. 514-515].

Після імператорської вказівки, М. Лазарєв переглянув своє рішення на існування бібліотеки. В найкоротшій термін ним наказано скласти проект пристойного для бібліотеки приміщення та розпочато її будівництво. Загальна сума, витрачена на бібліотеку більш ніж у три рази перевищила заплановані імператором 46 тисяч рублів, досягнувши позначки у 150 тисяч рублів асигнаціями. Річні витрати на бібліотеку збільшились з 12 до 22 тисяч рублів асигнаціями. В 1841 році в бібліотеці сталася пожежа, що знищила понад 400 томів книг і велику частину меблів. Утім, бібліотечний фонд було швидко поповнено, завдяки добровільній передачі книжок. Так, старша донька М. Лазарєва Тетяна передала до Морської бібліотеки 1118 книжних томів, кожен з яких позначено особистим екслібрисом М. Лазарєва. Надавала допомогу у поповненні книжкового фонду родина О. Грейгів, кілька сотень томів пожертвовано представниками станової категорії Почесних громадян Севастополя та міською думою [184, с. 516].

Загалом, внесок М. Лазарєва у розбудову Севастополя перед Кримською війною характеризують дані зростання чисельності населення та інфраструктури. На 1853 рік населення міста нараховувало 47 474 чоловік. Основну масу якого становили військові: матроси, солдати, офіцери. Так, у 1846 році їх нараховувалось 19 865 осіб, а в 1853 – 27 641 осіб, тобто три п'ятих населення, що добре показує військово-морську специфіку міста. На початок Кримської війни в Севастополі існувало 43 вулиці й провулки, 2810 будинків. Після будівлі нового адміралтейства значно розширилась реміснича Корабельна сторона міста, так на 1846 рік у ній нараховувалось 88 кравців, 38 столярів, 16 шевців, сім ковалів [185, с. 81,83].

Разом з М. Лазаревим, слід відзначити ще низку Почесних громадян Севастополя, які приймали активну участь у міському житті середини ХІХ ст. Так, Почесним громадянином Севастополя став відомий державний діяч – голова комітету з селянського питання, намісник царства Польського, морський міністр Великий князь Костянтин Миколайович. Він активно сприяв розвитку Севастополя напередодні Кримської війни та відродженню міста після її завершення. За його ініціативи місто Севастополь матиме один з найкращих морських портів у Європі. Князь опікуватиметься низкою культурних проектів. За його підтримки та особистій участі 23 серпня 1861 року закладено перший камінь у фундамент Володимирського собору в Херсонесі. На одному з мармурових кіотів у написі про закладку храму зазначено його ім'я.

Окрім цього, Костянтин Миколайович прийме під особисте опікунство та виділятиме грошову допомогу на будівництво в Севастополі реального училища для дворян, купців, чиновників і міщан. Відкрите у серпні 1875 року училище згодом отримає назву «Костянтинівського» [186, арк. 4].

На думку дисертантки, Почесним громадянином міста Севастополя був генерал, учасник Кримської війни й оборони Севастополя П. Коцеба. Підтвердженням чому є запис у «Таврійських губернських відомостей» про привласнення П. Коцебі почесного звання. Так, висвітлюючи святкування 50-річного ювілею «перебування в чинах» Севастопольського коменданта віце-адмірала П. Кислинського, йдеться: «Представники міського управління піднесли адміралові привітання в адресі, зачитавши який і вручаючи, міський голова О. Лазарев прохав адмірала прийняти звання Почесного громадянина міста Севастополя, про що міська дума має намір звернутися з поданням до імператора. Це почесне звання вже привласнене героям Кримської війни, генерал-ад'ютантам П. Коцебі та Е. Тотлебену...» [187, с. 151-152].

Під час Кримської війни та облоги Севастополя П. Коцебу в лютому 1855 року призначено на посаду начальника штабу Південної армії та всіх сухопутних і морських сил, розташованих у Криму. Під час облоги Севастополя П. Коцеба неодноразово особисто керував вилазками до ворожого тилу, за мужність і

хоробрість нагороджений орденом Св. Георгія 3-го ступеню. Втім, факт нагородження П. Коцеби званням Почесний громадянин міста Севастополь потребує ще подальшого дослідження та підтвердження архівними документами.

Так само, потребує уточнення інформація про нагородження окресленим званням командира кораблю «Варна», потім командувача трьома батареями на правому фланзі третього відділення оборонної лінії у 1854-1855 роках, майбутнього Севастопольського градоначальника А. Никонова. Дисертантка знайшла публікацію у газеті «Кримський вісник» про те, що Севастопольському градоначальнику А. Никонову подароване звання Почесного громадянина Севастополя. Не викликає сумнівів внесок А. Никонова як у оборону міста під час Кримської війни, так і в його повоєнну відбудову, зокрема, його активних заходів спрямованих на пожвавлення фабричного й заводського виробництва в місті. Цілком імовірно, що за заслуги перед містом А. Никонов міг бути нагороджений званням «Почесний громадянин міста».

Але цей факт, як і у випадку з П. Коцебою потребує необхідного підтвердження архівними документами. Вище наведені факти, лише доводять правильну позицію авторки дисертації і вимагають продовження науково-дослідного пошуку. Тільки нові дослідження архівних документів можуть відкрити нові імена Почесних громадян міст Миколаєва та Севастополя [188, с. 153].

Натомість, беззаперечним є факт отримання звання Почесний громадянин міста Севастополь військовим інженером Е. Тотлебеним. Зазначимо, що до початку Кримської війни в 1853 році, розуміючи зміну геополітичної обстановки в світі, Севастополь розпочав підготовку до війни. При цьому виявився значний дисбаланс у оборонних спорудженнях на суші та на морі. Загалом непогано підготовлене до облоги з моря місто, на озброєнні якої знаходилось вісім берегових батарей із 610 гарматами, на Південній стороні, з суходолу, місто мало старі та незакінчені укріплення з 145 гарматами. О. Грейгом під час його перебування на посаді Головного командира Чорноморського флоту, розроблялися плани по зміцненню обороноздатності міста з суходолу, але їх так і не втілили в

життя. Наразі, ознайомитись з планами О.Грейга ми маємо змогу завдяки розробленим ним 47 інженерними кресленнями оборонних споруджень, які нині зберігаються в Миколаївській бібліотеці.

Після смерті М. Лазарева справа по зміцненню міста Севастополь у випадку військових дій залишилась незавершеною. «Лазаревський» план будівництва укріплень передбачав спорудження єдиної, безперервної оборонної лінії від Карантинної бухти до Ушакової балки із сьома земляними бастіонами. Однак, коштів на зведення укріплень царський уряд не виділив, і до початку Кримської війни збудовано лише сьомий бастіон, кілька оборонних казарм і стіни між п'ятим, шостим і сьомим бастіонами із західної частини міста.

Не викликає сумнівів, що втілення будь-якого з планів О.Грейга чи М. Лазарева, по будівництву укріплень на підходах до міста з суші кардинальним образом змінило б умови оборони Севастополя в 1854-1855 роках. Напроти, у виниклій ситуації Севастополь довелося в авральному порядку укріплювати в 1854 році, після висадки союзницьких військ на Кримський півострів.

За таких умов і при вкрай важких обставинах, прибув у 1854 році до Севастополя та був призначений на посаду начальника інженерної служби Севастопольського гарнізону Едуард Іванович Тотлебен. Саме під його ініціативним керівництвом у стислі часові терміни збудовано головні укріплення Південної і Північної сторін Севастополя – бастіони, люнети, редути, батареї. І не випадково, що саме за зміцнення обороноздатності міста, міська громада Севастополя визнає його гідним звання «Почесний громадянин міста Севастополь».

Народився Е. Тотлебен 8 травня 1818 року в місті Митава Курляндської губернії у родині німецького дворянина, купця третьої гільдії, який займався дрібною торгівлею. Незабаром родина Тотлебенів переїхала до міста Риги. З 1840 року Е. Тотлебен служить поручиком у навчальному саперному батальйоні поблизу Петербурга. Там його здатності помітив відомий військовий інженер, генерал-ад'ютант К. Шильдер. Йому поручалися завдання різного ступеню складності. Одним з яких стала розробка трубно-контрміної системи для

боротьби з підземними мінними галереями супротивника. Досвід, отриманий у той період Е. Тотлебін застосовував при спорудженні оборонних споруд у Миколаєві та Севастополі під час Кримської війни. У 1848 році Е. Тотлебен приймає участь у декількох експедиціях на Кавказ, де відзначається як талановитий військовий інженер, за що отримує нагородну золоту шаблю та орден Св. Володимира 4-го ступеню [189, с. 889].

По поверненню з Кавказу його знову призначили ад'ютантом до генерала К. Шильдера, а в 1851 році Е. Тотлебен перейшов у гвардійські інженери й оселився в Петербурзі, де керував роботами гвардійського саперного батальйону під час табірних зборів. Напередодні висадження десанту союзних військ у Криму в 1854 році, Е. Тотлебена направлено до Севастополя.

По прибуттю до Севастополя в Е. Тотлебена виникла конфліктна ситуація з головнокомандуючими російськими військами князем О. Меншиковим. Князь вважав, що союзники не зважаться почати операції з висадки власного десанту в Криму і відхилив пропозицію Е. Тотлебена негайно розпочати оборонні роботи з укріплення Севастополя. Через халатність та недалекоглядність російського військового командування оборонні роботи розпочалися вже після висадки союзників, що в підсумку коштуватиме тисячами людських жертв та руйнуванням значної частини Севастополя.

Енергійно приступивши до роботи, Е. Тотлебен насамперед ретельно вивчив характер і властивості місцевості, що оточує місто, ознайомився із наявними укріпленнями спорудами. Після чого констатував незадовільний стан оборони міста. Як йдеться з записної книжки Е. Тотлебена: «Із сухопутної сторони Севастополь достатньо доступний, якщо до появи ворога обмежитися існуючими укріпленнями, то вони складаються лише з декількох батарей, гармати на яких мають малий калібр, через що можуть зробити деякий опір лише татарам» [190, с. 13].

Е. Тотлебен склав план устрою сухопутних зміцнень. Він зводився до необхідності зайняти більш велику й сильну фронтальну позицію на лінії укріплень і виставленню на цих позиціях якомога більшої кількості гармат.

Одночасно зі зміцненням Північної сторони Е. Тотлебену довелося майже повністю перебудувати лінію укріплень Південної сторони, проводячи роботи на очах численної армії [191, с. 80].

Робота з розбудови нових та перебудови наявних укріплень проводилась безперервно, незважаючи на постійне бомбардування міста. Результати роботи виявились достатньо вражаючими, за кілька тижнів Севастополь перетворився на оточене з усіх боків суцільною оборонною лінією міста. При цьому, бастіони з гарматами знаходились там, де раніше союзники рекогносцирували лише слабкі укріплення з невеликою кількістю гармат. Через це союзники змушені були відмовитись від наміру взяти Севастополь відкритою атакою, натомість, розпочавши з 28 вересня 1854 року облогові роботи.

Перше бомбардування Севастополя 5 жовтня 1856 року показало міцність зведених під керівництвом Е. Тотлебена укріплень, їх вигідне розташування стосовно позицій спрямованого артилерійського вогню. На Південній стороні, де лінію укріплень зроблено майже з нуля, споруджено понад 20 батарей, озброєних 341 гарматою. При цьому, Е. Тотлебен не обмежував свою діяльність лише роботами по спорудженню нових батарей. Він постійно приймав безпосередню участь у розподілі військ по оборонній лінії, підготовлював мережу підземних мінних галерей. Завдяки яким спроби союзників прорити підземні галереї під укріплення бастіонів, зокрема 4-го бастіону, та підірвати їх не принесли успіху [192, с. 11].

8 червня 1855 року Е. Тотлебена поранено в ногу кулею навиліт на батареї №6, але, незважаючи на хворобливий стан, він продовжував керувати оборонними роботами, при цьому отримуючи нові звання та нагороди. Так, за зміцнення обороноздатності Севастополя Е. Тотлебен одержав орден Св. Георгія 4-го ступеня, чин полковника, за вдалу підготовку оборонних укріплень під час бомбардування 5 жовтня 1854 року, Е. Тотлебена підвищено до звання флігель-ад'ютанта. 10 квітня 1855 року Е. Тотлебена призведено до чину генерал-майора, з зарахуванням його до імператорської свити, 6 червня 1855 року нагороджено орденом Св. Георгія 3-й ступеню [193, с. 14].

Після падіння Севастополя, у жовтні 1955 року, Е. Тотлебена відкликано до Миколаєва, де його призначено завідуючим інженерної частиною робіт з оборони Миколаєва. Пояснювальна записка з питань поліпшення укріплень Миколаєва та його околиць являє собою одну з його найцінніших наукових праць. Інженерні ідеї, висловлені Е. Тотлебенем під свіжими враженнями військових дій та набутого ним бойового досвіду, відкривали новий етап у розбудові фортифікаційних споруджень і різко контрастували з існуючими на той час традиційними поглядами на фортифікацію, що панували навіть у Франції, незважаючи на досвід наполеонівських війн.

Е. Тотлебен указував на необхідність спорудження системи фортів із проміжними артилерійськими позиціями, до яких повинні підходити залізничні колії, вбачав призначення фортів у якості головних оборонних пунктів і виокремив розподіл різних видів зброї на території фортів, задля ефективного ведення захисних дій [194, с. 13].

Під керівництвом Е. Тотлебена складено «Генеральний план укріплень міста Миколаєва», який являв собою багаторівневу систему захисних споруджень. За достатньо короткий проміжок часу основні компоненти укріплень збудовано. На початку листопада 1855 року встановлені берегові батареї по Південному Бугу, підходи до яких з річного боку перекрито підводними мінами. Миколаїв перетворено на укріплений табір, у центральну частину міста прокладено постійну кінну залізничну колію, що на той час було серйозною технічною новацією в розбудові оборони. Місто захищали 563 гармати, відремонтовано збудовану О. Грейгом міську стіну, в якій зроблено площадки для гармат та стрілецької зброї [195, с. 102].

Враховуючи, що за своїм плануванням Миколаїв певним чином вирізнявся від інших міст свого часу прямим та широкими вулицями, які дозволяли достатньо швидко передислокувати артилерію та боєприпаси, Е. Тотлебен наказав вирити чисельні підземні лази з існуючих підвалів будинків, у яких розміщувались порохові заряди. Це робилось для того, щоб у випадку входження військ союзників до Миколаєва та їх просування по його вулицям, вибух

заготовленого заздалегідь пороху дозволяв би не тільки вивести з ладу частину піхоти противника, а й обмежити на деякий час просування військ і артилерії вулицею.

За рішенням Е. Тотлебена для запобігання прориву корабельної ескадри, вздовж Бузького лиману споруджено ешелоновану захисну лінію, що складалась із земляних редутів і чотирьох великих батарей. Перша лінія укріплень знаходилась у гирлі річки Інгул і перекривала вхід до Адміралтейства. Друга знаходилась напроти Спаського рейду. Третя батарея розміщувалась з двох берегів Бузького лиману. Найбільшої стала четверта батарея, навколо якої за вказівкою Е. Тотлебена вирито земляний вал із ровом, який отримає назву Бузького редуту. Напроти Бузького редуту, з іншого боку лиману насипано земляну дамбу, що перекривала половину ширини акваторії. На дамбі насипали острів, котрий зміцнили кам'яним панциром і земляними валами. На острові встановлено гарматну батарею, що отримала назву на честь Почесного громадянина Севастополя князя Костянтина Миколайовича – Костянтинівської [196, с. 104].

Між Бузькою та Костянтинівською батареями вбито укріплені камінням колодця та встановлено якірні міни. Слід зазначити, що це стало першим у історії бойових дій на Чорному морі випадком застосування морських мін. Окрім цього, Е. Тотлебенем для успішного маневрування військами Південної армії буде розроблено проект і споруджено біля злиття річок Південний Буг і Інгул дерев'яний Варварівський міст, який проіснує до середини ХХ ст.

Збудована Е. Тотлебенем низка оборонних споруд зробила Миколаїв фактично неприступним містом. Через що союзницькі війська не наважились на штурм міста. Через що, ми маємо підстави стверджувати, що як би не халатні дії військового керівництва Російської армії, які тривалий час не давали Е. Тотлебену дозвіл на початок робіт із спорудження укріплень у Севастополі, військовому інженеру вдалося б і в Севастополі побудувати таку систему укріплень, яка б дозволила зберегти життя великої кількості населення та цілісність міських споруд.

Загалом, що стосується Миколаїва, слід зазначити, що в період Кримської

війни місто стало основною тиловою базою флоту. Через нього у Крим йшли загони регулярних військ, обози з продовольством і зброєю, тут було зосереджено близько 40 тисяч ополченців, яких згодом направлено на фронт. В адміралтействі виготовляли гарматні лафети, артилерійські снаряди тощо. За даними звіту статського радника С. Мансурова з Криму до Миколаєва за період війни було відправлено 32 транспорти, на яких перевезено до шости тисяч хворих і поранених, близько 400 осіб залишили по дорозі, деякі з них самостійно досягли Миколаєва, 110 померло в дорозі [197, с.267].

Камер-юнкер Дорогобужинов звітував, що згідно отриманої грошової допомоги, кількість поранених і біженців з Криму сягала понад дев'ять тисяч осіб. Серед них 170 офіцерів, двоє з яких померло від хронічних захворювань, 4433 пораненим в розмірі від двох до 100 руб. Крім хворих і поранених, до Миколаєва стікались біженці з Севастополя, Керчі, Ізмаїлу, яких було понад дві тисячі родин (три чверті з яких – жінки і діти, одну чверть складають вдовиці й діти нижніх чинів). Їх відправляли на роботу на місцеві підприємства, а пізніше почали видавати щомісячну грошову допомогу у розмірі від двох до трьох рублів сріблом. Також Доргобужинов вказує, що грошову допомогу змогли видати не всім нужденним. Так, поранених прибуло з Севастополя до Миколаєва 4588 чол., а отримали допомогу 4433 чол. [198, с.296-297].

Зробили свій внесок у підвищення обороноздатності Миколаєва і Адміральейські селяни. 870 чоловік з яких пішли працювати на спорудження системи батарей на річках Південний Буг, Інгул і на Бугському лимані. Ті з селян, які в силу різних причин не змогли прийняти участь у будівельних роботах, збирали кошти та допомагали перевезенню до Миколаєва поранених, військової амуніції і гармат до Севастополя, для чого селяна надавали власні підводи. Загалом, селянами перевезено 20 тисяч пудів сухарів для військ. Березнегувате, Покровськ, Воскресенськ, Калинівка і Богоявленськ були звільнені від постійного постюю військових, але вони були зобов'язані надавати квартири для ночівлі військам, рекрутським і арештантським партіям, що проходили через їх поселення [199, с.122].

Усіма мешканцями губернаторства виконувалась підводна повинність. Із статистичних звітів квартирної комісії періоду Кримської війни видно, що при переході військ у 1853-1855 роках мешканці Миколаєва надали 11478 підвід. Цю повинність виконували всі стани: купці, міщани, ремісники [200, с. 127].

У 1854-1855 роках поліцейські загони збирали гужову повинність з жителів губернаторства натурою і грошима та все ж задовольнити потреби військ в повній мірі не могли. Підводи насильно відбирали в іногородніх, які привозили до Миколаєва на продаж продукти, у чумаків, болгар колонії Тернівка. Розшукування і здача підвід здійснювалася навіть вночі, не зважаючи ні на яку погоду, облік їх не вівся.

Фінансовий безлад разом із свавіллям чиновників і поліцейських призвели до того, що міщанська громада міста Миколаєва 5 грудня 1855 року міщанська звернулася до військового губернатора Миколаєва М. Метліна зі скаргою, в якій вказувала, що міщани неухильно виконували гужову повинність, поставивши близько шости тисяч підвід. Ті, хто не мав власних підвід, платили за найм по 10 рублів, хто мав чотири пари волів залишився з двома, а хто мав дві пари залишився при одній, інші ж і зовсім лишилися майна. При цьому жоден з них не отримав ні прогонних грошей, ні контрмарок для зарахування в податок. В аналогічному становищі опинилися власники кінних підвід. Коли квартирна комісія розглянула скаргу, то відмовила міщанам, їх навіть звинуватили як тих, що «не співчували воїнам під час переходу на захист нашої Вітчизни» [201, арк. 19].

Гужова повинність була упорядкована лише у 1860 році. За надання міщанами підвід на військові потреби їм видавали гроші і контрамарки, які вони могли вносити у повітове казначейство для погашення податків і недоїмок.

Станові категорії дворянства та купецтва здебільшого виконували гужову повинність грошима. Вони також жертвували кошти на найм підвід, але «у звітності про ці кошти не зобов'язувались». Практичним втіленням чого є приклад пожертви купецької громади Миколаєва в грудні 1855 року 700 рублів сріблом на найм підвід, як покриття боргів міщанства, утім ці кошти так і не було зібрано [202, арк. 32].

На підставі «Положення про квартирну повинність у Севастополі» регламентувалась квартирна повинність у Севастополі та Миколаєві. За нормами положення жителі збирали квартирний збір. В Миколаєві у 1854 році квартирній повинності підлягало п'ять тисяч будинків, за виключенням щойно збудованих, старих, бідних родин. Лазарет, швальні, різні військові майстерні розміщували в казенних будинках, що належали морському відомству.

Натуральний постій застосовувався рідко. Вищий офіцерський склад та одружені нижні чини отримували квартирні гроші. У 1854 році на найм помешкань для військ і їх служб із сум квартирного збору використано 8698 руб. В цьому ж році квартирних грошей видано 83 офіцерам і 7168 нижнім чинам [203, арк. 12].

Натомість, звільнення від квартирної повинності отримували члени міських присутственних місць, їх звільняли і від постою в натурі і від квартирного збору на трирічний термін служби на посаді. У воєнний період використовувались обидва види квартирної повинності [204, с.79].

В свою чергу, по закінченню Кримської війни Е. Тотлебен повертається до Петербургу де розпочинає роботу по зміцненню укріплень у Кронштадті. Надалі відправляється до Німеччини та Франції, де вивчає інженерні конструкції місцевих фортифікаційних споруд. У 1859 році Е. Тотлебена призначено директором Інженерного департаменту, в 1863 році «товаришем» генерал-інспектором по інженерній частині.

Під спостереженням і безпосереднім керівництвом Е Тотлебена прийнято ряд заходів по облаштуванню оборони низки фортець. У 1869 році Е. Тотлебен склав проект зміцнення Київської фортеці. Не забував Е. Тотлебен і про Севастополь. По закінченню війни він очолює в Петербурзі Особливий комітет зі створення музею в Севастополі, урочисте відкриття якого відбулося 14 вересня 1869 року [205, с. 16].

Музейна експозиція розмістилася в п'ятьох кімнатах особистого будинку Е. Тотлебена в Севастополі. Ремонтні роботи проведено за рахунок міських коштів, виділених особисто міським головою П. Телятниковим. Експонатами

музею стали приватні речі, фотографії, документи учасників оборони, картини відомих художників І. Айвазовського, В. Маковського, Ф. Рубо. На відкриття музею було запрошено близько 70 чоловік, серед яких учасники оборони міста, нижні чини, що проживали в Севастополі, іноземні гості. Бібліотека музею нараховувала 60 томів, серед яких особливе місце займали два дарчих видання, передані Е. Тотлебенем: «Опис оборони Севастополя» й «Нариси історії Кримської війни». На відкритті музею Е. Тотлебен виголосив урочисту промову [206, арк. 12].

Зазначимо, що відкриття музею в Севастополі стало значною подією в тодішньому соціально-культурному житті. Вперше з ініціативи громадськості в провінційному місті з'явився публічний музей, завданням якого стало увічнення пам'яті про героїв севастопольської оборони. В 1871 році музей відвідали імператриця, великі князі Сергій і Павло та велика князівна Марія. 25 років музей розміщуватиметься у будинку Е. Тотлебена. Питання про будівництво нового музейного приміщення вирішиться лише в 1884 році, після смерті Е. Тотлебена [207, с. 445-446].

Природно, що Е. Тотлебен користувався великою симпатією серед міської громади Севастополя. Саме громадській ініціативі військовий інженер отримує звання Почесного громадянина міста. Так, 14 серпня 1866 року на засіданні міської Думи міський голова Севастополя П. Телятников запропонував «піднести» Е. Тотлебену «за внесок у справу захисту міста й виявлену хоробрість і старанність» звання «Почесного громадянина міста Севастополя». Портрет Е. Тотлебена «у військовому мундирі з еполетами» прикрасив зал засідань міської Думи [208].

З 1871-го по 1875 рік Е. Тотлебен займається розробкою нової системи оборонних ліній з їх головними кріпосними опорними пунктами. Для цієї мети він зробив ряд вишукувань у Брест-Литовську, Білостоку, Гродно, Дубнах, Проскурові та інших. Роботи з виконання цього плану порушила чергова російсько-турецька війна, через що Е. Тотлебен знову повертається до Севастополя. В 1876 році Е. Тотлебена викликано до імператорської резиденції у Лівадійському палаці та

призначено головним розпорядником по обороні Чорноморського узбережжя. Під керівництвом Е. Тотлебена в Керчі, Очакові, Одесі та Севастополі встановлено міни, зведено нові батареї, посилено гармані бастіони. За заслуги під час спорудження окреслених оборонних споруд Е. Тотлебена нагороджено орденами Св. Георгія 2-го ступеню та Св. Андрія Первозданного, а 5 жовтня 1879 року, у день ювілею першого бомбардування Севастополя зведено у графський чин [209, с. 636].

Надалі доля Е. Тотлебена знову пов'язана з територією Півдня України. 7 квітня 1879 року Е. Тотлебен отримав призначення на посаду Одеського генерал-губернатора, а 17 вересня 1879 року – командуючого військами Одеського військового округу [210, с. 889].

Помер Е. Тотлебен 19 червня 1884 року в пруському місті Бад-Содене. Спочатку його порох поховано на батьківщині в Ризі, але за імператорським «Найвищим велінням» герой севастопольської оборони перепохований на Братському цвинтарі у Севастополі 5 жовтня 1884 року. 19 червня 1890 року відбулися відкриття й освячення пам'ятника на могилі генерала, 5 серпня 1909 року – відкриття пам'ятника Тотлебену на Історичному бульварі Севастополя [211].

Як повідомляла газета «Кримський вісник» з приводу відкриття пам'ятника Е. Тотлебену, в 8 годині ранку 5 серпня 1990 року три гарматних постріли сповістили про початок торжеств. Місто та кораблі, що знаходились на рейді, «розквітли прапорами». Військові разом з музичними хорами вишикувалися густими шпалерами по Єкатерининській вулиці, починаючи від Графської пристані до площі Новосильського. На Історичний бульвар прибули перші особи міста, гласні міської Думи, представники станової категорії Почесних громадян Севастополя, командує військами Одеського військового округу генерал від кавалерії барон О. Каульбарс разом з начальником Морських сил Чорного моря контр-адміралом І. Бостремом. Запрошено також учасників Кримської війни, серед яких – син покійного героя флігель-ад'ютант граф К. Тотлебен із родиною. У 10 годині ранку війська від Єкатерининської вулиці прийшли до місця торжества.

По закінченню молебню дано салют, відповідно до морського уставу, з пам'ятника спустили біле покривало, та в «яскравих променях сонця перед тисячами очей стала потужна фігура героя» [212].

У контексті теми нашого дисертаційного дослідження становить цікавість ще одне повідомлення кореспондента газети «Кримський вісник» із приводу відкриття на Історичному бульварі пам'ятника Е. Тотлебену. Автор підкреслює, що в день відкриття пам'ятника необхідно згадати, що ще 43 роки тому назад міська Дума «записала на вічні часи Почесним громадянином Севастополя генерал-ад'ютанта Е. Тотлебена». Однак, констатував автор, «за давниною років у міській думі не збереглися оригінальні документи стосовно міського клопотання про присвоєння графові звання Почесного громадянина міста» [213, с. 645].

У ряді публікацій, зокрема в згаданому «Кримському віснику», а ще раніше в «Севастопольському довідковому листку», зокрема, у номері за 21 червня 1890 року, відразу після встановлення пам'ятника Е. Тотлебену на Братському цвинтарі, констатується, що граф Е. Тотлебен є Почесним громадянином Севастополя. А головне, автори наполягають, що саме Е. Тотлебену визнано гідним цього високого визнання найпершим у Севастополі в 1866 році [214].

У друкованому повідомленні газети «Кримський вісник» за 1890 рік ця теза базується на двох переконливих фактах. Перше: портрет Е. Тотлебена вивішено у залі засідань міської Думи в числі семи інших портретів на момент публікації. Друге: Е. Тотлебену піднесено «папку з сап'яну шоколадних кольорів на муаровому підкладці з гербом Росії та портретом нового Почесного громадянина граду Севастополь» [215].

Цей документ надіслано особисто графові із Санкт-Петербурга 17 жовтня 1866 року відразу після його затвердження імператором із формулюванням: «за внесок у справу захисту міста, виявлену хоробрість і сумлінність».

Спираючись на наведене, дисертантка має підстави стверджувати, що логіка ряду важливих факторів прямо свідчить про Почесне громадянство Е. Тотлебена. Оскільки на стіні залу засідань Думи вивішувалися тільки парадні портрети Почесних громадян, а папка їм вручалася лише після суворого дотримання всього

церемоніалу присудження цього звання: на першому етапі рішення приймалося гласними міської Думи, а на другому, після передачі документа на «Найвищий розгляд», виносився остаточний вердикт царюючої особи.

Таким чином, напередодні Кримської війни продовжувався поступальний соціально-економічний розвиток міст, зростання їх благоустрою. При цьому зауважимо, що на відміну від О. Грейга, М. Лазарєв набагато більше уваги приділяв розвитку Севастополю, аніж Миколаєву. Під керівництвом М. Лазарева упродовж 1840 – 1850-х рр. розроблено проект реконструкції Севастополя. На початок Кримської війни в Севастополі існувало 43 вулиці й провулка, 2810 будинків, відкрито театр на 450 посадкових місць, Морську бібліотеку. Кількісні зрушення стали помітними у розвитку ремесел – на 1850 рік у місті нараховувалося 88 кравців, 38 столярів, 16 шевців, 7 ковалів, що майже удвічі перевищувало показники першої чверті XIX ст.

Із метою посилення обороноздатності Севастополя в 1854 році на посаду начальника інженерної служби запрошено Е. Тотлебена. Під його керівництвом збудовано укріплення Південної та Північної сторін міста, за що йому присвоєно звання Почесного громадянина Севастополя. Після падіння міста, Е. Тотлебен направляється до Миколаєва, де за його вказівками в стислі терміни споруджено фортифікаційні комунікації.

Отже, проведений нами аналіз формування та генези Інституту Почесного громадянства в XIX ст. дає підстави стверджувати, що зміни у соціокультурному житті регіональної еліти XIX ст. суттєво вплинули на розвиток станових груп Півдня України. Практичне втілення правових норм утвердження та становлення інституції Почесного громадянства забезпечувалося численними законодавчими актами, рішеннями та розпорядженнями імперських органів влади та безпосередньо монарха Російської імперії, що значно звужувало громадську ініціативу. Окрім загальноімперського Почесного громадянства з другої половини XIX сторіччя дістає свого розповсюдження таке явище, як Почесне громадянство

конкретних міст, що надавалось городянину за особисті заслуги перед містом. Воно не передбачало для носіїв тих матеріальних переваг і соціальних привілеїв котрі мали представники загальноімперського почесного стану. Також воно не передавалось в спадщину. Ставши мірою оцінки діяльності людини за його конкретний внесок у розвиток міста або країни в цілому. Звання Почесного громадянина міста привласнювалось по клопотанню міської Думи й символізувало виняткову форму вираження вдячності й подяки громади за діяльність на користь міста, а також поваги до людей, які мають особливі заслуги перед батьківщиною. За аналогією з Західною Європою, почесний титул не передбачав для його носія зворотних обов'язків.

Трансформації Інституту Почесного громадянства, що відбувалися протягом XIX – початку XX століття відчутно відобразились на процедурі та персональному складі осіб, що отримували це почесне звання, або залучались до відповідної станової категорії. Траплялось чимало випадків, коли почесне звання присуджували через кілька десятиріч після того як особою зроблено ті чи інші дії для міської громади. Серед низки Почесних громадян, вагомий внесок яких у комплексний розвиток окреслених у дисертації міст Півдня України не підлягає сумнівам, особливо слід відзначити родину Грейгів. Два представники якої Олексій Самуїлович та Самуїл Олексійович у різний період отримали це почесне звання. Окрім того, більшість інфраструктурних проектів розпочатих О. Грейгом знайшли своє подальше завершення в другій половині XIX – на початку XX ст.

Аналізуючи діяльність представників елітної станової групи в середині та другій половині XIX ст. ми не можемо пройти осторонь ключової події середини XIX ст. – Кримської війни 1853-1856 років, яка зіграла ключову роль у соціально-економічній розбудові та розвитку Севастополя та Миколаєва. Натомість, напередодні військових дій, розвиток міст значною мірою знаходився під впливом політики Почесного громадянина Миколаєва О. Грейга та його наступника Почесного громадянина Севастополя адмірала М. Лазарєва. Завдяки чому Севастополь на середину XIX ст. перетворено на найбільше місто Криму, продовжувався поступальний розвиток Миколаєва. Слід частково погодитись з

думкою низки дослідників, що М. Лазарєв з більшою повагою ставився до Севастополя, в той час як його попередник О. Грейг набагато більшу увагу приділяв Миколаєву, ніж Севастополю.

З початком Кримської війни ключовою стала роль військового інженера, Почесного громадянина Севастополя Е. Тотлебена. В дисертації показано, що збудована під керівництвом Е. Тотлебенем низка оборонних споруд у короткий період значно посилила обороноздатність Севастополя, а Миколаїв зробила фактично неприступним містом, через що союзницькі війська не наважились на штурм міста. Маємо підстави стверджувати, що якби не халатні дії військового командування Російської армії, які тривалий час не давали Е. Тотлебену дозвіл на початок робіт із спорудження укріплень у Севастополі, військовому інженеру вдалося б і в Севастополі побудувати таку систему укріплень, яка б дозволила зберегти життя великої кількості населення та цілісність міських споруд.

РОЗДІЛ 3

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЧЕСНИХ ГРОМАДЯН У ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РЕГІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

3.1. Внесок Почесних громадян у повоєнну відбудову Севастополя

Після поразки Російської імперії у Кримській війні та підписання Паризької мирної угоди, за умовами якої Росія лишалась права тримати флот на Чорному морі, різко змінилося становище головних чорноморських військово-морських центрів – Миколаєва та Севастополя. Саме в цей час різко зросла необхідність у представниках регіональної еліти, які б змогли взяти на себе тягар прийняття та реалізації рішень по відбудові зруйнованого Севастополя та започаткування інших форм господарчої діяльності в Миколаєві та Севастополі після заборони військово-морського флоту на Чорному морі. Низку таких осіб міськими громадами буде представлено до відзнаки «Почесний громадянин міста».

Зазначимо, що незважаючи на оголошені імператором Олександром II наміри залишити Севастополь як і раніше військовим портом та відновити систему керування містом, що існувала до Кримської війни, Морське відомство скептично ставилось до подальшої долі Севастополя. В цей час розпочинається становлення феодосійського порту та Євпаторії, бурхливо розвивається торгівельна Одеса, здобувають популярність ялтинські курорти. Натомість, Севастополь лежить у руїнах [216, с. 54].

Зокрема, у центральній частині Севастополю незруйнованими залишилось усього 14 будинків, вулиці міста перетворились на стежки, протоптані у вапняному пилку, що покривав товстий шар землі. Вщент зруйновано бастіони, на яких майже нічого не залишилось від земляних укріплень.

Кількість міських мешканців, у порівнянні з довоєнним періодом скоротилась у десять разів і складала в 1862 році близько п'яти тисяч осіб. Зазвичай, єдиним

засобом для їх існування стали прибутки від туристів, які потягнулися до зруйнованого міста, щоб побачити залишки бойових дій, або знайти могили своїх рідних з багатьох частин світу – Європейських країн, Америки, Росії.

Слід зауважити, що на місто своєрідного паломництва Севастополь перетворився відразу по закінченню війни в 1856 році. З Росії, Франції, Англії, Італії, Туреччині й інших країн люди потягнулися до могил рідних і близьких. У серпні 1867 року Севастополь відвідали американські туристи, серед яких був молодий журналіст Семюель Клеменс, згодом відомий усьому світу як письменник Марк Твен. У своїй записній книжці він зазначив: «Помпея збереглася куди краще Севастополя. У який бік не глянути усюди руїни, тільки руїни... Начебто дивовижний землетрус всією своєю міццю обрушився на цей клаптик суші. Звідусіль на нас дивляться застряглі в стінах гарматні ядра і іржаві сльози стікають з них, залишаючи на камені темну доріжку» [217, с. 187].

На середину 1960-х років перепадає деяке пожвавлення соціально-економічного життя Севастополя. Зруйноване й спустіле місто потроху розпочинає оживати, повертаються ремісники, майстри, відставні матроси, які відбудовують свої оселі на Корабельній стороні, Зеленій гірці, займаються рибним промислом, висаджують сади та городи.

Попит населення в товарах першої необхідності задовольняли крамниці, кондитерські, питні заклади, улаштовані в декількох дерев'яних будинках по вулиці Морській. Пристойний вид мало кілька готелів, обладнаних севастопольськими купцями. Особливим попитом користувався готель, що належав М. Ветцелю, в якому поєднувались історична складова оборони Севастополю та безпосередньо готель. Купець відремонтував і облаштував будинок на Єкатерининської вулиці. Одноповерховий кам'яний будинок привертав особливу увагу тим, що в ньому під час облоги міста мешкав адмірал П. Нахимов. Туристів і приїжджих до нахимовської кімнати не селили, показуючи її як предмет особливої гордості [218, с. 273].

У такий важкий час комендантом міста та виконуючим обов'язки військового губернатора в Севастополі стає П. Кислинський, якому в подальшому за успіхи в

повоєнній розбудові міською громадою буде присвоєно звання Почесного громадянина міста Севастополя.

П. Кислинський народився 5 жовтня 1806 року в місті Володимирі. В 15 років поступив до Морського кадетського корпусу. Дисертантка знайшла в архіві Військово-морського флоту документи Морського училища, в яких зберігся аркуш Петра Кислинського російському імператорові з проханням зарахувати його до кадетського корпусу. Цей лист дозволяє сучасним дослідникам усвідомити певні риси характеру П. Кислинського, його ініціативність, бажання майбутнього Почесного громадянина Севастополя приносити користь суспільству. В листі йдеться: «Просить Вас виходець з російських дворян православного віросповідання Петро, Іванів син. Батько мій рідний надвірний радник, син Петрів, мені нині від роду 15 років, навчився читати, писати та частково арифметиці, але на службу Вашої Імператорської Величності ще нікуди не приділений. А тому всеподданейше звертаюсь до Вас з проханням відрекомендувати мене в Морський кадетський корпус кадетом». До прохання додано посвідчення про те, що Петро є законним сином Івана Кислинського, надвірного радника, що батько його значиться в дворянських списках Ардатовського повіту [219, арк. 1-3].

У документах РДА ВМФ у фондї Канцелярії головного морського штабу є цікава примітка, яка добре показує сміливий, прямий і відвертий характер П. Кислинського. Це – доручення проводити таємний нагляд за поведінкою молодого лейтенанта.

Йдеться, що з 4 квітня 1833 року контр-адмірал М. Кумани «має взяти під особливий контроль поведінку та ретельне поводження на службі лейтенанта 31 екіпажу Кислинського, командуючого канонерським човном «Борсук». Причина полягала в тому, що під час участі в російсько-турецькій війні, П. Кислинський прямо в очі сказав прибувшому на позиції Імператорові Російської імперії, що ця війна нікому не потрібна. Або, як передано його пряму мову в документі «Осудливо висловився на рахунок уряду та бойових дій» [220, арк. 27].

Після чого, імператор наказав адміралу О. Грейгу встановити за лейтенантом

таємний нагляд. До П. Кислинського таємно приставлено флотського начальника по Севастополю К. Панайоті. Неодноразово адмірал О. Грейг разом з К. Панайоті направляли на адресу імператора листи з проханням відкликати таємний нагляд за П. Кислинським.

Як характеризував його особисто О. Грейг: «П. Кислинський є справним і старанним по службі офіцером, я з повною впевненістю засвідчую його належну поведінку та моральність. Вчинки його заслуговують заохочення, не помічено за ним жодної ганебної дії». Значимо, що вся переписка по П. Кислинському має гриф таємності.

Незважаючи на ретельність офіцера та належне виконання П. Кислинським своїх службових обов'язків, таємний нагляд за ним тривав протягом сьоми років. Знято його тільки в 1835 році після особистого звернення адмірала М. Лазарева до імператора. Що характерно, звернення М. Лазарева за документами значиться 19 листопада 1833 року, а імператорського рішення про зняття таємного нагляду з П. Кислинського довелось чекати ще більше двох років. 4 грудня 1835 року, волею імператора таємний нагляд з П. Кислинського [221, арк. 10].

У Севастополь П. Кислинського направлено за п'ять років до початку Кримської війни, в 1848 році, в ранзі морського офіцера. З початком бойових дій, П. Кислинський знаходився в Севастопольському гарнізоні. Спочатку в чині капітана 1-го рангу командував лінійним кораблем «Ягудііл». 11 вересня 1854 року цей корабель уведено в кінець Південної бухти та поставлено на якір лівим бортом до Перевисипки. Позиція виявилася надзвичайно вигідної, але й небезпечної. 5 жовтня 1854 долі «Ягудііл» не тільки успішно змагався з англійськими батареями, а й зумів висадити команду з 75 чоловік для допомоги 3-му бастиону, майже повністю зруйнованому після вибуху порохового льоху. Після цього англійці звернули на корабель особливу увагу. Щодня екіпаж зазнавав бомбардувань і врешті решт, 21 лютого 1855 року корабель було потоплено. П. Кислинському після чого довірили командування гарматними батареями третього відділення оборонної лінії, що успішно відбила напад союзників під час штурму 6 червня 1855 року [222, с. 275].

За заслуги при обороні Севастополя П. Кислинського нагороджено орденом Св. Володимира 3-го ступеня, призначено флігель-ад'ютантом. 20 липня 1855 року підвищено до чина контр-адмірала з призначенням фінансового забезпечення на суму «800 рублів на рік, протягом 12 років». Два роки П. Кислинський командував 5-й бригадою Чорноморської флотської дивізії [223, с. 34].

По закінченню війни П. Кислинського переведено на нову для нього, бойового моряка, службову ділянку. У травні 1858 року його призначено севастопольським комендантом і виконуючим обов'язки військового губернатора. П. Кислинський займав ці дві посади цілих шість років, поки в 1864 році військове губернаторство не скасували. На посаді севастопольського коменданта, фактичного міського голови, П. Кислинський перебував до 1873 року, після чого його призвели в повні адмірала [224, акр.2].

Саме відродження зруйнованого Кримської війни стало одним з найскладніших завдань військової і службової кар'єри П. Кислинського. Допомогою в цьому став ініціативний та рішучий характер новопризначеного Севастопольського градоначальника. Оскільки виключно в ролі військово-морського центру Севастополь припинив своє існування, базою для повоєнної відбудови міста, за задумом П. Кислинського, повинна стати диверсифікація фінансових надходжень у Севастополь. Складовими якої визначено освоєння нових товарних ринків, а також видів послуг, розповсюдження комерційної ініціативи на нові, що не пов'язані з військово-морським флотом види діяльності.

Робота з відродження міста закипіла в усіх напрямках. Для огляду казенних будинків і доків повернуто міського архітектора М. Еппінгера. Розпочався підйом затонулих судів. Допомогу в організації технічних робіт у розчищенні севастопольських бухт надав громадянин США Джон Гоуен. Завдяки його зусиллям піднято низку затоплених кораблів, серед яких пароплав «Лайонс», який у 1862 році продано севастопольським купцям, представникам станової категорії Почесних громадян Севастополя П. Телятникову та Я. Долголенко за 8600 рублів [225, арк. 165].

За ініціативи П. Кислинського в Севастополі створене відділення Державного

банку. При цьому городовий магістрат було завалено майновими справами. У зв'язку із втратою документів власників нерухомого майна та знищеною пожежею документації, мешканцям міста відновлювали купчі грамоти, розбиралися боргові справи. Також у Севастополі створено комісія при севастопольському порту, для задоволення інтересів приватних власників за затоплені в Севастопольській бухті купецькі судна. При наявності судових документів відшкодовувався збиток.

Окреслені ініціативи П. Кислинського швидко призвели до того, що Севастополь хоча і продовжували на початку 1860-х років називати «мертвим містом», втім прикмети нового життя ставали все виразнішими. Окрім дій у фінансово-майновій сфері, розчищення бухт, П. Кислинський активно займався санітарно-епідеміологічними роботами. Під його керівництвом проводились роботи з розчищення вулиць, утилізації сміття, забезпечення населення питною водою та інше. В 1861 році відкрито ринок у Артилерійській бухті. По одній з центральних вулиць міста – Морській збудовано кілька дерев'яних будинків, у яких для населення улаштовано крамниці, кондитерські, питні заклади. При підтримці П. Кислинського в 1867 році, на кошти зібрані по підписці моряками збудовано та відкрито пам'ятник адміралу М. Лазареву [226, арк. 9].

Зазначимо, що П. Кислинський, як безпосередній учасник оборони Севастополя, всіляко заохочував заходи з увінчання пам'яті загиблих у Кримській війні. Незважаючи, що саме місто лежало в руїнах, наприкінці 1850-х років розпочався збір добровільних пожертв на пам'ятні знаки героям оборони. Як правило, більшість внесків становили суми від 5 до 50 копійок. Зібрані гроші дали можливість вже в 1860 році розпочати роботи на Братському цвинтарі. До 1867 року на цвинтарі встановлено 32 пам'ятника над офіцерськими могилами та 34 – над братніми. На найвищому місті цвинтарного пагорба зводився храм Святого Миколи [227, арк. 19].

Започаткована П. Кислинським справа з облаштування Братського цвинтаря швидко набрала значного резонансу. Пожертви на благоустрій цвинтаря надходили з усіх кінців країни. Як і у випадку з будівлею пам'ятника О. Казарському, кошти надсилали не тільки офіцери, а й рядові матроси. Повністю

завершено роботи на Братському цвинтарі було вже на початку ХХ століття, після смерті П. Кислинського. Цвинтар став основним монументом оборони, пам'ятником відомим і безіменним воїнам, що загинули на бастіонах міста та на бойових полях. Значення Братського цвинтаря ілюструє той факт, що вже на початку 1860-х років кладовище перестало бути суто меморіальним комплексом. На ньому розпочалися поховання по заповітам учасників оборони, які пішли з життя вже в повоєнний період [228, арк. 127-129].

Окрім Братського цвинтаря, ім'я П. Кислинського пов'язано ще з низкою благодійних акцій. Як керівник міської комісії зі створення музею Севастопольської оборони, П. Кислинський організував збір добровільних пожертвувань у фонд музею, активну допомогу в цій справі йому надавав інший Почесний громадянин Севастополя Е. Тотлебен. Завдяки їх спільним зусиллям музей було відкрито в 1869 році в будинку, що належав спадкоємцям графа Е. Тотлебена. Як йдеться в Огляді градоначальства за 1869 рік, музей утримувався та фінансувався як добровільними внесками, так і за рахунок «Прибутку з ділянки землі, в Бердянському повіті, подарованого Його Величністю у власність музею 1 грудня 1869 року» [229, арк. 11].

Окремо слід зупинитися на ролі П. Кислинського на перетворенні з суто військового порту на військово-торгівельний. Адже, саме комерційні прибутки дозволили в достатньо стислі терміни відбудувати Севастополь після Кримської війни та збільшити кількість його населення, чисельність якого в 1874 році складала 15213 чоловік, що більш ніж у три рази більше в порівнянні з 1860 роком.

Заступивши на посаду військового губернатора та коменданта Севастополя П. Кислинський вбачав необхідність якомога швидкого використання Севастопольського порту в умовах, що склалися після рішень Паризької конференції. Завдяки старанням П. Кислинського рядом Російської імперії ухвалено статут пароплавного акціонерного товариства для акваторій Чорного, Азовського й іншого морів, що одержало назву «Російського товариства пароплавства й торгівлі», пунктом перебування якого стало місто Севастополь.

Товариство отримало у власність пароплави, що забезпечували стабільне перевезення пасажирів і різних вантажів.

У Севастополі корабельну ділянку товариства розташовували поруч із Графською пристанню, біля неї відкрили контору корабельного доглядача. Стоянка суден з комерційним вантажем, що належали купцям, перебувала в Артилерійській бухті, там же були обладнані митна контора й карантинне агентство, лікар якого проводив медичний огляд екіпажу та пасажирів суден [230, с. 11-12].

Комерційна діяльність «Російського товариства пароплавства й торгівлі» почала швидко приносити свої результати. Через Севастопольський порт кораблі йшли транзитом у інші порти Чорного й Азовського морів, зокрема, у Таганрог під завантаження пшеницею. Турецькі комерсанти привозили дрова, лісоматеріали, весла, бочки, посуд, фрукти з овочами, ласощі. Із Греції надходили судна з вином, апельсинами, лимонами, маслами, оливками. З Англії поставлялося кам'яне вугілля.

Вже на кінець 1858 року «Російське товариство пароплавства й торгівлі» мало у власному розпорядженні 17 пароплавів, які забезпечували перевезення 57128 пасажирів і 2 мільйони 420 тисяч пудів різних вантажів. Через десять років «Російське товариство пароплавства й торгівлі» володіло 242 пароплавами. Навігацією 1868 року Севастопольський порт відвідало 51 закордонне судно та 447 кораблів, приписаних до російських портів. Завдяки чому, Севастополь у 1860 році отримав порт категорії другого класу, а після спорудження першої залізничної гілки, враховуючи значну кількість прибулих іноземних суден, порту присвоєно статус комерційного (експортного) [231, с. 98].

За успішну діяльність у царині повоєнної відбудови Севастополя, П. Кислинського нагороджено орденами Св. Станіслава 1-го ступеню з мечами, Св. Ганни 1-го ступеню з мечами та орденом Білого орла. Таким чином відзначено заслуги П. Кислинського на офіційному рівні. В свою чергу, міська громада Севастополя 16 травня 1873 року на засіданні міської Думи присвоїла П. Кислинському «за невтомність і хоробрість у період оборони, за працю на благо

міста, в зв'язку з 50-річним ювілеєм» звання Почесного громадянина міста Севастополя. Рішення севастопольців в тому ж році затверджено Найвищим імператорським указом. За традицією, портрет П. Кислинського, як Почесного громадянина міста розміщено в залі засідань міської Думи Севастополя [232, арк. 2,3].

Не доживши до 75-річного ювілею декілька місяців, адмірал П. Кислинський помер. Прикмітно, що поховали його на Братському цвинтарі Північної сторони Севастополя, пам'ятному місці яке П. Кислинський активно облаштував під час свого керівництва Севастополем. Надгробок зберігся до сьогодні. Його споруджено коштом родини П. Кислинського, він являє собою обеліск із білого мармуру на східчастому п'єдесталі-жертovníку. Нагорі обеліска – рельєфне зображення прапора. На лицьовій стороні п'єдесталу – меморіальний напис: «Адмірал Петро Іванович Кислинский. Народився 5 жовтня 1806 р. Помер 17 червня 1880 р.». Пам'ятник відрізняється добірністю геометричного орнаменту, тонким високомистецьким різьбленням.

Початок 1870-х років загалом став переломним у подальшій історії Севастополя. Після скасування в 1871 році обмежувальних статей Паризького мирного договору Росія знову одержала право мати військовий флот на Чорному морі. 13 жовтня 1871 року голова Морського відомства великий князь Костянтин Миколайович видав наказ, який поклав початок відродженню Чорноморського військового флоту. Перед міським керівництвом постали завдання остаточного відновлення зруйнованого в роки Кримської війни міста, його подальшого економічного розвитку. Питаннями військового й цивільного керування покладались на градоначальника та міського голову.

В 1873 році Олександр II затвердив рішення Державної ради про виділення з меж Таврійської губернії Севастополя із прилеглими до нього околицями в особливе градоначальство. Голова його призначався із чинів Морського відомства, діставав право керівництва адміністративними установами й одночасно виконував обов'язки командира Севастопольського порту й військового коменданта. По справах цивільного керування градоначальник підкорявся генерал-губернаторові

Новоросійського краю і Бессарабії [233, с. 59-60].

15 листопада 1873 року на посаду севастопольського градоначальника призначено контр-адмірала П. Перелешина, учасника Синопського бою, героя оборони міста. Першим помічником П. Перелешина став міський голова М. Казі. Обидва вони за заслуги перед містом отримують звання Почесних громадян Севастополя.

Севастопольський градоначальник П. Перелешин на момент призначення зробив блискучу військову кар'єру, тісно пов'язану з Севастополем і Чорноморським флотом. 18 листопада 1853 року він брав участь у Синопському бої, де його призначили старшим офіцером на 120-гарматний лінійний корабель «Париж», яким командував В. Істомін. Під час бойового зіткнення артилерія «Парижу» підірвала турецький корвет «Гюлі-Севид» та фрегат «Незаміє», вивела з ладу 56-гарматний фрегат «Даміад» і знешкодила турецьку берегову батарею.

Віце-адмірал П. Нахімов, який командував ескадрою Чорноморського флоту в цьому бої, представив капітан-лейтенанта П. Перелешина «за хоробрість і вміле керування кораблем» до ордена Св. Георгія 4-й ступеня. Орім цього, за клопотанням П. Нахімова, П. Перелешина підвищено в званні до капітана 2-го рангу та призначено командиром 35-го флотського екіпажу та корабля «Париж» [234, с. 233].

Зазначимо, що в П. Перелешина встановились приязливі стосунки з П. Нахімовим. Вже по закінченню Кримської війни, в 1858 році у «Морському збірнику» П. Перелешин надрукує статтю «Кілька слів про характер П. Нахімова». Після публікації, П. Перелешин стане постійним кореспондентом видання.

Під командуванням П. Перелешина лінійний корабель «Париж» приймав участь у Кримській війні, разом з іншими його затоплено в Севастопольській бухті 28 серпня 1855 року. Після чого, флотський екіпаж під командуванням П. Перелешина влився до лав Севастопольського гарнізону.

За часів оборони міста, П. Перелешин командував 3-м морським батальйоном, сформованим із кількох корабельних екіпажів, нагороджений орденом Св. Ганни 2-го ступеню. 28 березня 1855 року зазнав важке поранення. 1

січня 1856 року вийшов указ імператора Олександра II про нагородження П. Перелешина золтою шаблею з написом «За хоробрість» та підвищено до капітана 1-го рангу.

Після Кримської війни, П. Перелешин на десять років залишив Севастополь. У 1856-1859 роках він командував лінійними кораблями на Балтійському флоті, з травня 1861 року служив начальником Бакинської морської станції і капітаном порту. У серпні 1863 року отримав чин контр-адмірала.

Свій перший досвід господарчої діяльності та міського керівництва П. Перелешин отримує у 1864 році. Він залишить дійсну службу на флоті та займатиме посаду градоначальника Таганрога. Відзначимо, що досвід виявився вдалим, ряд наробок з часів перебування в Таганрозі, П. Перелешин застосує і в Севастополі. Насамперед, це розвиток комерційної складової порту.

Так, у Таганрозі, П. Перелешин став головним піклувальником Азовського купецького судноплавства, всіляко підтримуючи його комерційну складову. Після семи років керування Таганрогом, П. Перелешин знову, в 1873 році, повернувся до Севастополя, вже в якості керівника міста [235, с. 81].

Зазначимо, що повернення П. Перелешина відбулося не на «пусте місце». Його попередник, П. Кислинський, залишив П. Перелешину достатньо гідний спадок у справі повоєнного відновлення Севастополя. Завдяки комерціалізації міста періоду керівництва ним П. Кислинським, істотно поліпшено фінансову ситуацію міського бюджету. Так, при градоначальнику створено канцелярію з річним бюджетом на суму 9150 рублів. За рахунок прибутків від промисловості, різних зборів у міську скарбницю, надходжень із загальноімперського бюджету, в місті почали розвиватися такі соціальні сфери як охорона здоров'я та народна освіта. В 1868 році відкрито першу лікарню на 20 чоловічих і 5 жіночих ліжок. У новоствореній лікарні працювали один лікар і два фельдшери. При медичній установі функціонувала аптека.

Щоб домогтися виділення для Севастополя 50 тисяч рублів на устрій міської лікарні та коштів на устрій міської пожежної частини, адмірал П. Перелешин особисто їздив у Санкт-Петербург, переконуючи місцевих чиновників у

необхідності цих витрат. Поліпшило соціальну сферу міста також клопотання П. Перелешина та міського голови М. Казі про асигнування Севастополю 30 тисяч рублів на будівлю 10 хлібних магазинів, які згодом стали відчутними джерелами міського прибутку.

Окрім хлібних магазинів, завдяки наполегливості П. Перелишина з державної скарбниці царський уряд виділив у 1875 році ще 14 тисяч рублів на спорудження та утримання в місті Севастополь мережі крамниць і лавок. Щоб зрозуміти вагу цієї суми зазначимо, що сума прибутків Севастополя в 1875 році становила 87 тисяч 670 рублів і 28 копійок.

Загалом у 1875 році на будівництво магазинів «для зсипання зерна» витрачено 53945 рублів, на будівництво міської бойні пішло 3950 рублів, що ще раз підтверджує тезу про значне поживлення економічного життя в місті. [236, с. 273].

У царині народної освіти, використовуючи архівні матеріали оглядів Севастопольського градоначальства за 1878 рік, дисертантка знайшла інформацію щодо утворення та діяльності освітніх закладів. Так, у місті діяло дев'ять навчальних закладів: Костянтинівське реальне училище, жіноча гімназія, міське училище, двокласне жіноче училище, морехідний клас, реміснича школа при Севастопольському адміралтействі та «Російському товаристві пароплавства й торгівлі» та інші. Серед коштів, витрачених міською владою на будівництво приміщень для навчальних закладів, виокремимо цифру в 61244 рубля, використаних у 1875 році для будівельних робіт у будинку реального училища [237, арк. 12].

Базпосередньо М. Казі став ініціатором та головним організатором заснування в Севастополі морехідного класу. Надалі, вже після того як він залишив міського голови, цей заклад перебував під його опікою. Завдяки М. Казі класу в 1893 році надано найвищий 3-го розряд. Відповіддю на що стало спільне рішення керівництва навчального закладу та Севастопольської міської думи про заснування іменної стипендії на честь М. Казі.

Тим часом, у 1872 році розпочато роботи з будівництва залізничної колії до

Севастополя. Зазначимо, ще 7 листопада 1860 року генерал-ад'ютант Г. Строганов доповідав у Петербург, що при наявності залізниці Севастополь, який потенційно має кращий порт у Європі, одержить значне торгівельне значення, у стислі терміни ставши в ряд кращих портових міст країни [238, с. 86].

Розглядаючи питання модернізації севастопольських портів і спорудження залізниці слід відзначити вагому роль у цьому процесі провідної тогочасної капіталістичної країни Англії. Активна співпраця з Британією та залучення її можливостей у комерціалізації та відбудові міста започаткована за часів градоначальника, Почесного громадянина Севастополя П. Кислинського, підтримали та надалі розвинули цю співпрацю Почесні громадяни П. Перелешин і М. Казі. В цьому випадку відмітимо той факт, що незважаючи на те, що в період Кримської війни Англія грала провідну роль у антиросійській коаліції, а П. Кислинський, як і П. Перелешин особисто воювали з британськими військами під час облоги Севастополя, Почесні громадяни міста чудово розумів важливість іноземних інвестицій для повоєнної відбудови Севастополя.

Інший Почесний громадянин Севастополя, його міський голова М. Казі працюючи в «Російському товаристві пароплавства й торгівлі» отримав завдання ознайомитись з роботою кращих верфей Великобританії, спостерігаючи на них за будівлею пароплавів «Великий князь Михайло», «Генерал Коцебу». Згодом він зайняв посаду завідувача елінгом товариства в Севастополі, активно поліпшуючи організацію судноремонтних робіт за кращими англійськими зразками.

Такий прагматичний підхід керманців Севастополю призвів до того, що вчорашні вороги – англійці стали одним з головних чинників, який допоміг відновленню та розвитку міста в другій половині XIX ст.

Як свідчать архівні документи, починаючи з 1873 року з Великої Британії до севастопольського порту регулярно надходили судна з залізничними рейками. При цьому, суднобудування завдяки одержаним у Англії механізмам розпочалося ще в 1860-х роках. Більш того, технічні засоби отримані в країні, де промисловий переворот і технічна модернізація розпочалися майже на століття раніше ніж у

Російській імперії дозволив послідовно нарощувати суднобудування.

Так, у 1869 році спущено на воду залізний пароплав «Первісток», призначений для ходіння по акваторії Чорного й Азовського морів. У 1870-1871 роках збудовано інші залізні та сталеві колісні пароплави. В 1872 році зі стапелів зійшов гвинтовий пароплав «Кача», у 1874 році буксирний пароплав «Косар». На території севастопольського порту збудовано технічні приміщення – комори, пакгаузи під експорт зерна, підведена залізнична гілка до причалів Південної бухти, частину якої передано під комерційний порт, що також сприяло швидкому економічному розвитку міста. У Севастопольському адміралтействі будувалися перші після тривалої перерви військові корабель – пароплав «Гальванер».

Паралельно з цим інтенсивно велось будівництво залізниці. В 1875 році запущено в експлуатацію першу гілку залізничної колії, а Севастополь оголошено відпускним (експортним) комерційним портом після чого товарообіг з Англією відчутно зріс. З Великої Британії приходили корабелі з газовими трубами, вугіллям, бавовною. У порту розвантажувалися англійські фарбувальні, хімічні речовини, фармацевтична продукція, вироби з порцеляни, фаянсу, скла, чавуну, заліза, сталі, будматеріали, тканини, музичні інструменти, товари галантереї та інше. Вантаж приймала залізниця для подальшої доставки в міста Тавриди та надалі [239, арк. 25-27].

Завдяки архівним документам щодо роботи Севастопольського порту за 1875 рік, сучасні дослідники мають нагоду детально вивчити процес відкриття залізничної колії. Зазначимо, що перший поїзд у Севастополь прийшов за участі П. Перелешина та М. Казі, які активно допомагали спорудженню залізниці. 15 вересня 1875 року до Севастополя прибув перший товарний потяг, а за кілька днів започатковано рух пасажирських поїздів. Таким чином, ліквідовано ізольованість міста. Дорожні службовці зобов'язувались носити формений одяг. Суворо обумовлювався кодекс їх поведінки, згідно якого заборонялось палити тютюн у присутності публіки, у буфетах на станції займати місця, вимагати собі їжу й вести занадто голосні розмови. Наказувалось поводити себе так, «щоб присутність

службовців не створювало незручностей пасажиром. Конфлікти вирішував начальник станції. У вагонах перебував обер-кондуктор, який сповіщав начальника станції про наявність вільних місць. Пасажирів у нетверезому стані до вагону не допускали, тим більше в «пасажирські приміщення». Якщо пасажирі запізнювалися на поїзд, гроші за квиток поверталися [240, арк. 4].

У 1879 році управління Залізничного товариства переведено із Сімферополя в Севастополь, оскільки вантажообіг станції постійно зростає. Паралельно зі зростанням залізничного товарообігу йшов інтенсивний розвиток Севастопольського комерційного порту. Не в останню чергу, завдяки старанням і підтримці міського голови М. Казі. Як зазначав часопис «Кримський вісник»: «Завдяки безприкладній енергії М. Казі, його наполегливості та любовному відношенню до інтересів Севастополя, місту в 1875 році надано Південну бухту для торговельного судноплавства. Комерційне життя Севастополя одержало після цього вражаючий широкий розвиток. Все це завдяки величезному розуму та незламній енергії М. Казі».

Заслуговує на увагу той факт, що разом із розвитком Південної бухти як комерційного проекту, М. Казі намагався зберегти історичні пам'ятки, пов'язані з Кримською війною. Так, на засіданні міської Думи 19 червня 1875 року М. Казі наголосив на тому, що проведення залізниці та оголошення Південної бухти комерційним портом призведуть до посиленої забудови міста й зникненню укріплень російських військ, зведених за часів оборони Севастополя. М. Казі запропонував не забудувувати місця колишніх укріплень, а влаштувати по лінії бастіонів Історичний бульвар, клопотати перед урядом про відкриття підписки (збору добровільних засобів) для благоустрою новоствореного бульвару. Також, при безпосередній участі М. Казі тривали роботи зі спорудження храму Святого князя Володимира на Центральному пагорбі Севастополя. На території Херсонського монастирю розбудовувався храм Святого Володимира за рахунок пожертвувань приватних осіб [241, арк. 35].

У той же час, залізнична колія повною мірою виправдовувала своє

призначення – слугування безперебійному постачанню зернових і продуктів у місто з інших губерній Північного Причорномор'я. Товарний рух по залізниці надзвичайно збільшився в 1888 році, особливо в напрямку з Півночі на Південь. За словами градоначальника П. Перелешина, причиною цьому став значний врожай у всіх місцевостях, для яких Севастополь служив відпускним портом. У тому ж році для забезпечення невинної доставки вантажів керуванням дороги прийнято цілий ряд заходів: відкрито 25 нових напівстанцій на головному шляху та дві напівстанції на Єкатеринославському напрямі, подовжено станційні колії на всіх станціях, що приймають вантажі у великій кількості, збільшені й перебудовані сортувальні, приймальні й розвантажувальні шляхи тощо.

Поліпшено водопостачання низки станцій, серед яких Сімферополь і Севастополь, збільшено число постійних критих платформ і заготовлена значна кількість переносних платформ та інше. Натомість, П. Перелешин вважав недостатньою наявну пропускну спроможність залізниці. У його зверненні до Міської думи йдеться: «Однак товаропотік хлібних вантажів до Севастопольського порту став настільки великим, що незважаючи на всі перераховані вище міри, Лозово-Севастопольська залізниця більше не в змозі задовольнити попит у перевезенні вантажів, оскільки по всій її довжині вбачаємо значне гальмування перевезення вантажів» [242, арк.19].

З ініціативи Почесного громадянина Севастополя М. Казі в 1880 році встановлено регулярні рейси суден «Російського товариства пароплавства й торгівлі» до Константинополю. Збільшуються пасажирські перевезення. Із Севастополя за кордон постійно від'їжджають державні діячі та представники вищого петербурзького суспільства, з'являються іноземні неторгові судна, серед яких приналежні до англійського королівського яхт-клубу.

З 1883 року розширюється список іноземних портів, з якими активно взаємодіє Севастопольський порт: американські – Нью-Орлеан, Чарльстоун; європейські – Неаполь, Пирей, Шербург, Ніцца, Мальта; єгипетські – Олександрія та Порт-Саїд. Усього через кордон у 1883 році прибуло 130 судів, у той же час як

до Феодосійського порту – 33, до Євпаторійського – 30 [243, с. 10-14].

Ще одним важливим результатом відкриття у Севастополі комерційного порту стало значне збільшення кількості суден, що прибували по каботажному й закордонному плаванню. Через це, у 1877 році на набережній Південної бухти збудовано митницю. Пройшовши митний контроль грузи з товарами, імпортованими з Туреччини, Греції, Італії, Франції, Англії, Америки, Єгипту й Мальти йшли з Севастопольського порту у різні регіони країни. Головною статтею експорту Севастопольського порту були зернові продукти, яких у 1888 році вивезли в 15 разів більше у порівнянні з 1875 роком. Всі це говорить про те, що Севастополь, не в останню чергу завдяки організаційним заходам П. Кислинського, П. Перелешина, М. Казі у стислі терміни став важливим транспортним вузлом тодішньої Російської імперії [244, арк. 19].

Наявними стали успіхи в господарчо-промисловому розвитку місту завдяки наполегливій праці, в тому числі його перших осіб, Почесних громадяни Севастополя М. Казі та П. Перелешина. За допомогою порівняльного аналізу статистичних звітів роботи Севастопольського градоначальства, що зберігається в фондах Державного архіву міста Севастополь, сучасні дослідники мають змогу надати об'єктивну оцінку динаміці змін, які відбувалися в місті під їх керівництвом. Так, згідно звіту за 1882 році в місті діяло 18 фабрик і заводів, на яких працювало 1239 робітників.

Сума виробленої на них продукції дорівнювала 2 мільйонам 206 тисячам 255 рублів. На той час як у 1881 році на них працювало 939 робітників, а сума виробництва складала 1 мільйон 247 тисяч 947 рублів. Так само зростала отримана від продажу торгівельних товарів. Якщо в 1881 році вона становила 1910 руб., то в 1882 році вже 2910 руб.

Збільшувались грошові оберти кредитних установ. Яких у Севастополі було чотири – Севастопольське відділення Державного банку, Севастопольське товариство кредитування, Севастопольського міського громадського банку та Балаклавського міського громадського банку. Зокрема, оберти Севастопольського державного банку в 1882 році в порівнянні з 1881 роком зросли на 910 тисяч 390

рублів і, 91 копійку, Севастопольського товариства кредитування на 1 мільйон 59 тисяч 683 рублів та 13 копійок, Севастопольського міського громадського банку на 151 тисячу 266 рублів і 15 копійок, Балаклавського міського громадського банку на 1 тисячу 657 рублів і 37 копійок.

Загалом по Севастополю грошовий оборот у кредитних установах збільшився на 2 мільйони 121 тисячу 340 рублів і 74 копійки в 1882 році в порівнянні з попереднім роком.

В 1882 році в Севастополі діяло три торгівельні контори – Родоканаки, Вальяно та Дрейфуса. Якими продано закордонним покупцям 527 тисяч 700 пудів хліба на загальну суму 7 мільйонів 194 тисячі 821 руб. Загалом з Севастопольського порту в 1882 році відправлено збіжжя 662 тисяч 928 пудів, що на чверть більше ніж у 1881 році (426 тисяч 988 пудів).

Також, цікавою з точки характеристики роботи П. Кислинського, П. Перелешина та М. Казі є дані щодо товарообігу одного з головних започаткувань Почесних громадян – очільників міста в другій половині XIX ст. – Севастопольського порту. Так, у 1882 році ми вбачаємо не тільки збільшення фінансових сум, а і закріплення тенденції переваги експортної торгівлі над імпоротною. Статистичні дані свідчать наступне: імпортовано товарів до Севастопольського порту в 1882 році з території Російської імперії на суму 7 мільйонів 542 тисячі 403 рублів (проти 7 мільйонів 106 тисяч 909 рублів і 70 копійок у 1881 році), із закордонних портів у 1882 році завезено товарів на суму 5 мільйонів 238 тисяч 547 рублів 66 копійок (проти 6 мільйонів 439 тисяч 817 рублів 70 копійок у 1881 році).

У той самий час експортовано товарів з Севастопольського порту в межах Російської імперії у 1882 році на суму 5 мільйонів 602 тисячі 392 рублі (проти 4 мільйонів 382 тисяч 161 руб. 95 копійко у 1881 році). Майже на третину зріс експорт у закордонні порти. Якщо в 1881 році до них відправлено товарів на суму 6 мільйонів 60 тисяч 334 рублі, то в 1882 році сума становила вже 9 мільйонів 888 тисяч 706 рублів.

Унаслідок товарообігу майже на п'ятдесят збільшився отриманий

Севастопольським портом митний збір. Якщо в 1881 році він становив 21 тисячу 860 рублів 61 копійку, то в 1882 році вже 29 тисяч 826 рублів і 87 копійок. Характерно, що вперше загальний прибуток по місту став більшим аніж витрати. Так, у 1882 році загальний прибуток Севастопольського градоначальства губернаторства становив 139 тисяч 907 рублів 12 копійок, у той час як витрати 137 тисяч 92 рублі та 9 копійок.

Розвивалася і культурна сфера міста. Так, з 1 жовтня 1882 року розпочала виходити перша міська газета «Севастопольський довідковий листок». Газета виходила двічі, потім три рази на тиждень. Видавцем і редактором призначено О. Протопопову, що володіла в Севастополі книжковою крамницею. З лютого 1886 року газета отримує назву «Севастопольський листок», а з березня 1888 року газета й друкарня переходять до нового власника. Міська газета стала називатися «Крим», потім «Кримський вісник». Виходила вона вже шість разів на тиждень, як критично зазначено в звіті Севастопольського градоначальника за 1888 рік: «Кримський вісник» перетворено на типово буржуазну газета, що складається з оголошень, реклам і різної інформації, ласу до сенсацій, нерідко дрібних і вульгарних» [245, арк. 19].

На сторінках газети регулярно друкувалися оголошення про театральні постанови, що давали місцеві трупи та приїжджі актори. В 1884 році на Приморському бульварі побудовано будинок театру у вигляді дерев'яного терема, прикрашеного мереживом різьблення, візерунковими карнизами та башточками. Для першого спектаклю антрепренером С. Томським обрано п'єсу О. Островського «Одруження Белугіна». Театр був літнім, спектаклі проходили із квітня по жовтень, 1 листопаду театральний сезон закривався [246, с. 20-21].

Офіційне відкриття для широкої публіки Приморського бульвару відбулося 1 вересня 1885 року, на його благоустрій витрачено 45 тисяч рублів. На ньому розбито квітники, посаджено дерева, у тому числі каштани, банани, туї і кипариси. На головних клумбах квітами сформовано цифру «1885». Із прогулянкових площадок, що терасами сходили до моря, відкривалися гарні види на бухту, Північну сторону, берегові батареї – Михайлівську й Костянтинівську.

Приморський бульвар поділено на дві частини – платну та безкоштовну. У платну вхід був з Нахімовського проспекту. Платня в різний час становила від 1 рубля до 1 рубля 50 копійок. За огорожею бульвар виходив до Літнього театру та Графської пристані, куди вхід був безкоштовним. У західну частину Приморського заборонявся вхід солдатам і матросам. На вході в цю частину бульвару висіла образлива для людської гідності табличка з написом: «Нижнім чинам і собакам вхід заборонений» [247, с. 18-20].

З точки зору дослідження питання винесеного в цей підрозділ нашого дисертаційного дослідження, вважаємо за необхідне оприлюднити сучасника тих подій, приватного підприємця Григора Москвича, широко відомого мандрівника та першого видавця путівників у Російській імперії. Його оцінка міського життя Севастополю, надана в 1888 році, є певним чином і оцінкою діяльності Почесних громадян Севастополя П. Казинського, П. Перелешина та М. Казі в справі повоєнної відбудови Севастополя.

Так, у своєму путівнику по Криму, Г. Москвич констатує наступне: «У Севастополі є чудовий Приморський бульвар з дивовижним симфонічним оркестром, досить жвавий і приваблюючий у літній час безліч фешенебельної публіки, аж ніяк не схожої на жителів провінції, а севастопольські дами по добірності й умінню носити костюм успішно конкурують зі столицею. В місті збудовані гарні будинки, прокладено красиві вулиці...». Окрім цього, Г. Москвич додає план Севастополя, де позначені назви вулиць, казарм, бухт, культурних й історичних визначних пам'яток [248, с. 203-205].

Наведений Г. Москвичем план показує істотне зростання міста в порівнянні з довоєнним періодом. Це пояснюється тим, що в 1880-ті роки, у зв'язку з припливом у місто капіталу, збільшилась чисельність населення, внаслідок чого значно розширилася територія міста. Збудовано Артилерійську й Карантинну слобідки, Корабельну сторону, робочий люд розпочав селитися на Рудольфівій горі, Монастирській вулиці. Для підприємців міська управа організувала аукціони, де їм надавалась можливість придбання невеликих ділянок севастопольської землі. Всі відомості про аукціон опубліковувалися на сторінках

«Кримського вісника». Так, 10 жовтня 1889 року друкується повідомлення міської управи, за яким: «18 жовтня в 12 годині дня, пройдуть торги з продажу міських місць під забудову будинків у Корабельній слобідці поблизу Малахового кургану» [249].

Вже 20 жовтня газета повідомила результат: «На торги з'явилося чимало осіб, що бажали придбати ці ділянки для їх подальшої забудови» [250].

Повністю відновившись від жахливих наслідків Кримської війни, Севастополь у 1880-х роках перетворюється велике торгівельне і упорядковане місто, центральний порт на Чорному морі. За висловом підполковника штабу Одеського військового округу П. Валусєва. Став самим багатим та забезпеченим серед чорноморських міст Російської імперії (ДАМС, Колекція мікрофотокопій 1, оп. 1, мп 1186) [251].

Історично справедливо, що ті хто стояв біля витоків та безпосередньо здійснював відродження міста – П. Кислинський, П. Перелешин, М. Казі назавжди вписані в Книгу почесних громадян Севастополя. У протоколі засідання Севастопольської міської Думи від 1 квітня 1875 року зазначено, що Дума, усвідомлюючи важливість рішення питання про використання Південної бухти для торговельного судноплавства, ухвалила: «Запропонувати П. Перелешину та М. Казі звання Почесних громадян Севастополя». Втім, у справу втрутилась імперська бюрократія, яка традиційно зневажала громадську ініціативу. Імператорським указом у Почесному званні в 1876 році затверджено тільки П. Перелешин. Зал засідань міської Думи прикрасив тільки його портрет.

Рішення про задоволення прохання Міської бухти щодо надання Почесного громадянства М. Казі задовольнили лише через два десятиріччя. 21 грудня 1895 року вийшов у світ імператорський указ про присвоєння М. Казі звання Почесного громадянина Севастополя, хоча на той період М. Казі вже двадцять років жив і працював у Санкт-Петербурзі.

Важливо, що за два десятки років М. Казі не забули в Севастополі. З приводу надання імператором Почесного громадянства М. Казі, часопис «Кримський

вісник» писав наступне: «У всіх справах адмірала П. Перелешина приймав саму активну участь міський голова М. Казі, завдяки його сумлінному відношенню до потреб міста, Севастополь зобов'язаний йому своїм процвітанням. Вдячне населення, в особі своїх представників – гласних міської Думи вирішило одночасно піднести звання почесних громадян градоначальнику П. Перелешину і міському голові М. Казі, але справедливість по відношенню до М. Казі здійснилася лише зараз. Нарешті це звання отримали обидва шановних і вартих цього звання громадян» [252].

Таким чином, узагальнюючи період відбудови міста після Кримської війни, ми можемо стверджувати, що однією з найбільших проблем для міста, крім повоєнної розрухи, стало рішення Паризької конференції, за підсумками якої Російська імперія не мала права тримати флот на Чорному морі. Нагальною вимогою часу стало пристосування до нових реалій, а саме – відмова від традиційної військово-морської спрямованості та перехід до торговельно-комерційної діяльності. Труднощі викликала позиція Морського відомства, що не вважало доцільним прискорити відбудову міста, конкуренцію якому склали феодосійський порт, Євпаторія, Одеса.

Якісно новий етап у житті міста розпочато після скасування заборони на військовий флот у 1871 році. Вагомий внесок у його відновлення здійснили Почесні громадяни, градоначальники, міські голови – П. Кислинський, П. Перелешин, М. Казі. За їх організаційної підтримки місто швидко відновлювалося. Позитивним чинником у цьому плані стало значне розширення торгівлі та залучення до проектів з модернізації провідних Європейських країн, у першу чергу Великої Британії.

У 1870-х роках розпочинається будівництво залізничної колії, збільшується експорт зернової продукції, – у 1888 році експорт зріс у 15 разів порівняно з 1875 роком. Севастопольський порт налагодив сполучення з північноамериканськими містами Нью-Орлеаном, Чарльстоуном, європейськими – Неаполем, Піреєм, Ніццою, єгипетськими – Олександрією і Порт-Саїдом. Загалом це призвело до

того, що в 1880-х роках Севастополь не тільки повністю відновився від руйнівних наслідків Кримської війни, а перетворився на один із провідних портів Чорного моря, комерційно розвинуте та упорядковане місто.

3.2. Вплив почесних громадян на розвиток Миколаєва та Севастополя наприкінці ХІХ століття.

Як і Севастополь, з новими реаліями по закінченню Кримської війни зіткнувся і Миколаїв. Суттєвою різниці між ними стало те, що міська інфраструктура Миколаєва не зазнала таких катастрофічних втрат, як Севастополь. Спільною рисою для обох міст стала актуалізація питання переведення господарства з виключно військово-морської направленості на інші вектори розвитку, та пошук інших джерел прибутку. Розвиток Миколаєва того часу тісно пов'язано з персоною його Почесного громадянина Б. фон Глазенапа.

Саме йому вдалося подолати серйозну економічну кризу, викликану різким скороченням флоту і зменшенням асигнувань на суднобудування з боку Морського міністерства і уряду, і він став розвиватись переважно як торговий порт. Адміралтейські селяни та робітники робочих екіпажів звільнялися від кріпосної залежності. Капіталістичні відносини почали проникати всюди, починаючи з підприємств морського відомства і закінчуючи колишніми адміралтейськими поселеннями.

За аналогією з іншим Почесним громадянином Миколаєва, адміралом О. Грейгом, багато планів і задумів Б. фон Глазенапа втілювалося в життя вже після його від'їзду з Миколаєва. Зокрема, це проведення залізниці, відкриття хлібної біржі, вищих навчальних закладів та інше. На думку багатьох дослідників, період коли Б. фон Глазенап перебував на посаді військового губернатора, можна назвати епохою відродження міста. За десять років перебування на посаді йому вдалося перетворити військове містечко, пристосоване суто до потреб будування кораблів для Чорноморського флоту, в один з економічно розвинутих центрів на Півдні

України. Не зважаючи на всі труднощі, Миколаївський порт наприкінці ХІХ ст. посідав третє місце після Петербурга і Одеси за обсягом торгівлі із закордоном, а за експортом зерна – перше в Російській імперії [253, с.4].

Погодимось з точкою зору дослідниці Л. Левченко, що крім реалізації урядових реформ, Б. фон Глазенап прагнув надати військово-морському Миколаєву вигляд культурно-освітнього центру. Адмірал планував відкрити в місті університет для Півдня Росії (згодом університет відкрили в Одесі), а потім політехнічний інститут (його всупереч планам Б. фон Глазенапа відкрито в Харкові) [254, с.192-194].

З його ініціативи засновано у 1863 р. чоловічу і жіночу гімназії [255 с.196], 19 шкіл грамотності в бідних кварталах міста. За школами грамотності, як і за притулком для жебраків, доглядала дружина адмірала Емілія Антонівна фон Глазенап, яка була головою благодійного жіночого товариства. У 1866 р. цьому товариству передали міську лікарню і лазню. Б. фон Глазенапа обрали почесним попечителем гімназій. Крашим учням гімназії надавали стипендію його імені [256, с. 197].

Для ветеранів Кримської війни та людей, які отримали інвалідність під час бойових дій за ініціативою Б. фон Глазенапа започатковано, зведено та заселено інвалідні хутори в місті Миколаєві. З 1861 року розпочав роботу створений з цією метою комітет. Достатньо швидко з'явилися перші результати його роботи. Так, на початку 1862 року збудовано перші десять будинків для сімейних інвалідів Морського відомства. Перші поселенці були з унтер-офіцерів, георгіївських кавалерів. Будинки були їм передані в довічне володіння, після їх смерті дружини й діти могли володіти ними ще протягом трьох років [257, с.142].

Зазначимо, що розбудова інвалідних хуторів стала не єдиним заходом Б. фон Глазенапа у царині охорони здоров'я. Почесний громадянин Миколаєва став ініціатором відкриття в місті «комітету громадського здоров'я». Головним завданням якого визначено проведення як заходів з охорони здоров'я городян Миколаєва так і дії санітарно-епідеміологічного характеру. Розпочав свою роботу

комітет 27 липня 1862 року [258, арк. 1-4]

Ще однією з ініціатив Б. фон Глазенапа стали зміни в міському самоуправлінні. Спираючись на урядові розпорядження губернатора заснував комісію з розробки порядку громадського управління, на чолі якої став представник Морського відомства, контр-адмірал П. Юхарін. Дії новоствореної комісії відбувалися в контексті розпорядження Міністра внутрішніх Російської імперії, який листом від 26 квітня 1862 року повідомив, що уряд планує ввести новий порядок громадського управління в містах, задля чого в міністерстві розроблено програму для вивчення регіональних особливостей, для доповнення програми уряд очікує пропозиції з міст [259, арк. 1].

Цікавим виявився висновок комісії з розробки громадського управління. Визначено, що втручання органів державної влади в справу міської громади перешкоджає розвитку в суспільстві прагнення до самостійності в своїх діях і поселяло в ньому байдужість до громадських справ. Комісія рекомендувала надати особам, обраним громадою, більше свободи і висловила надію, що це примусить останніх «звертати серйозну увагу на свої обов'язки і поступово розвине у обивателів здатність до самоврядування» [260, арк. 23].

Всього по містам Російської імперії було організовано 509 подібних комісій. Результати їх роботи, так само як і Миколаївської, узагальнено і опубліковані в ряді видань. Ці матеріали стали основою для розробки проекту Положення про міське громадське управління і Статуту про міське господарство, затверджених 16 червня 1870 року. Невідомо, чи прийняли до уваги в Петербурзі пропозиції миколаївської комісії, але для Б. фон Глазенапа результати роботи останньої не пройшли непоміченими.

Завдяки комісії Б. фон Глазенапу вдалося встановити робочі стосунки з органами міського управління, мати їх підтримку у вирішенні низки важливих для міської громади питань. До яких ми можемо віднести, насамперед відкриття Миколаївського порту для заходу іноземних кораблів, комерційного банку, гімназій, закладів народної освіти, лікарень, благодійних комітетів і комісій тощо.

В свою чергу, населення та представники міської влади високо оцінили діяльність Миколаївського військового губернатора і при нагоді висловлювали йому свою подяку. Так, під час відкриття чоловічої гімназії, присутні на святі всі один перед одним поспішали принести йому свою сердечну, щирю подяку [261, с.44].

Імператорським указом від 8 травня 1871 року адмірала Б. фон Глазенапа звільнено з посади військового губернатора та призначено членом Ради Адміралтейства. Натомість, на посаду головного командира Миколаївського порту і Миколаївського військового губернатора призначено генерал-ад'ютанта віце-адмірала, представника на той час станової категорії Почесних громадян Миколаєва та майбутнього Почесного громадянина Миколаєва М. Аркаса. 27 травня 1871 року М. Аркас направив листа про вступ на посаду Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору А. Строганову [262, арк. 1-2].

Добре розуміючи важливість для розвитку міста налагодження нових та закріплення існуючих міжнародних стосунків, М. Аркас одним із перших своїх розпоряджень на посаді військового губернатора видав рішення про обов'язкову присутність на губернаторських прийомах іноземних консулів [263, арк. 23].

Звіти Миколаївських статистичних комітетів дають змогу сучасним дослідникам дати оцінку становищу Миколаївського губернаторства на момент призначення М. Аркаса його керівником. Так, губернаторство складалось з шести передмість і п'яти хуторів. Кількість населення загалом по губернаторству дорівнювала 73 тисяч 681 особу. З цієї кількості в Миколаєві мешкало 52 тисячі 318 осіб. У його передмістях, зокрема хуторах Водопій, Мішков, Погорілов, Кулебякін – 2 тисячі 848 чоловік, селищах Богоявленському і Покровську – 5 тисяч 797 осіб, Березнегувату та Висунську – 7 тисяч 819 осіб [264, арк. 53].

Промисловість міста станом на 1870 рік представлена більш ніж двома десятками приватних і казенних заводів і фабрик, на яких працювало 796 робітників. Зазначимо, що так само як і у Севастополі початок 1870-х років відзначився динамічним зростанням кількості промислових підприємств. Так, у 1872 році на території Миколаївського військового губернаторства діяло вже 115

заводів і фабрик, на яких працювало 1 тисяча 224 робітника, загальна сума виробництва складала 9 мільйонів 643 тисячі 60 рублів [265, арк. 48].

Окрім цього, в Миколаєві та його околицях діяло 59 навчальних закладів, у яких працювало 208 вчителів, навчалось 2760 дітей. В Богоявленську, Покровську, Воскресенську і Калинівці існувало по одній школі грамотності, в Березнегувату – дві, у Висунську школа не працювала через капітальний ремонт будинку. Жителі пригородів і хуторів займалися сільським господарством, землеробством, тваринництвом, городництвом [266, арк. 25-33].

Стосовно військових частин, то в Миколаєві розташовано два піхотних полки (54-й Мінський і 55-й Подільський), чотири роти Миколаївської фортечної артилерії та комендантське управління. Утримання та ремонт казарм відбувалось за рахунок коштів міського бюджету. У 1873 році відбулась ротація піхотних полків. На зміну переведеному в Бесарабію 54-му Мінському полку, в Миколаєві розташовано 58-й Празький полк, окрім якого до міста переведено перший батальйон 59-го Люблінського полку [267, арк. 1-11].

Судова влада в Миколаївському військовому губернаторстві була представлена мирвовими суддями, судовими приставами, слідчими, товаришами прокурора Херсонського мирового суду та помічником начальника Херсонського губернського жандармського управління. Штат губернаторської канцелярії складався з правителя, помічника правителя, реєстратора, городского архітектора та городского лікаря [268, арк. 1-7].

Зазначимо, що як і О. Грейгу, М. Аркасу довелось зустрітись з масовими проявами народного невдоволення. За масштабами вони були значно меншими аніж «чумний бунт» у Севастополі, втім їх приборкання потребувало від губернатора прийняття дієвих рішень. Так, під час будівництва царської яхти «Лівадія» розпочали страйк майстрові ремісники. Їх головною вимогою стала справедлива платня їхньої праці. Протест майстрових тривав три дні, у підсумку всі вимоги робітників задоволено [269, с.86].

Дослідниця історії Миколаївського та Севастопольського військових губернаторств, доктор історичних наук Л. Левченко справедливо зазначає, що

Почесний громадянин Миколаєва, М. Аркас у першу чергу звернув увагу на порядок ведення міського господарства. Він призначив комісію, яка з'ясувала стан міських прибутків і витрат. В результаті вдалося відшукати кошти на збільшення штату поліції і пожежної команди, розпочати освітлення міських вулиць. Для відливки міських ліхтарів М. Аркас виклопотав у Миколаївського адміралтейства 2750 пудів чавуну. Губернатор розпорядився роздавати приватним особам ділянки у Миколаєві для влаштування дач і хуторів з земель морського відомства [270, с.277].

З цією метою в червні 1874 року в Миколаєві створено спеціальну комісію, яку очолив капітан 1-го рангу І. Савельєв. Комісією роздано 114 ділянок, 83 з яких передано безземельним міщанам міста. З санітарною метою перенесено за межі міста тваринні бойні та цвинтарі. Задля облаштування в місті вулиць, М. Аркас виклопотав 65 тисяч рублів. Втім, коштів виявилось недостатньо, тому за ініціативою військового губернатора 1 січня 1880 року встановлено пів копійковий податок з усіх товарів, що вивозились за кордон, а кошти ці направлялись на ремонт та будівництво портових споруд, влаштування мостових [271, с.131].

За ініціативою та підтримці М. Аркаса до міської власності передано низку будинку, які раніше належали Морському відомству. В них розмістили Ластові казарми, Маріїнську жіночу гімназію [272, арк. 5]. Окрім будинків, Морське відомство передало місту наділ землі для будівництва Знам'янсько-Миколаївського дільниці залізниці, вокзалу та інших споруд станції Миколаїв. На заощаджені за відчуження землі кошти побудували шосе від залізничного вокзалу до Бузького мосту [273, арк. 1-28].

Як військовий губернатор, М. Аркас був почесним попечителем учбових закладів. За його допомогою відкрито в Миколаєві юнкерське та Олександрівське реальне училища, приватний пансіон пані Панферової перетворено в другу жіночу гімназію, збільшено кількість народних шкіл, відкрито три ночліжних притулки, відчужено землю і побудовано притулок для людей похилого віку та дітей-сиріт на 200 осіб. У духовному заповіті М. Аркас передав притулку капітал в 20 тисяч руб. [274, с.290-291].

Як і переважна більшість Почесних громадян Миколаєва та Севастополя, як і інших міст, М. Аркас брав активну участь у благодійницьких проектах. У практичній площині це знайшло відображення в керівництві такими організаціями як Миколаївське окружне правління товариства рятування на водах та Миколаївське місцеве управління Червоного Хреста [275, арк. 1-22]

Іншим проявом благодійницької діяльності М. Аркаса стало заснування товариства допомоги нужденним особам, які прагнуть мати освіту. Також, при підтримці М. Аркаса поблизу Миколаєва влаштовано бараки для десяти тисяч хворих на тиф, яких було евакуйовано з місць бойових дій. Завдяки активній участі М. Аркаса в Миколаєві було зібрано близько тисяч рублів членських внесків на лікування хворих і поранених. Розуміючи важливість епідеміологічних заходів, М. Аркас наполіг на будівництві шпиталю на відстані у шість верств від Миколаєва, тим самим місто було відгорожено від епідемії тифу [276, с. 277].

Спираючись на документи Державного архіву в Миколаївській області, дослідниця Л. Левченко в своїй монографії оприлюднює фактичні дані про присвоєння М. Аркасу звання Почесного громадянина Миколаєва. Так, згідно наведених вченою матеріалів справи «Про обрання Миколаївського військового губернатора Аркаса почесним громадянином м. Миколаєва», ми маємо змогу констатувати, що за заслуги перед жителями Миколаєва 21 січня 1881 року адмірал М. Аркас удостоєний звання Почесного громадянина міста. Про що є відповідне рішення Миколаївської міської Думи та петиція до імператора з проханням підтримати та затвердити рішення Миколаївської громади та її депутатів [277, с. 206].

Зазначимо, що окрім вищеназваних справ, Почесний громадянин Миколаєва М. Аркас активно працював в адміралтействі. Російський уряд вбачав у Миколаєві виключно кораблебудівну верф для Чорноморського флоту і чекав на будівництво панцерних кораблів. Тим більше, що в позитивний для Російської імперії бік змінилось міжнародне становище.

Франко-пруська війна вплинула на розстановку сил провідних країн Європи. Скориставшись чим, у жовтні 1870 року, Російська імперія відмовилась

виконувати умови Паризького договору щодо заборони тримати флот на Чорному морі. Це рішення знайшло підтвердження наступного року на Лондонській конференції. У підсумку, з 1 жовтня 1871 року посада військового губернатора Миколаєва знову поєднувалася з посадою головного командира Чорноморського флоту і портів, а доручене йому управління отримало назву Головного управління Чорноморського флоту і портів [278, с.238].

В силу нововиниклих обставин, у в Миколаєві розпочато реконструкцію адміралтейства. У 1869 році схвалено рішення про будівництво тут 4 панцерних суден для Чорноморського флоту для захисту морських берегів. Перший панцирник з круглою палубою «Новгород» закладено 1 квітня 1871 року, спущено на воду 21 травня 1873 року [279, с.127].

11 січня 1882 року Головним командиром і військовим губернатором Миколаєва призначили віце-адмірала О. Пещурова. Правителем канцелярії губернатора при ньому став надвірний радник І. Назаренко [280, арк. 21].

Позитивно оцінює правління О. Пещурова миколаївський краєзнавець Г. Ге. Він вказує, що часи О. Пещурова стали «найбільшою, повною за законом, самостійністю миколаївського міського громадського управління», яке з боку губернатора могло зустріти несхвалення, але не протидію [281, с.93].

Натомість, О. Пещуров практично не займався справами військового губернаторства, повністю віддаючись кораблебудуванню. За налагодженим попередниками порядком йшли справи у губернаторстві. Зазначимо, що на той момент Миколаївське військове губернаторство складалось з Миколаєва та п'яти прилеглих хуторів. Губернаторство весь час знаходилося у стані посиленої охорони, постанови про подовження її терміну повторювалися кожного року.

Особливу увагу новопризначений губернатор звернув на посилення роботи органів поліції та посилення заходів щодо забезпечення державного та громадського порядку. При ньому збільшено штата поліції. На чолі поліцейського управління поставлено досвідченого поліцмейстера О. Перелешина. Поліція мала чотири частини: Одеську, Московську, 1-у і 2-у адміралтейські. Кожну частину

очолював пристав, крім нього були квартальні й околадочні наглядачі. Працювала річкова частина поліції [282, арк. 10].

Цікаво, що спільною рисою в роботі М. Аркаса та О. Пещурова стала підтримка української культури. Всупереч заборонам української мови, означеним Валуєвським циркуляром та Емським указом, обидва військові губернатори дозволяли ставити театральні вистави українською мовою артистам труп Старицького та Садовського [283, арк. 1-9].

Задля відділення державної та комерційно діяльності в 1885 році службовцям канцелярії Миколаївського військового губернаторства накладено заборону на суміщення державної служби з участю в торгових і промислових товариствах і компаніях. Також у Миколаєві було засновано хлібну біржу та побудовано елеватор, що сприяло покращанню торгівлі хлібом через Миколаївський порт [284, арк. 1-10].

Як і більшість відправлених у відставку військових губернаторів Миколаєва та Севастополя, О. Пещурова після звільнення з посади в 1890 році призначено членом Державної Ради. На його місце призначено Р. Гренквіста, втім він через кілька тижнів раптово помирає. Виконуючим обов'язки військового губернатора став контр-адмірал С. Тиртов, а 1 січня 1891 р. головним командиром і військовим губернатором призначено М. Копитова, саме йому С. Тиртов здав усі справи [285, арк. 1-18].

На час призначення на посаду військового губернатора М. Копитова, місто переживало період піднесення. Намагаючись продовжувати позитивну динаміку господарчо-промислового розвитку, М. Копитов підіймає питання щодо спорудження в місті крупних суднобудівного і машинобудівного заводів. 27 квітня 1896 року М. Копитов доповідав міністру внутрішніх справ про заснування «Товариством механічного виробництва в Південній Росії» першого великого механічного заводу і про надання йому назви «Миколаївський Південноросійський механічний завод» [286, арк. 1-6].

Так само як і очільники Севастополя М. Кислинський та П. Перелешин, велику увагу М. Копитов приділяв залученню до міста іноземного капіталу.

Спільною рисою стала також стала їх орієнтація на найбільш передову в технологічному плані країну Західної Європи Модерного часу – Англію.

За дорученням губернатора Миколаївський міський голова, віце-адмірал Ф. Кроун восени 1892 року провів у британському місті Ньюпорті провів перемовини з бароном Є. Садуаном з приводу відкриття ще одного заводу. Обговорювався проект, який включав будівництво доменних печей, виробництво заліза і сталі, майстерень – ливарну, котельну, механічну для будівництва машин, виробництва гармат і броненосних плит, а також стапеля і елінгів. Все це мало створити робочі місця для декількох тисяч робітників [287, арк. 2].

Після отримання згоди, 25 вересня 1895 року у бельгійській столиці Брюсселі Г. Франсуа і Е. Делуа заснували «Анонімне товариство корабельних верфів, майстерень і плавильень у Миколаєві», невдовзі реорганізоване в «Анонімне товариство суднобудівних, механічних і ливарних заводів у Миколаєві». Завод пустили в експлуатацію у жовтні 1897 року. В офіційних документах він має назву «Наваль», хоча іноді його називали Французьким заводом. Основний капітал товариства складав 4 мільйони 500 тисяч рублів, правління знаходилось в Брюсселі [288, с.378].

Інша галузь економіки губернаторства – експортно-імпортна торгівля через Миколаївський комерційний порт. Вантажобіг Миколаївського порту постійно збільшувався. У 1894 р. експорт хліба з Миколаєва набув небувалого до тих пір розмаху і дорівнював 87 мільйонам 729 тисячам 210 пудам (це в 2,5 разів більше середньої цифри експорту за останнє п'ятиріччя перед 1894 р.). Миколаївський ринок, завдяки постійним покращанням в торгових оборотах, набував все більшої популярності і довір'я як на терені імперії, так і за кордоном, тому кількість кораблів, які прибували в Миколаївський порт з-за кордону, з кожним роком збільшувалась [289, с.12-13].

Крім закордонної торгівлі, пасажирське і вантажне сполучення Миколаєва з іншими портами підтримували пароплави Російського товариства пароплавства і торгівлі, компанія «Коваленко», Російське товариство транспортування поклажі, пароплавна компанія «Мелетіна і Олевинського» [290, с.12].

Під пильною увагою губернатора знаходилась робота Миколаївського комерційного порту у сфері імпорту хлібу. Намагаючись збільшити закордонну торгівлю, а разом з нею прибутку міського бюджету, протягом 1892-1894 років губернатор постійно виносив питання про збільшення причальної лінії на засідання Миколаївської міської думи та особливого з торгових справ присутствія [291, арк. 8-9].

Окрім цього, губернатор звернув увагу на те, що через Миколаївський порт вивозиться переважно зерно, порівняно з яким кількість інших вантажів невелика. Оскільки недалеко від Миколаєва знаходився Криворізький регіон, де велася розробка залізних руд. М. Копитов запропонував організувати вивіз руди через Миколаївський порт, а для цього прокласти пряму залізничну колію від Кривого Рогу до станції Новий Буг Харківсько-Миколаївської залізниці. Свій проект М. Копитов представив на розгляд у Міністерство внутрішніх справ, яке схвалило його ідею [292, арк. 1-12].

Велике значення мало збільшення глибини фарватеру між Миколаєвом і Очаковом до 30 футів, що дозволило повністю використовувати вантажопідйомність суден. Окрім цього, поглиблення каналу сприяло броненосному суднобудуванню в Миколаївському адміралтействі [293, арк. 12-13].

У 1894 році на вулицях міста було висаджено до 20 тис. молодих тутових дерев. Шовківництво було введено як один з основних предметів в училищі для дочок нижніх чинів Чорноморського флоту. В цьому ж році студентки училища отримали 80 пудів коконів, розмотали їх та виробили різного роду вироби: дамські шарфи, чоловічі кашне, носові хустки, шовкову тканину [294, арк. 14-15].

Так само як і Б. фон Глазенап і М. Аркас, М. Копитов серйозно займався ліквідацією жебрацтва у губернаторстві. Військовий губернатор наказав місцевій поліції затримувати всіх жебраків і після проведення опитування та медичного огляду направляти їх у відповідні заклади: міських різночинців – у приходські попечительства при церквах, а міщан та ремісників – у відповідні управи. Жебракам надавали притулок і безкоштовні обіди, влаштовували на роботу. З цією

метою була організована спеціальна комісія з представників міської управи, благодійних установ та товариств, яка фінансувалася за рахунок добровільних пожертвувань населення. Крім вищевказаних, у губернаторстві на кінець XIX ст. діяло 23 благодійні установи [295, арк. 6-7].

Підсумовуючи роль Почесних громадян Миколаєва у розвитку благодійницької справи зазначимо роль їх дружин у цьому. Участь яких у благодійницьких проектах Миколаївського та Севастопольського військових губернаторствах була започаткована ще дружиною адмірала М. Лазарєва, потім продовжувалась Е. фон Глазенап, С. Аркас, В. Пещуровою, О. Копитовою, військовим губернатором М. Манганарі та іншими заможними миколаївцями, наприкінці XIX ст. набувши найбільшого розмаху [296].

Суттєві адміністративні зміни наприкінці XIX ст. торкнулися і Севастополя. 11 травня 1890 року імперською владою ухвалено суперечливе рішення про перенос комерційного порту в Феодосію. Севастополь одержав статус військової фортеці третього класу. З Миколаєва до Севастополя переведено всі структури флотського управління, затверджено 20-річну програму розвитку військово-морського центру Севастополь. Згідно якої розпочато будівництво вісьми ескадрених панцирників, двох крейсерів та 19 міноносців.

Напроти, це відразу позначилось на річному оберті експортної та імпоротної торгівлі. Загальний товарообіг Севастопольського морського порту в 1890 році склав 21 мільйон 83 тисячі 155 пудів на суму 30 мільйонів 786 тисяч 159 рублів, що на 14 мільйонів 621 тисячу 179 рублів менше ніж у 1889 році. На момент закриття комерційного порту, в 1894 році, прибутки міста склали 1 мільйон 204 тисячі 969 рублів, витрати – 660 тисяч 609 рублів [297, с.80].

Частина коштів міська управа Севастополя, близько чверті складу якої складали представники станової категорії Почесних громадян, вклала в розбудову нового водогону, що почав діяти в 1894 році. При цьому, водою забезпечувалося лише 18% будинків, і, у цілому, на одного чоловіка подавалося 1,5 відрів в добу.

Бажаючи поповнити міський бюджет і сприяти подальшому розвитку міста як курорту, міська управа 16 серпня 1896 року уклала договір з фірмою

Р. фон Гартмана на надання йому концесії в Севастополі на устрій електричної дороги. Відповідно до договору, підприємець за 40 років концесійного управління сплачує на користь міста три відсотки від валового збору за проїзд пасажирів і перевезення вантажів [298, с.19-27].

Оголошення про початок роботи Севастопольського трамваю з'явилося у «Кримському віснику» 11 вересня 1898 року. В ньому йшлося, що «керівництво Севастопольської залізниці має честь довести до суспільної відомості, що з 12 вересня розпочинається рух пасажирських вагонів для публіки від залізничного переїзду, на Південній бухті, до кондитерській Мясинського, на Нахімовському проспекті, із платою по 5 коп. в один кінець» [299].

До кінця 1899 року в місті діяло вже три трамвайних маршрути – Вокзальна, Кругова, Артилерійська лінія. Транспортне питання в місті вирішувалось також за рахунок близько 200 візників, які, крім дорожнечі, відрізнялися своєю неохайністю. При населенні майже в 48 тисяч чоловік (на 1895 рік) і відстанях від центра до окраїн в 4-5 км. візники не могли впоратися з усіма внутрішніми пасажирськими перевезеннями, крім того вони були недоступні бідному населенню, що проживало на слободах і міських околицях і не могло дозволити собі таку розкіш. Заробітна плата, наприклад, різноробів була невелика. Так, за всякі дрібні роботи з очищення ділянок, розвезення й розрівнювання землі під час будівельних робіт різнороби одержували, у середньому, 1 руб. на добу [300, арк. 245].

Із пуском трамваю певним чином розширено проблему доступності проїзду для місцевого робочого населення. Однак весь цей період місто, не одержуючи очікуваного прибутку від роботи трамвая, ледве «зводило кінці з кінцями», тому що за електричне освітлення необхідно було виплачувати 6 972 руб., 2 772 руб., з яких винний був покривати 3% прибуток від трамваю і лише 400 руб. виділялися зі скарбниці [301, арк. 1-21].

В 1898 році в місті почалися заходи щодо електрифікації центральних вулиць, незабаром 42 ліхтаря освітлювало Єкатерининську вулицю, Велику Морську, Нахімовський проспект, 10 ліхтарів – Приморський бульвар. Окреслене залучало

відпочиваючих, сприяло відродженню культурного життя міста [302, арк. 302].

Через перенос комерційного порту обмежено, а з 1894 року повністю заборонено доступ комерційних суден у місто, що зіграло вкрай негативну роль для економічного розвитку Севастополя. Напроти, міська влада та місцеві підприємці розпочали розвивати курортну сферу, через що припущення про те, що «якщо комерційний порт не буде збережений у Севастополі або в найближчих його околицях, то місто прийде в занепад», не виправдалося.

Не в останню чергу цьому сприяли окремі меценати. Серед яких слід виокремити Почесного громадянина Севастополя О. Ріхтера. Меценат і суспільний діяч походив із дворянського роду балтійських німців. Зробив військову кар'єру. На початку російсько-турецької війни 1877-1878 років О. Ріхтер зі своєю дивізією перебував у Севастополі, 13 березня 1877 року був присутнім при перестрілці севастопольських берегових батарей із двома турецькими броненосцями. Надалі 13-я дивізія під його командуванням до кінця війни входила до складу військ, призначених для охорони чорноморського узбережжя. За турецьку кампанію О. Ріхтер 17 вересня 1878 року одержав орден Білого Орла, отримав чин генерал-ад'ютанта [303, с. 691].

Мешкаючи в Севастополі О. Ріхтер активно зайнявся благодійницькою діяльністю. Він увійшов до складу кількох благодійних і громадських організацій, організовував різні заходи із благодійною метою. Зокрема, міська газета «Севастопольський довідковий листок» повідомляла: «У 1877 році генерал-ад'ютантом О. Ріхтером у залі міського зібрання влаштовано великий концерт із благодійною метою, у якому брали участь з'єднані хори військової музики, розташовані в двох піхотних полках і чоловічий хор з аматорів співу (у минулому військових)». У 1882 році О. Ріхтер став членом Севастопольського музичного гуртка [304, с.82].

Мусимо зазначити, що Севастополь прикував увагу О. Ріхтера відразу після Кримської війни, коли місто ще лежало в руїнах. У цей період чимало відомих державних і суспільних діячів вносили власні пожертви на його відродження. Завдяки вдалій службовій кар'єрі, більше можливостей для благодійницької

діяльності з'явилося у О. Ріхтера в останні два десятиріччя XIX ст. У 1881 році його призначено командуючим Імператорської Головної Квартири. О. Ріхтер брав участь у роботі державних комісій з устрою вищого військового керування, по обговоренню військового-судового устрою, про вироблення Положення про польове керування військ у воєнний період. З 1884 по 1895 рік очолював імператорську канцелярію поданих на найвище ім'я прохань. У липні 1898 року О. Ріхтер призначений у імператорську свиту, його обрано дійсним членом Російського географічного товариства по відділенню етнографії. В 1889 році О. Ріхтера призначено членом Державної ради.

Відзначили О. Ріхтера і городяни Севастополя. 5 січня 1884 року «на подяку за працю на благо Батьківщини, за сприяння відродженню міста Севастополя після Кримської війни» міською думою Севастополя О. Ріхтеру подаровано звання Почесного громадянина міста Севастополя. У тому ж році звання затвердив імператор. Портрет О. Ріхтера, роботи художника М. Шильдера прикрасив зал засідань міської Думи [305].

Отримавши високе звання О. Ріхтер розпочав надавати допомогу Севастополю вже знаходячись у Петербурзі. Певним чином використовуючи своє службове становище, Почесний громадянин Севастополя О. Ріхтер зумів добитися від імперського уряду виділення місту в 1884 році крупної грошової позики на суму в 220 тисяч рублів на «благоустрій і відродження міста після Кримської війни». Становить цікавість факт, що виділену грошову позику до Севастополя привіз інший відомий суспільно-громадський діяч, Почесний громадянин Миколаєва та Севастополя Євген Богданович.

За допомогою цих грошей передбачалося «підняти торгівлю, замостити вулиці та вирити новий спуск до моря в Південній бухті». Зазначимо, що у цей період Севастополь одержав розвиток як торгівельний порт, відбувалось будівництво складських приміщень у порту, водогону, гранітних бруківок, йшов благоустрій вулиць і бульварів [306, с. 615-616].

Не забули О. Ріхтера під час урочистостей з нагоди 30-річчя першої оборони Севастополя. Спочатку О. Ріхтер надіслав у газету «Севастопольський довідковий

листок» вітальну телеграму, у якій сердечно поздоровляв перших осіб міста й ветеранів зі святому. 11 лютого 1884 року в «Гранд Готелі» колишні захисники відсвяткували день 30-й річниці першої оборони Севастополя. Градоначальником міста, віце-адміралом І. Руднєвим послано телеграму в Санкт-Петербург на ім'я О. Ріхтера, в якій йшлося: «Захисники Севастополя, товариші по службі та мешканці міста, зібравшись на товариській обід з нагоди тридцятої річниці облоги Севастополя, п'ють за Ваше здоров'я». Наступного дня, 12 лютого в Севастополь прийшла телеграма-відповідь від О. Ріхтера: «Глибоко зворушений Вашою увагою, сердечно дякую за пам'ять» [307].

Окрім вищевказаної суми в формі грошової позики, О. Ріхтер віддавав і власні кошти на благоустрій Севастополя. Так, у 1885 році він пожертвував особисті гроші на будівництво Приморського бульвару, а також увійшов у комісію з перевірки робіт з будівництва Приморського бульвару. Тим самим він здобув велику популярність серед населення міста. Як повідомляла севастопольська газета, після відкриття Приморського бульвару відбувся урочистий сніданок, на якому промовлялись тости. Перший традиційно виголошено за здоров'я государя-імператора, другий теж став традиційним, проголошуючи здоров'я генерал-адміралам, великим князям Костянтину Миколайовичу та Олексію Олександровичу. А ось третій тост, за свідченням кореспондента був «за здоров'я нашого Почесного громадянина Оттона Борисовича Ріхтера... Після тостів міський голова виголосив промову, виклавши короткий нарис історії відродження Севастополя, згадав усіх заступників міста, відзначивши серед них Оттона Ріхтера» [308].

За участю та практичною допомогою Почесного громадянина Севастополя О. Ріхтера відбувалася підготовка до святкування 50-річчя Кримської війни. До комісії з розробки програми святкування 50-річного ювілею Севастопольської оборони входив ще один Почесний громадянин Севастополя та Миколаєва Є. Богданович.

У 1899 році в зв'язку з підготовкою ювілею організовано комітет з відновлення пам'ятників Севастопольської оборони під головуванням великого

князя Олександра Михайловича Романова. Комітет переглянув і урахував безліч пропозицій, що надійшли від громадськості. Роботу зі створення меморіального комплексу в цілому завершено в 1904-1905 роках. По лінії оборони встановили пам'ятну стінку. На ній закріплено дошки із вказівками батарей і переліком військових частин, що захищали дану ділянку.

На місцях бастионів розбито сквери та встановили пам'ятники: на місці 1-го та 2-го бастиону поставлено скелі з діориту висотою близько 2,5 метри. На місці 4-го бастиону завершено благоустрій парку, названого Історичним бульваром. У 1904 році відкрився величний будинок Панорами «Оборона Севастополя 1854-1855 років». Символом міста став Пам'ятник затопленим кораблям, авторами якого стали А. Адамсон, В. Фельдман при участі полковника О. Енберга [309, арк. 1,2,3].

Безпосередню участь у заходах з нагоди відзначення 50-річчя подій Кримської війни приймав член Ради міністрів внутрішніх справ, староста Ісакієвського собору та почесний член правління Ісакієвського братства в Санкт-Петербурзі, генерал від інфантерії, уродженець міста Миколаїв, Є. Богданович. Він займався видавництвом брошур військово-патріотичного характеру, присвячених військовій історії, обороні Севастополя та іншому. Так бібліотеці міського голови Миколаєва М. Парізо, Є. Богданович у 1878 році подарував власну книгу «Синоп. 18 листопада 1853 року». До 100-річчя з дні народження П. Нахімова, в 1902 році, привіз до Севастополя тисячу екземплярів брошур, присвячених біографії флотоводця.

Окрім того, Є. Богданович вніс значний внесок у організацію пожежних команд, розробив принцип «взаємного страхування від вогню», на приватні засоби займався устаткуванням водогонів у Севастополі, заснував школу брандмейстерів, «Суспільство Блакитного Хреста» (таку назву мало Всеросійське Суспільство взаємодопомоги пожежних діячів).

На кінець XIX – початок XX століття Севастополь перетворився на культурний і промисловий центр, активно йшло міське будівництво. Однак у цей період поряд з розкішними особняками, відносно упорядженим центром існували

хаотично забудовані, брудні, не упорядковані робітничі квартали. Окраїни не мали ні електричного висвітлення, ні постійного транспортного зв'язку із центром, ні водопроводу, ні каналізації. По клопотанню Є. Богдановича в 1903 році з міністерства внутрішніх справ виділено 600 тисяч рублів на господарські потреби міста.

Є. Богданович брав активну участь у розробці «інструкції для виконавчих комісій зі спорудження в Севастополі ванного будинку й каналізації». Вартість проекту каналізаційної мережі й вивідного колектора, розробленого архітектором К. Вейзенем і цивільним інженером С. Доліним, склала 1 мільйон 250 тисяч рублів, при цьому один відсоток ішов на винагороду авторам проекту. Проект тривалий час не затверджували в Санкт-Петербурзі, але завдяки підтримці Богдановича його затвердили в господарському департаменті міністерства внутрішніх справ 12 липня 1903 року. Втім, у експлуатацію каналізаційна мережа та вивідний колектор вступили лише в 1912 році [310].

Окрім цього, Є. Богданович став одним з авторів проекту будівництва залізниці Севастополь – Ялта. Проект у 1903 році було затверджено і розпочалося відчуження земель у районі Севастополя й Балаклави, однак проект не реалізовано по сьогоднішній день.

Разом з цим, відомий літератор та суспільний діяч Є. Богданович намагався брати активну участь у політичних перетвореннях початку ХХ ст. Він дотримувся консервативних політичних поглядів, виступаючи за збереження монархічного устрою, за його авторством видано низку брошур «ура-патріотичного характеру».

Пропагандистська діяльність принесла Є. Богдановичу навіть більший суспільний вплив аніж адміністративний як члена Ради міністерства внутрішніх справ. Певним чином вона сприяла наданню йому звань Почесний громадянин. Він став своєрідним «рекордсменом», отримавши окреслене звання у десяти різних містах Російської імперії (Тюмень, Єкатеринбург, Харків, Рибинськ, Муром, Камишин, Одеса, Севастополь, Миколаїв, Херсон).

Також така діяльність не залишилась без відповідної уваги на державному рівні. Найвищим імператорським указом Є. Богдановича зараховано до списків 4-

го Стрілецького Імператорського батальйону, біографом якого він був.

Натомість, це викликало неприйняття певними колами громадськості. Укладачі військової енциклопедії, виданої незабаром до початку Першої світової війни, публікують повний кадровий список Імператорського батальйону. Прізвища Є. Богдановича в ньому відсутні.

Активно листувався Є. Богданович з Миколою II. Від якого отримав матеріальне заохочення. Так, з 14 січня 1909 року, за розпорядженням імператора йому призначено грошове забезпечення на суму дві тисячі рублів на рік. У свою чергу, Є. Богданович надрукував чимало релігійної літератури (описи святих місць, життя найбільш шанованих святих та інше), а також брошур монархічного та патріотичного характеру призначених для широких верств населення, в першу чергу «простолюдинів». Серед яких основними творами стали «Наварин, 1827-1877 роки», «Сіноп, 18 листопада», «Гвардія Російська на Софійській дорозі, 12 жовтня 1877 року», «Стрільці Імператорської фамілії», «Росія на Далекому Сході» та інше [311, с. 160].

На його твори звернули увагу й за кордоном. Є. Богданович намагався грати важливу роль у міжнародних справах, насамперед, у зближенні з Францією. Цьому спонукали його багаторічні дружні відносини з видатними діячами Французької Республіки. За допомогою Є. Богдановича вдалося, зокрема, повернути до Російської імперії військові прапори, які перебували у Франції у якості військових трофеїв. За ним міцно затвердилося звання «друга Франції» і переконаного прихильника російсько-французької дружби.

За «працю на користь Севастополю», 1 липня 1903 року на засіданні міської Думи генерал-лейтенанту Є. Богдановичу присвоєно звання Почесного громадянина Севастополя. На думському засіданні слово взяв міський голова О. Максимов, його підтримали інші депутати. До Санкт-Петербургу Є. Богдановичу відправлено телеграму наступного змісту: «Севастопольська міська Дума на своєму засіданні 1 липня 1903 року одноголосно обрала Вашу високоповажність Почесним громадянином міста Севастополя. Про що повідомляючи, прошу Вашу високоповажність прийняти від мене щирі та

сердечні вітання. Градоначальник контр-адмірал Спицький» [312].

Резолюція імператора не змусила себе довго чекати. 16 вересня 1903 року імператорським указом Є. Богдановича затверджено в даному званні. На екстреному засіданні міської Думи 17 вересня 1903 року міський голова О. Максимов зачитав перед депутатами текст телеграми, де повідомлялося про рішення імператора щодо присвоєння генерал-лейтенантові Є. Богдановичу звання Почесного громадянина міста Севастополя. Пізніше Є. Богдановичем на прохання міської управи надіслано власний портрет «для розміщення його в залі думських засідань» [313].

Зазначимо, що Є. Богданович і надалі не залишав поза увагою Севастополь, відвідуючи місто, Почесним громадянином якого він був. Так, 13 серпня 1912 року до 100-річчя війни 1812 року генерал привіз у Севастополь для корабельних бібліотек 200 примірників власної праці «1812 рік» [314].

У липні 1909 року міська Дума Миколаєва направила письменнику-земляку вітання в зв'язку з 50-річчям державної та суспільної діяльності та його 80-річного ювілею. В цей же час Є. Богдановичу присвоєно звання Почесного громадянина міста Миколаєва, натомість Є. Богданович надіслав до Миколаєва 300 рублів зібраних на власному ювілеї задля встановлення іменної стипендії у одному з міських училищ. Зазначимо, що Є. Богданович є єдиним у досліджуваній нами період Почесним громадянином трьох міст українського Півдня – Севастополя, Одеси, Миколаєва. Загалом він є Почесним громадянином семи різних міст, почесним членом 26 наукових, просвітницьких і благодійних товариств.

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що промисловий переворот кінця XIX ст. висував нові вимоги до організації міського життя. Провідником буржуазних реформ у Миколаєві став адмірал Б. фон Глазенап. Очільнику міста вдалося отримати дозвіл на відкриття комерційного порту та митного пункту в Миколаєві, включити місто до залізничної мережі, розвивати освіту, культуру, благодійність. Завдяки діяльності Б. фон Глазенапа Миколаїв перетворився на

міжнародний порт із широким залученням іноземних капіталів.

У наявних конкретно-історичних умовах діяльність Почесних громадян спрямовувалась як на модернізацію міст, так і на започаткування притаманних Західній Європі благодійних акцій. Провідну роль у цьому зіграли військові, громадсько-політичні діячі О. Ріхтер і Є. Богданович. Останній обирався Почесним громадянином як Севастополя, так і Миколаєва. За їх підтримки в 1884 році Севастополь одержав 220 тисяч карбованців на благоустрій та відродження після Кримської війни. Регулярними стали культурні акції, ініційовані Почесними громадянами концерти, художні виставки тощо.

Практична реалізація модернізації міст за участю представників станової категорії Почесних громадян – депутатів міських Дум Миколаєва та Севастополя, знайшла своє відображення в електрифікації вулиць, започаткуванні трамвайного перевезення. Істотні зрушення відбулись у залученні іноземного капіталу до міських інфраструктурних проєктів. Так, міська управа Севастополя в 1896 році уклала угоду з німецької фірмою Р. фон Гартмана щодо облаштування та експлуатації електричної колії міста протягом 40 років.

3.3. Становище та діяльність елітарної станової категорії на початку XX століття.

На початок XX століття перепадає низка політичних процесів, які невдовзі стануть детонаторами революційних подій 1917-1921 років, що знищать як старі суспільні відносини, станові категорії, так і інституції Почесного громадянства в тій формі в якій вони існували починаючи з XIX ст. Поразка Росії у російсько-японській війні спонукає суспільство до критичного осмислення ролі та місця імператорської родини в державному розвитку. З'являються та набирають силу низка політичних партій, ряд з яких для реалізації власних програмних цілей використовуватиме політичний терор, який не обійде осторонь і Севастополь. Так, здійснено терористичний замах на життя Почесного громадянина Севастополя

І. Григоровича.

Міські думи Миколаєва та Севастополя зіштовхнуться після революційних подій 1905 року з новими політичними реаліями, що передбачатимуть політизацію органів міського самоврядування.

В цьому сенсі роль як Почесних громадян Миколаєва та Севастополя, так і станової категорії Почесних громадян полягатиме в спробах нормалізації суспільно-політичного та соціально-економічного становища міст, поліпшення умов життя населення та покращення благоустрою. До початку I Світової війни такі намагання матимуть певний успіх.

Так, якщо на початку XX століття в Севастополі проживало близько 60 тисяч чоловік, то за переписом 1913 року в Севастополі та Балаклаві проживали за винятком розквартированих військовослужбовців 72711 чоловік, з них безпосередньо в Севастополі – 61849 чоловік. У 1913 році з закордонних портів до Севастопольського порту прибуло 74 і відійшло 77 кораблів. Загальний оберт усіх кредитних установ міста по всіх галузях виразилися в 58 мільйонів 750 тисяч 246 рублів 78 копійок [315, с.175].

На кінець 1914 року в Севастополі діяло 43 промислові підприємства із загальною кількістю робітників 5720 чоловік, у тому числі найбільше підприємство міста «Лазаревське Адміралтейство» – 4998 чоловік, бельгійське акціонерне товариство «Севастопольський трамвай» – 215 чоловік, три вапняні печі із загальною кількістю робітників 32 чоловік. Окрім цього в Севастополі діяло чотири десятки невеликих фабрик і заводів, будувалися нові готелі, дохідні будинки, культові спорудження. Кількість будинків у Севастополі дорівнювала 7300 приміщенням [316, с. 176].

Рівень освіти як і раніше не задовольняв наявні потреби населення. Разом з цим, Севастополь по кількості навчальних закладів посів перше місце серед міст Криму, обігнавши серед інших Сімферополь. Разом із приватними та громадськими закладами, в Севастополі існувало 30 шкіл й училищ, вісім бібліотек. 15 травня 1914 року відкрито Романовський інститут фізичних методів лікування. Його організатором і першим керівником став психіатр-невропатолог

О. Щербак, один з основоположників наукової фізіотерапії і курортології.

Активізувалось міське будівництво, особливо влада заохочувала будівництво культових установ. Православних храмів у Севастополі та околицях налічувалось 27, з них три монастирі, католицький костюл, караїмська кенаса, лютеранська кірха. 20 квітня 1914 року відкрито мусульманську мечеть [317, арк.7].

Розвивалася система охорони здоров'я. Крім морського шпиталю та двох військових лазаретів, продовжувала роботу міська лікарня, в якій число ліжок збільшилося до вісімдесяти. У місті практикував знаменитий педіатр Е. Іванов, працювала поліклініка жіночих хвороб доктора І. Гельстрома. У будинку №5 по Нахімовському проспекту проводив прийом санітарний лікар Ф. Зембицький. Згодом ці медики стали членами загальноросійського Товариства лікарів [318, с. 40].

Продовжувався розвиток Севастополя як курортно-санаторного міста. До відкриття чергового курортного сезону активно розбудовувались купальні, ванні будинки та грязелікарні, дороги мостили гранітом, по міському кільцю висаджували дерева. Значення розвитку для міста курортної інфраструктури підкреслює той факт, що міський голова О. Максимов, представник станової категорії Почесних громадян, особисто очолював курортну комісію Севастополя [319, с. 79-82].

Архівні документи свідчать, що пильна увага міського голови до розвитку курортної сфери приносила певні результати. Так, у курортний сезон населення Севастополя значно зростало завдяки приїжджаючій публіці, які вважали місто курортним завдяки м'якості й лікувальним властивостям клімату, хімічним властивостям морської води. До Севастополя приїжджали лікувати перевтому, невралгію, неврастенію, хвороби дихальних шляхів і легенів.

До оздоровчих процедур відносились: прийняття водних, повітряних, піскових, сонячних і грязьових ванн. У Севастополі досить успішно лікували від ревматизму чорноморськими медузами. Купальні на Приморському бульварі й у Кришталевій бухті славилися прозорою й чистою водою. Вхід у купальню коштував 10 копійок. Середня температура води в севастопольських бухтах

дорівнювала 28 градусам. На Приморській вулиці відкрито морські та прісні ванни. Прийняття ванн протягом однієї години коштувало 60 копійок. Незважаючи на достатньо високу вартість, як свідчать документи, бажаючих було вдосталь [320, с.81].

Не обходили увагою місто під час літнього сезону імениті гості. Практично щороку в Севастополь приїжджав імператор Микола II. З 1909 по 1914 роки він традиційно, разом із дружиною та дітьми, відвідував Севастополь перед від'їздом до Лівадійського палацу. У вересні 1911 року Микола II став свідком показових виступів-польотів військових льотчиків Севастопольської школи авіації, а в серпні 1913 року спостерігав підйом і спуск на воду перших гідропланів.

На початку XX ст. авіаційна справа в Севастополі досягла значного розвитку. 11 листопаду 1910 року на Куликовому полі відкрито Севастопольську офіцерську школу авіації. Першими викладачами-інструкторами стали офіцери, які пройшли навчання у Франції, – штабс-капітан Б. Матієвич-Мацієвич, лейтенант Г. Піотровський, капітан-лейтенант М. Зеленський, поручик М. Комарів. 26 жовтня 1911 року в Севастопольській авіаційній школі відбувся перший випуск. На 1912 рік у школі навчалися 60 чоловік [321, с.70-71].

Також, у небі над Севастополем мешканці міста та відпочиваючи спостерігали повітряні кулі, що мали військове призначення. У фортеці Севастополя здійснювалися підйоми офіцерів на повітряних кулях для виявлення та нанесення спостережених на місцевості предметів на план міста [322, с.1-38].

Улітку в Севастополі з'являлася величезна кількість фокусників, бродячих артистів, шарманщиків, улаштовувачів різних азартних ігор та іншого, які прагнули показати публіці собачок, папуг, різні фокуси та, по суті, не давали городянам нічого корисного, а тільки, як писала газета «Кримський вісник», «вбивали з населення останні гроші».

По вечорах на Приморському бульварі грав духовий оркестр. У курортний сезон вхід на бульвар зроблено платним (6-10 копійок), лише службовці міської управи користувалися пільговим правом безкоштовного відпочинку на Приморському бульварі. Публіка із цього приводу висловлювала невдоволення.

Місцева преса наполягала на безкоштовному пропуску дітей.

У літній сезон у місті працювали всі театри й пересувні музеї, рекламні оголошення яких розміщалися на сторінках газет. У міському літньому театрі з успіхом проходили гастролі оперних виконавців. Від театрів не відставали ресторани, що зазивали до собі приїжджу публіку через газету «Кримський вісник». Кращі ресторани розташовувалися на Приморському бульварі [323].

Основним громадським транспортом у Севастополі став трамвай, що виходив на лінію з шостої ранку до 12 ночі. Функціонувало чотири трамвайні лінії – Кругова (по Центральному кільцю), Вокзальна, Артилерійська й Табірна. За встановленими правилами у вагонах заборонялося «курити, плювати, нагромаджувати валізи, співати, грати на музичних інструментах». До проїзду не допускалися «нетверезі, хворі, що дурно пахнути, брудно одягнені особи».

На Північну й Корабельну сторони добиралися на паровому катері. Крім того, по місту курсували багатомісні відкриті коні екіпажі, у яких сиділи по напрямку рухові. Вишукана публіка користувалася більше дорогими екіпажами. Вартість проїзду на конкретному виду транспорту встановлювалася міською управою [324, арк. 26-28].

Разом з цим, відомості, що зберігаються в документах Севастопольського міського державного архіву стосовно відпочинку приїжджих і городян, дозволяють зробити висновок, що Севастополь початку ХХ століття являв собою насамперед центр військового спрямування, а вже потім – курортне місто.

Бурхливо розвивались політичні процеси у місті. Переживши революційні події 1905 року, севастопольці одержали перший досвід виборів до Державної думи. На політичному небосхилі міста з'явилися маловідомі для громадян раніше політичні партії соціал-демократів, есерів, анархістів. Генерал-майор у відставці, депутат міської Думи, представник станової категорії Почесних громадян П. Лескевич очолив організаційний комітет партії кадетів.

12 березня 1906 року в приміщенні літніх Міських зборів на Приморському бульварі під головуванням міського голови О. Максимова відбулося обрання вибірників у першу Державну думу. Зареєстровано 3782 виборця. Вибори

проходили у форматі подання виборчих записок. Бюлетені склалися з двох купонів, на яких писалися прізвища кандидатів. Купони вкладалися в конверт і опускалися в балотувальний ящик. Неписьменним допомагали писати записки члени виборчої комісії, чим по факту порушували таємницю голосування. По закінченні виборів ящики запечатали та приставили до них військову варту. Наступного дня, у дев'ятій ранку, приступилися до підрахунку голосів. Пізнім вечором городянам оголосили: у першу Державну думу Росії вибрали від партії «народної волі» С. Усова та О. Синягіна, від «октябристів» В. Гладкова та Ф. Єранцева [325].

На тлі бурного політичного та соціально-економічного розвитку міста істотну роль відіграла особистість Почесного громадянина Севастополя, Головного командира Чорноморського флоту і портів, морського міністра І. Григоровича. Зауважимо, що І. Григорович став другою особою, разом з Є. Богдановичем, яка отримала звання Почесний громадянин у двох містах, які становлять територіальні рамки нашого дисертаційного дослідження – Миколаєві та Севастополі.

Народився Іван Костянтинівич 26 січня 1853 року в родині морського офіцера, поступив і закінчив навчання в Морському корпусі. Приймав участь у російсько-турецькій війні, в якості офіцера крейсера «Забіяка». Надалі отримав посаду військово-морського аташе в Великобританії. У 1904 році отримує чин контр-адмірала та командира Порт-Артура, під його командуванням знаходився панцирник «Цесаревич», що єдиним серед російської панцирної флотилії залишився вцілілим після російсько-японської війни.

Після падіння Порт-Артура І. Григорович повернувся до Петербурга, де його прикомандирували до Головного морського штабу. Із закінченням російсько-японської війни І. Григорович одержує призначення на Чорноморський флот, де сполучає дві посади – начальника штабу та Головного командира Чорноморського флоту і портів. Бере дієву участь у нормалізації ситуації у Севастополі та на флоті після революційних подій 1905 року.

14 травня 1906 року в Севастополі на І. Григоровича здійснено

терористичний напад. Під час церковного параду з нагоди дня коронування імператора Миколи Олександровича та імператриці Олександри Федорівні в Владимирському соборі на Центральному пагорбі міста, І. Григорович був важко поранений у голову та контужений від вибуху кинutoї терористом бомби [326, арк. 122].

Після тривалого лікування, І. Григорович склав з себе повноваження Головного командира Чорноморського флоту, однак ніколи не залишав поза увагою Севастополь і Миколаїв. Особливо ярко це знайшло свій прояв під час перебування І. Григоровича на посаді морського міністра, на яку його призначено в 1911 році та проведено в чин адміралу.

Незабаром, за ініціативою І. Григоровича прийнято програму «поширеного суднобудування на 1913-1917 роки», яка безпосередньо стосувалася суднобудівних підприємств і портів Миколаєва та Севастополя. На яких для Чорноморського флоту планувалося збудувати лінійний корабель «Імператор Микола I», два легких крейсера типу «Адмірал Нахімов», вісім есмінців типу «Новик», шість підводних човнів типу «Либідь». При цьому І. Григорович особисто інспектував суднобудівні заводи Миколаєва, контролюючи хід будівлі кораблів, підготовку команд і окремих фахівців [327, с. 106-107].

Результатом чого стало те, що суднобудівні програми хоча й не були в повному обсязі реалізовані на початок Першої світової війни, кораблі, збудовані під керівництвом І. Григоровича, виявилися довгожителами та взяли участь у Другій світовій війні. Також адміралом перероблено плани ведення бойових дій на морі. Методи стрілянини та постановки мінних загороджень вважалися, за твердженням англійських союзників, взірцем досконалості, так само, як і підготовка особового складу. Викликають повагу і цифрові показники розвитку суднобудівної галузі. Так, на 1917 рік, у ній працювало близько 90 тисяч робітників. У Миколаєві відомство мало три профільних суднобудівних заводи. У загальному складі російського флоту значилося 558 військових кораблів і понад 500 судів торговельного флоту.

Саме за реалізацію програми з суднобудування Миколаївська дума

привласнить у 1916 році І. Григоровичу звання Почесного громадянина Миколаєва. При цьому, окрім державної програми в переліку заслуг І. Григоровича перед містом Миколаїв є також яскрава благодійницька акція. Зі своїх особистих коштів І. Григорович виділи 500 рублів для облаштування в Миколаєві притулку для жебраків, який отримає назву «Сховище».

За ініціативою І. Григоровича розпочалися реформи й у сфері підготовки морських офіцерів. Основним навчальним закладом, який готував офіцерські кадри для флоту, залишався Морський корпус у Севастополі. З якого в 1914 році вийшло два додаткових випуски загальною кількістю 259 курсантів. В 1915-1917 роках його закінчили 500 офіцерів. Проте корпус так і не зміг вирішити проблему недокомплекту офіцерів у діючому флоті. Нагальною залишалась реформа флотського навчання [328, арк. 34-70].

4 серпня 1913 року морський міністр І. Григорович у доповідній записці імператорові запропонував виділити загальноосвітні класи Морського корпусу в самостійні кадетські корпуси та утворити зі спеціальних класів Морського корпусу окремий спеціальний навчальний заклад – Севастопольське морське училище.

Після тривалого листування І. Григоровича з імператором Микола II, йому надано на проведення реформи флотської освіти. Заплановано організувати кадетський корпус, до якого прийняти 500 хлопчаків віком від 12 до 13 років. Будівництво передбачалося в Севастополі, переваги якого перед іншими містами було безсумнівним. Як мотивував у доповідній записці імператору це рішення І. Григорович: «Виняткова перевагу представляє Севастополь – як місто, що має суто військово-морський характер... При цьому славна історія цього міста нерозривно пов'язана з незабутніми подвигами чорноморських моряків, постійна присутність бойового флоту та прекрасний південний клімат роблять Севастополь сприятливим для успішного виховання майбутніх морських офіцерів...» [329, арк. 55].

Місце будівлі обрано на великому плато бухти Голландія, придатної для стоянки гребних засобів і навчальних судів, у головній базі Чорноморського флоту

– Севастополі. З ініціативи та завдяки клопотанню морського міністра І. Григоровича на будівництво Морського корпусу виділено з державної скарбниці велику для того часу суму в 400 тисяч рублів.

23 червня 1915 року відбулася церемонія закладки фундаменту будинку з корпусною церквою, актовим залом і вестибюлем, лівого сполучного й північного будинків. Закладено гуртожиток для викладацького складу [330, арк.. 60-65].

У фундамент будинку замуrowаний п'ять заставних дощок – срібних пластин із зображенням фасаду будинку та написом: «У щасливе царювання Государя Імператора Миколи II закладений цей будинок 23 червня 1915 року під час перебування Морським міністром генерал-ад'ютанта адмірала Григоровича». Кожна з п'яти пластин поміщена в окрему скриньку з мореного дуба. Кожен з високопоставлених чинів, присутніх на заході, заклав по одній скриньці у фундамент будинку.

25 червня 1915 року газета «Кримський вісник» писала: «Заставну дошку з вигравіруваним художнім зображенням проектного будинку Морського кадетського корпусу вручено морському міністрові, який вклав її в приготовлене поглиблення. Потім адмірал Григорович поклав перший камінь, після чого в закладці взяли участь присутні вищі морські чини» [331].

Першу чергу Морського корпусу здано в експлуатацію в 1915 році. Проект якого розробляв інженер О. Венсан. 26 жовтня 1915 року Микола II затвердив «Положення про Севастопольський Морський кадетський корпус». У 1916 році в новозбудованій частині – центральних і північних корпусах до занять приступили перші кадети [332, арк.7].

З ім'ям І. Григоровича пов'язано не тільки створення в Севастополі Морського корпусу, а й започаткування іншого навчального закладу, вищеназваного в дисертації Романовського інституту фізичних методів лікування. Саме за створення цих двох навчальних закладів І. Григоровичу невдовзі буде привласнено звання Почесного громадянина Севастополя.

Будівництво інституту фізичних методів лікування тривало понад п'ять років. Витрачена на нього сума навіть перевищувала вартість Морського корпусу,

склавши 600 тисяч рублів. Інститут розпочав роботу 15 травня 1914 року, його структура налічувала 150 різних лабораторій, у яких пропонувалися різні види послуг: теплі морські ванни, грязьові, сірководневі, кисневі, також був масаж, інгаляції і інші види процедур. З ініціативи та при фінансовій підтримці морського міністра І. Григоровича при інституті відкрито готель-санаторій для лікування нижніх чинів. Розбудову санаторію І. Григорович курирував особисто. Вже в Першу світову війну в ньому лікувалися та відновлювали здоров'я після поранень нижні чини.

Оригінали документів, які свідчать про Почесне громадянство І. Григоровича, дисертантка під час наукового пошуку виявила в Російському державному архіві Військово-морського флоту. Зокрема, витяг з журналу екстреного засідання Севастопольської міської думи. Це папка на муаровій підкладці, де написано, що завдяки клопотанням І. Григоровича міське самоврядування міста Севастополя одержало 550 тисяч рублів на будівництво готелю-санаторію для хворих, які використовують лікувальні засоби Романовського інституту фізичних методів лікування. Далі значилося: «Здійснюючи настанови Його Імператорської Величності Государя Імператора, Морський міністр генерал-ад'ютант Григорович узяв палку участь у цій вкрай важливій для Севастополя справі» [333, арк. 12].

22 жовтня 1916 року міська Дума одноголосно ухвалила: 1. Подати до Його Імператорської Величності Государя Імператора від імені населення міста Севастополя наші почуття безмежної вдячності й любові до нього 2. Прохати Морського міністра генерал-ад'ютанта Григоровича прийняти Почесне громадянство міста Севастополя.

Міська Дума направила клопотання імператорові про присвоєння морському міністрові високого звання «Почесний громадянин міста Севастополя». Імператор не гаючись видав указ про підтвердження Почесного громадянства, про що І. Григоровичу повідомили телеграмою, підписаною міністром внутрішніх справ [334, арк. 18].

Зокрема, у телеграмі міністра внутрішніх справ Російської імперії О. Протопопов надісланої І. Григоровичу йшлося, що «14 грудня Його

Високоповажність Государ Імператор все милостиво дав згоду на присвоєння Вам звання Почесного громадянина Севастополя за клопотанням про це Севастопольського міського самоврядування» [334, арк. 19].

Утім, звання Почесного громадянина Севастополя стало однією з останніх нагород у житті І. Григоровича. Як і більшість чиновників царського періоду його здібності не знадобились новим владам. Незважаючи, що І. Григорович став одним з небагатьох міністрів, хто утримався на посаді під час міністерської чехарди 1916 року, після повалення царського режиму, Тимчасовий уряд у березні 1917 року відправив його у відставку.

Морським міністром призначено далеку від флоту людину – О. Гучкова, який до цього відзначився тим, що завзято опонував у Державній думі при проходженні ініційованої І. Григоровичем Малої суднобудівної програми. 22 березня 1917 року, О. Гучков направляє І. Григоровичу аркуш за таким змістом: «Вельмишановний панове Іван Костянтинович! Обставини теперішнього моменту вказують на бажаність подання Вами проханні про відставку, яка буде прийнята Тимчасовим урядом. З повагою, О. Гучков».

Наказом армії і флоту від 31 березня 1917 року № 14 адмірала І. Григоровича звільнено зі служби з формулюванням «за станом здоров'я зі збереженням мундиру та пенсії». Утім, пенсію І. Григоровичу нова влада так і не призначила. Так завершилась блискуча кар'єра генерал-ад'ютанта, колишнього члена Державної ради, кавалера багатьох російських і іноземних орденів, повного кавалера французького ордена Почесного легіону, Почесного громадянина міст Таллінна (Ревеля), Миколаєва й Севастополя, морського міністра І. Григоровича [335, арк. 21].

На початку ХХ ст. в процедурі присвоєння Почесного громадянства міст трапився випадок, коли воля міської громади грубо ігнорувалася імператором і його найближчим оточенням. Таким прецедентом став випадок з всесвітньовідомим письменником, учасником оборони Севастополя Л. Толстим.

Перше знайомство письменника з містом сталося в 1855 році, куди його перевели за власним проханням з Дунайської армії. Рік, який письменник провів у

Криму, значно збагатив життєвий досвід Л. Толстого, познайомив його з новими життєвими ситуаціями, в яких яскраво розкрилися звичайно сховані риси людських взаємин, загострив його увагу до соціальних проблем суспільства тощо.

Зазначимо, що саме Севастополю присвячено один з найвідоміших творів письменника «Севастопольські розповіді». Під час облоги міста Л. Толстого надзвичайно вразило стійкість севастопольців, той факт, що поруч із солдатами непохитно захищали своє місто всі його мешканці, включаючи жінок і дітей. Вони відновлювали зруйновані укріплення, підготовляли набої і боєприпаси, надавали допомогу пораненим, хоробро боролися на бастіонах. У своїх «Севастопольських розповідях» письменник створив узагальнюючий образ народу-героя. Саме тому, мешканці Севастополя з великою симпатією завжди відносились до письменника, справедливо ініціюючи присвоєння йому звання Почесного громадянина Севастополя.

Другий раз у Севастополі Л. Толстой опинився 13 березня 1885 року вже як відомий письменник, автор романів «Війна та мир», «Ганна Кареніна» та інших. Третього разу, в 1901 році, його приїзду очікувала велика кількість городян, які зустрічали його маніфестацією. Як свідчить часопис «Кримський вісник», незважаючи на те, що ніхто не знав точну дату його приїзду, люди збиралися на вокзалі кілька днів підряд. Найнявши візників, родина Толстих відправилась до одного з кращих готелів Севастополя «Кист» [336].

Як свідчать документи, Л. Толстой пробув у Севастополі лише добу, знайшовши час, щоб оглянути місто та поспілкуватися з городянами, поділившись власними споминами про війну. Оглянувши музей Севастопольської оборони Л. Толстой розписався в книзі почесних відвідувачів.

Наступного року, Л. Толстой знов відвідав Севастополь 25 червня 1902 року на пароплаві «Великий князь Олексій» письменник прибув із Ялти. Перед від'їздом з міста, на залізничний вокзал зібралась велика кількість народу. За повідомленнями севастопольських кореспондентів, багато хто хотів глянути на письменника та проводити його. Біля вагона, в якому розташувався Лев Миколайович, стояла неуявна тиснява серед якої важко було пройти та доводилося

пробиратися через інші вагони [337].

У 1908 році, під час відзначення 80-річчя народження письменника, у севастопольській пресі постійно виходило статті, присвячені Л. Толстому. Через газету «Кримський вісник» міський голова Н. Ергопуло повідомив, що 27 серпня 1908 року відбудеться екстрене засідання міської Думи із приводу підготовки торжеств у місті, пов'язаних з вісімдесятиріччям великого письменника, учасника севастопольської оборони 1854-1855 років Л. Толстого.

На порядку денному екстреного засідання головним стояло питання «Надання Льву Миколайовичу Толстому звання Почесний громадянин Севастополя». Цю пропозицію депутати Міської думи Севастополя підтримали одноголосно, при цьому на засіданні виступали з підтримкою цього рішення не тільки безпосередньо депутати, а й представники громадськості міста. Таким чином, можна стверджувати, що на розгляд імператора направлено клопотання від усієї міської громади [338].

Того ж дня, Л. Толстому направлено телеграму за підписом міського голови Н. Ергопуло з повідомленням: «Депутати севастопольської міської думи, що зібралися на екстрене засідання, одноголосно обрали Вас, яких знаходився в лавах захисників Севастополя в 1855 році, Почесним громадянином Севастополя. Тим самим міська дума бажає віддати данину безмежної поваги великому письменникові-художникові та гуманістові в день його 80-літньої річниці» [339, с. 408].

Сучасники Л. Толстого у своїх спогадах писали про ті, що Лев Миколайович не очікував такої уваги, телеграма зворушила письменника, він весь день розповідав про севастопольську епопею.

Однак офіційно Почесним громадянином Л. Толстой так і не став. Йому не вручено папку на «муаровій підкладці, тиснуту золотом», із привітальною адресою. Дослідники та краєзнавці до сьогоднішнього дня дискутують, чому так грудо було порушено волю громади Севастополя. З точки зору авторки дисертаційного дослідження, на момент подання клопотання Л. Толстой вже відійшов від багатьох справ. Намагаючись додержуватися своїх переконань і

відчуваючи тягар від панського укладу життя, Л. Толстой виходив у народ. Через що, уряд Миколи II виніс постанову, за який Синод відлучив письменника від церкви. Все це викликало хвилю громадського невдоволення, становлячи потенційну небезпеку для правлячого режиму. Натомість, чимало населення вважало Л. Толстого мислителем, його авторитетна думка спонукала виникненню моральної течії – толстовства. Ще однією причиною є вірогідність критики самодержавства в описі побаченого Л. Толстим у «Севастопольських розповідях».

Також можна згадати знамениту статтю Л. Толстого «Не можу мовчати», де він виступив проти самодержавства, нещадно критикував поміщицько-поліцейську державу, церкву. Статтю опубліковано одночасно низкою газет Англії, Франції, Німеччини, Італії. У Росії її заборонила цензура. Лише деякі газети надрукували уривки з неї, за що були оштрафовані.

В той час як у Севастополі вдалося опублікувати не тільки в повному обсязі окреслену статтю 9 липня 1908 року в «Південному віснику», але й поширити її серед населення, матросів і солдатів. Газету зі статтею Л. Толстого розклеїли на афішних тумбах, стінах будинків, кіосків, її безкоштовно роздавали мешканцям Севастополя. Частина тиражу направили для безкоштовного розповсюдження в Ялту. За друк і поширення статті, заарештовано редактора С. Кострюкова, газету «Південний вісник» закрито.

Імовірно, всі ці фактори в сукупності стали причиною того, що рішення міської Думи від 27 серпня 1908 року про присвоєння учасникові героїчної оборони Севастополя 1854-1855 років Л. Толстому звання Почесного громадянина міста імператор Микола II відхилив. Про що в журналі «Російське слово» за 11 березня 1909 року опубліковано наступне: «Міський голова одержав сьогодні повідомлення з міністерства внутрішніх справ, що клопотання міста про присвоєння звання Почесного громадянина міста Севастополь Льву Миколайовичу Толстому відхилено на найвищому рівні».

Напроти, передостаннє звання Почесного громадянина Севастополя періоду царської Росії Великий князь Микола Миколайович Романов. Цей випадок є унікальним тому, що до розвитку Севастополя в своїй діяльності він не мав

жодного відношення. Більш того, Великий князь Микола Романов ніколи не відвідував Севастополь, якщо не враховувати одного випадку коли він у дитячому віці проїздом знаходився нетривалий час у місті.

Натомість, Великий князь, традиційно для членів російської імператорської родини, намагався постійно перебувати в центрі уваги громадськості, брати участь у керуванні найбільш важливими сферами державного управління. Так, в 1905 році Великий князь очолив створену за його ініціативою Раду державної оборони. Наділена правами надвідомчої організації, Рада координувала діяльність вищого військового та морського командування з іншими урядовими установами. Заснована при Раді Вища атестаційна комісія розглядала кандидатів на посади командуючих арміями, корпусами, дивізіями та бригадами. Під керівництвом М. Романова Рада переглянула «Положення про польове керування військами» і розробила новий статут, затверджений в 1908 році. З 26 жовтня 1905 року до 20 липня 1914 року М. Романов перебував на посаді Головнокомандуючого військами гвардії та Петербурзького військового округу [340, с.126].

Як голова Ради державної оборони М. Романов постійно втручався в компетенцію військового й морського міністрів, що створювало різнобій у керуванні військами. 26 липня 1908 року за пропозицією Державної думи Раду розпустили. За твердженням Великого князя Олександра Михайловича, М. Романов із всіх родичів правлячої династії мав найбільший вплив на державні справи. Він був членом масонського ордена мартинистів, відвідував масонську «Великокнязівську ложу». В 1910 році відмовився керувати підготовленою російським Генеральним штабом стратегічною військовою грою, тим самим фактично зірвав її.

З початком Першої світової війни М. Романова призначено Верховним Головнокомандувачем російської армії. Успіхи Російської армії на фронті початкового періоду війни в багатьох асоціювалися з персоною Головнокомандуючого М. Романова. Окрім того, вдалі дії на фронті супроводжувались гучною пропагандистською кампанією в тилу.

Так, газета «Кримський вісник» за 11 березня 1915 року повідомляла, що на

честь відзначення взяття фортеці Перемишль у Володимирському соборі Севастополя відбувся святковий молебень. На якому присутній увесь командний склад Чорноморського флоту та Севастопольської фортеці, севастопольський градоначальник, представники міського управління та місцевих урядових і громадських установ, велика кількість простого населення. Окрім цього, всі севастопольські церкви відслужили святкові молебні, на яких були присутні викладачі та учні місцевих навчальних закладів, яким з нагоди взяття фортеці скасували заняття [341].

На адресу М. Романова перші особи Севастополя направили вітальні телеграми. Зокрема, міський голова Н. Ергопуло писав наступне: «Учора Севастопольська міська Дума відслужила вдячний молебень із нагоди взяття нашими доблесними військами фортеці Перемишль та помолилась за здоров'я та благоденство всієї Царюючої Родини та нашого христолюбивого війська. Депутати міської Думи та все населення міста сповненні радості та гордості, свято вірять, що сила нашого воїнства незламна під Верховним керуванням Вашої Імператорської Високості. Серця всіх жителів злилися в полум'яному бажанні виразити вашій Імператорській Високості свої радісні вітання та поздоровлення. Міський голова Ергопуло» [342]. .

На що М. Романов відповів наступне: «Дуже зворушливий, дякую депутатів міської Думи та населення міста за молитви, вітання та висловлені почуття з нагоди падіння Перемишлю. Генерал-ад'ютант Микола Миколайович Романов». Окремо надіслано телеграмму подяки Чорноморському флоту: «Від усього серця дякую доблесному Чорноморському флоту за поздоровлення з узяттям Перемишлю та дарованої мені Найвищої нагороди. Генерал-ад'ютант Романов» [343].

Зазначимо, що телеграми на адресу М. Романова надсилались не тільки від офіційних установ – міської Думи Севастополя, або штабу Чорноморського флоту. Вітання йшли від громадських об'єднань, національних організацій, релігійних громад. Більшість з них мала відверто пафосний характер. Зокрема, старший газзан караїмської кенафи Севастополя Товій Леви направив телеграму такого

змісту: «Безумно радіючи з нагоди світової події – падіння Перемишлю, паства моя – севастопольські караїми, у побожному подиві до високих якостей Вашої Імператорської Високості та керованими Вами доблесними титанами російського воїнства, вважають для себе за щастя передати Вам свої високоповажні вітання з розтращенням важливої твердині, на яку ворог покладав чимало надій, і найвищою нагородою вважатимемо, якщо Улюблений Монарх шляхетно оцінить великі діяння Вашої Імператорської Високості. Молимо добродія Бога та даруємо Вашій Високості силу та міцність довершити з ще більшою славою так блискуче розпочату Вами боротьби із ворогами нашої дорогої батьківщини»

Відповідь від М. Романова прийшла того ж самого дня: «Дуже зворушений, сердечно дякую севастопольських караїмів за молитви, висловлені почуття з нагоди падіння Перемишлю та поздоровлення з високою Монаршою нагородою» [344].

Незважаючи на суперечливість думок щодо М. Романова, слід віддати його позитивним якостям: це була яскрава, сильна особистість, честолюбна людина. У певній мірі він володів талантом воєначальника, цілком віддавався військовій справі, теоретично та практично знав і любив військове ремесло. Враховуючи наведене, Севастопольська міська дума висунула кандидатуру князя на присвоєння йому звання «Почесний громадянин міста».

Так, 13 квітня 1915 року на ім'я міського голови Н. Ергопуло надійшов лист від депутата міської Думи М. Рибарського, у якому він прохав розглянути на засіданні міської Думи питання щодо присвоєння Великому князеві Миколі Миколайовичу звання Почесного громадянина міста. Відзначаючи військові здібності М. Романова, севастопольський депутат пафосно заявляв: «я дозволяю собі з повною впевненістю в гарячий відгук усіх сердець нашого населення зробити пропозицію нашій Думі про обрання Його Імператорської Високості Почесним громадянином нашого міста та про встановлення в головному залі управи відповідної форми статуї, що зображує Його Імператорську Високість, на що випросити згоду в Його імператорської Високості» [345].

М. Романов швидко дав на це згоду. Засідання міської Думи з цього приводу

відбулося 27 квітня 1915 року. На порядку денному першим стояло питання «Про отримання бажання Його Імператорської Високості Великого князя Миколи Миколайовича на прийняття звання Почесного громадянина міста Севастополя». За нього депутати проголосували одногосно.

На думку депутатів міської Думи, М. Романов заслуговував на таке високе звання тому, що «особа Його Імператорської Високості після всього зробленого їм для захисту та величі вітчизни, повинна слугувати предметом постійного культу шанування для всякого, щиро люблячу свою велику країну, громадянина» [346].

Імператор Микола II 11 травня 1916 року дозволив присвоїти звання Почесного громадянина Севастополя Великому князю М. Романову, відповідно до клопотання севастопольського міського самоврядування. 27 травня 1916 року на ім'я міського голови Н. Ергопуло надійшла з Петрограду телеграма, у якій повідомлялося, що М. Романов затверджений у званні «Почесний громадянин міста Севастополя». Для міської Думи замовили портрет Великого князя. Вартість придбаного портрету М. Романова становила три рубля разом з поштовим пересиланням [347].

Почесний громадянин Миколаєва та Севастополя морський міністр І. Григорович і Великий князь М. Романов, які отримали почесне звання в 1916 році, стали останніми Почесними громадянами досліджуваних у дисертації міст царського періоду. Жовтнева революція 1917 року знищила станові статуси та наявну нагородну систему, зокрема й звання Почесного громадянина міста. Мотивацією більшовиків у цьому випадку стало те, що звання «Почесний громадянин» отримували, за поодинокими винятками, представники правлячих станів і буржуазія, яка «за пограбовані у простого народу кошти здійснювала благодійницьку діяльність».

Уже в перші дні після захоплення влади більшовиками ухвалено Декрет Ради Народних Комісарів та ВЦВК від 24 листопада 1917 року «Про знищення станів і цивільних чинів», перший пункт якого скасовував усі наявні в Росії стани і станові розподіли громадян, станові привілеї й обмеження, станові організації й установи.

Таким чином, дисертантка зауважує, що серед головних чинників розвитку міст стали соціально-економічні перетворення, зокрема переніс комерційного порту з Севастополя до Феодосії, революційні події 1905 року та вибори до Державної думи. Надії на демократизацію суспільно-політичного життя вилилися в гучні акції, ініційовані Почесними громадянами міст, із відзначення відкриття Державної думи.

Зрушення в соціально-економічній сфері, до яких жваво долучилися Почесні громадяни міст та представники станової категорії Почесних громадян, тривали попри швидке згасання ентузіазму в сфері демократизації громадсько-політичного життя. Так, розвитком усіх сфер життєдіяльності міста, зокрема й такої специфічної, як курортна опікувався міський голова Севастополя О. Максимов. За його ініціативою надано кредитну позику на суму 200 тисяч рублів для благоустрою міста.

Напередодні Першої світової війни Севастополь мав 43 підприємства, розвинуту суднобудівну, судноремонтну базу із загальною кількістю 5720 робітників, 7300 житлових будинків та курортно-санаторну сферу. Одним з останніх звання Почесного громадянина отримав у жовтні 1916 року адмірал І. Григорович за будівництво і відкриття в Севастополі лікарні при інституті фізичних методів лікування та кадетського Морського корпусу.

Отже, розглянувши діяльність Почесних громадян у публічному просторі та їх вплив на регіональний розвиток другої половини XIX – на початку XX ст., дисертантка прийшла до висновку, що після поразки Російської імперії у Кримській війні різко зросла необхідність у представниках регіональної еліти, які б змогли взяти на себе тягар прийняття та реалізації рішень по відбудові зруйнованого Севастополя та започаткування інших форм господарчої діяльності в Миколаєві та Севастополі після заборони військово-морського флоту на Чорному морі. У такий період зростає роль кращих представників регіональної еліти – Почесних громадян міст у стабілізації соціально-економічної ситуації та її

подальшого покращення. Такими особами стали військовий губернатор Миколаєва Б. фон Глазенап, севастопольські градоначальники, міські голови П. Кислинський, П. Перелешин, М. Казі. Завдяки їх ініціативності вдалося мінімізувати наслідки втрат містами статусів центрів військово-морського флоту, диверсифікувати фінансові надходження в міста шляхом комерціалізації їх економіки, модернізувати технічне оснащення портів і підприємств.

Зі стабілізацією економічної ситуації наприкінці XIX – на початку XX ст. роль Почесних громадян здебільшого полягала в реалізації культурних, благодійницьких проєктів. Зокрема, допомога мецената О. Ріхтера в благоустрою Севастополя, заснування ним низки благодійницьких організацій.

З порядку, заведеного дружиною М. Лазарева, розвитком благодійницької справи в Миколаєві опікувались жінки миколаївських губернаторів – Е. фон Глазенап, С. Аркас, В. Пещуровою, О. Копитовою. Власні благодійницькі проєкти втілював у життя військовий губернатор М. Манганарі, інші заможні миколаївці, які входили до станової групи Почесних громадян. За просвітницьку та благодійницьку діяльність звання Почесний громадянин Севастополя отримує Є. Богданович.

Перша світова війна внесла зміни в мотивацію присудження міськими думами почесного звання. Якщо морському міністру І. Григоровичу воно вручено за благодійницькі проєкти та розбудову міста, то Великий князь М. Романов отримує його за бойові заслуги на фронтах Першої світової війни.

ВИСНОВКИ

Останнім часом доволі рельєфно позначилася тенденція до вивчення проблем вітчизняної історії в рамках конкретного регіону. Саме в цьому руслі виконано дане дисертаційне дослідження, де здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в комплексному розкритті внеску Почесних громадян Півдня України у розвиток регіону другої половини XIX – початку XX ст.

Указані питання набули актуальності в період, коли Україна стала на шлях незалежності і розбудови власної держави, коли при формуванні влади використовується позитивний, аналізується та враховується негативний досвід минулих поколінь. Тому стає зрозумілим, що потрібне об'єктивне наукове вивчення проблеми, основу якого повинні складати недосліджені архівні матеріали та інші документи.

Дисертанткою вперше до наукового обігу введено значний масив документів, що дозволило усунути певні фактологічні прогалини. Узагальнено фактичний матеріал, опублікований у наукових роботах. На основі численних архівних справ нами показано як конкретні дії Почесних громадян у розбудові та розвитку південноукраїнських міст – Миколаєва та Севастополя, так і суперечливі сторінки взаємовідносин міського управління та її громади з центральною владою імперської Росії .

Нові архівні джерела, відсутність цензури, незаангажовані методичні підходи дозволили науковцям на рубежі XX та XXI століть вийти на якісно новий рівень дослідження проблем, пов'язаних як із Модерною історією так і з трансформацією конкретних суспільних і станових інституцій.

Як показав аналіз, досліджуваний у дисертації період історії XIX – початку XX років для південноукраїнських земель характеризувався масштабними трансформаціями та перетвореннями в усіх сферах життя. Активну участь у цих перетвореннях належала Почесним громадянам.

Це дає нам підстави стверджувати, що історичне значення діяльності

інституції Почесного громадянства полягає в тому, що воно дозволило спрямувати всі зусилля та потенціал міст на створення умов для функціонування Чорноморського флоту та розвитку суднобудування. Така політика призведе до того, що Миколаїв і Севастополь за радянських часів збережуть за собою статус військово-морських центрів Чорноморського флоту і суднобудівної промисловості.

Здійснений нами аналіз історичного матеріалу показав, що заохочення та визнання суспільних здобутків у царській Росії носило переважно бюрократичний характер, здійснюючись виключно державою шляхом складної бюрократичної процедури управлінського узгодження з мінімальним залученням кваліфікованих експертів та громадських організацій.

Інститут Почесного громадянства в Російській імперії вирізнявся від європейських аналогів. Головна відмінність полягала в тому, що Почесне громадянство набуло станового характеру, надані привілеї – звільнення від тілесних покарань, військового призову, особистого оподаткування та інші досить швидко втратили свою актуальність. Тому інститут Почесного громадянства так і не зміг у повній мірі перетворитись на елітарний стан міського світського товариства.

В період становлення Інституції Почесного громадянства слід виокремити внесок родини Грейгів у розвиток і розбудову Миколаєва та Севастополя. Підтвердженням чому є не тільки зростання кількості населення та поліпшення міської інфраструктури, а й той факт, що чимало з започаткованих і ініційованих О. Грейгом з розбудови міст було реалізовано в другій половині XIX – на початку XX ст. Серед яких, намагання перетворити Миколаїв і Севастополь з суто військово-морських міст на центри з розвинутої торгівлею, поліпшити комерційний розвиток міст, започаткування будівництва міського водогону в Миколаєві, заходи з поліпшення санітарно-епідеміологічної стану в обох містах.

Також О. Грейг ініціює залучення приватного капіталу до суднобудування шляхом створення приватних верфей. Так, поблизу Адміралтейства, вище за течією річки Інгул у Миколаєві, виникли перші приватні вільні верфі купців Михайла Срібного «Срібний док». На них збудовано кораблі «Пам'ять Євстафія»,

«Адріанополь», кілька фрегатів, транспорти, бриги, катери, бомбардирські кораблі, лоцманські та канонерські човни, транспортний пароплав «Лиман» та інші.

Напередодні Кримської війни розвиток міст значною мірою знаходився під впливом політики Почесного громадянина Миколаєва О. Грейга та його наступника, наявного Почесного громадянина Севастополя адмірала М. Лазарева. Слід частково погодитись з думкою низки дослідників, що М. Лазарєв з більшою повагою ставився до Севастополя, в той час як його попередник О. Грейг набагато більшу увагу приділяв Миколаєву, ніж Севастополю. Завдяки чому Севастополь на середину XIX ст. перетворено на найбільше місто Криму, разом з цим продовжувався поступальний розвиток Миколаєва.

Незакінченою після смерті М. Лазарева залишилась справа будівництва укріплень довкола Севастополю на випадок військових дій. Лазарєвський план будівництва укріплень передбачав спорудження єдиної, безперервної оборонної лінії від Карантинної бухти до Ушакової балки із сьома земляними бастіонами. Однак, коштів на зведення укріплень царський уряд не виділив, і до 1853 року збудовано лише сьомий бастіон, кілька оборонних казарм і стіни між п'ятим, шостим і сьомим бастіонами із західної частини міста.

Не викликає сумнівів, що втілення будь-якого з планів, О. Грейга чи М. Лазарева, по будівництву укріплень на підходах до міста з суші кардинальним образом змінило б умови оборони Севастополя в 1854-1855 роках. Напроти, у виниклій ситуації Севастополь довелося в авральному порядку укріплювати в 1854 році, після висадки союзницьких військ на Кримський півострів.

Тому, з початком Кримської війни ключовою стала проблема зміцнення обороноздатності міст. Винятковою в цьому плані є роль Почесного громадянина Севастополя, військового інженера Е. Тотлебена. Збудована під керівництвом Е. Тотлебена низка оборонних споруд у короткий значно посилила обороноздатність Севастополя, а Миколаїв зробила фактично неприступним містом, через що союзницькі війська не наважились на штурм міста.

Руйнівні наслідки Кримської війни саме для Севастополю пояснюються

також тим, що всупереч намаганням М. Лазарева, управлінські структури Чорноморського флоту не були перенесні до Севастополя, залишившись у Миколаєві. Внаслідок чого місту надвалось місту більшого значення в оборонному захисті, аніж Севастополю. Окрім іншого, Миколаєву вдалося зберегти від пошкоджень корабельні верфи, на яких швидкими темпами в другій половині XIX ст. розвивалось суднобудування.

Спільною проблемою для Миколаєва та Севастополя періоду повоєнного відновлення та розбудови стало рішення Паризької конференції, за підсумками якої Російська імперія не мала права тримати флот на Чорному морі. Нагальною вимогою часу стало пристосування до нових реалій, а саме – відмова від традиційної військово-морської спрямованості та перехід до торговельно-комерційної діяльності.

Вагомий внесок у справу подолання цих проблем зробили Почесні громадяни, градоначальники, міські голови – П. Кислинський, П. Перелешин, М. Казі. Їм вдалося вирішити проблему диверсифікації фінансових надходжень у місто. За їх організаційної підтримки Севастополь швидко відновлювалося. Позитивним чинником у цьому плані стало значне розширення торгівлі та залучення до проектів з модернізації порту провідних Європейських країн, у першу чергу Великої Британії.

Промисловий переворот кінця XIX ст. висував нові вимоги до організації міського життя. Провідником буржуазних реформ у Миколаєві став адмірал Б. фон. Глазенап. Очільнику міста вдалося отримати дозвіл на відкриття комерційного порту та митного пункту в Миколаєві, включити місто до залізничної мережі, розвивати освіту, культуру, благодійність. Завдяки діяльності Б. фон Глазенапа Миколаїв перетворився на міжнародний порт із широким залученням іноземних капіталів.

У наявних конкретно-історичних умовах діяльність Почесних громадян спрямовувалась як на модернізацію міст, так і на започаткування притаманних Західній Європі благодійних акцій. Провідну роль у цьому зіграли військові,

громадсько-політичні діячі О. Ріхтер і Є. Богданович. Останній обирався Почесним громадянином як Севастополя, так і Миколаєва. За їх підтримки в 1884 році Севастополь одержав низку грошових позик від російського уряду на благоустрій та культурний розвиток.

На початку ХХ ст. в процедурі присвоєння Почесного громадянства міст трапився випадок, коли воля міської громади грубо ігнорувалася імператором і його найближчим оточенням. Таким прецедентом став випадок з всесвітньовідомим письменником, учасником оборони Севастополя Л. Толстим.

До 80-річчя з Дня народження якого Севастопольська міська дума, за широкої підтримки громадськості, на екстреному засіданні одноголосно прийняла рішення про надання письменнику звання Почесного громадянина. Напроти, направлене на адресу імператора рішення міської Думи від 27 серпня 1908 року про присвоєння учасникові героїчної оборони Севастополя 1854-1855 років Л. Толстому звання Почесного громадянина міста Микола II відхилив.

Напроти, передостаннє звання Почесного громадянина Севастополя періоду царської Росії отримав Великий князь Микола Миколайович Романов. При тому, що безпосередньо до розвитку Севастополя в своїй діяльності він не був причетний.

Практична реалізація модернізації міст за участю представників станової категорії Почесних громадян – депутатів міських Дум Миколаєва та Севастополя, знайшла своє відображення в електрифікації вулиць, започаткуванні трамвайного перевезення. Істотні зрушення відбулись у залученні іноземного капіталу до міських інфраструктурних проектів. Зрушення в соціально-економічній сфері, до яких жваво долучилися Почесні громадяни міст та представники станової категорії Почесних громадян, тривали попри швидке згасання ентузіазму в сфері демократизації громадсько-політичного життя.

Так, розвитком усіх сфер життєдіяльності міста, зокрема й такої специфічної, як курортна опікувався міський голова Севастополя О. Максимов. Напередодні Першої світової війни Севастополь перетворився на розвинуте місто з достатньо потужним для того часу промисловим потенціалом. Серед останніх

носіїв цього звання відзначимо Почесного громадянина Миколаєва та Севастополя, морського міністра І. Григоровича. Який активно втілював, насамперед на Миколаївських верфях, план активного розвитку суднобудування, а в Севастополі отримав звання за будівництво і відкриття в Севастополі лікарні при інституті фізичних методів лікування та кадетського Морського корпусу.

Узагальнюючи роль Почесних громадян у розвиток Севастополю та Миколаєва ми можемо виокремити їх спільне прагнення внести власний внесок у процвітання міста. Почесні громадяни прагнули до розвитку економіки, побуту та інфраструктури – прокладали водогони та улаштовували каналізацію, сприяли освітленню та озелененню міст, поліпшували можливості міського транспорту. У культурній і благодійницькій сферах Почесні громадяни започатковували музеї, вкладали величезні кошти, у тому числі й особисті, в розвиток міських медичних закладів, сприяли відкриттю освітніх установ – гімназій, реальних училищ, інститутів. Ці люди не тільки віддавали своє життя місту і його мешканцям, але й вміли згуртувати навколо себе однодумців, організувати їх у справі дій в ім'я міського процвітання.

На основі критичного аналізу широкого кола джерел, відповідно до поставлених завдань результати дослідження зводяться до *наступних висновків*:

– здійснений аналіз історіографії дає підстави стверджувати, що тема дисертації не мала донині належного висвітлення в науковій літературі. До сьогодні не існує комплексного дослідження питання становлення та функціонування інституту Почесного громадянства у Південній Україні в XIX на – початку XX ст. Залучена джерельна база є достатньо репрезентативною, частина архівних документів уведена до наукового обігу вперше. Специфіка теми дослідження зумовила вибір методологічних підходів і застосування загальнонаукових, спеціальних і міждисциплінарних методів;

– встановлено, що намагання вищої влади Російської імперії подолати відставання від Західної Європи у площині міського управління призвело до реформування правових систем міського самоврядування. Наприкінці першої чверті XIX ст. виникає станова категорія «Почесний громадянин», що

трансформувалася з інституту «Іменитого громадянства».

Аналіз історичного матеріалу свідчить, що заохочення громадян та визнання їх громадських заслуг у царській Росії мало бюрократичний характер. Державний апарат, хоч і враховував думку громадськості, однак не проводив процедур обговорення широкими колами громадськості, або відкритих комерційних конкурсів. Ключове значення надавалося персональним здобуткам конкретних осіб, незалежно від їх сфери занять. Рішення щодо присудження звання Почесний громадянин міста набувало значної ваги, допомагало у подальшій реалізації особистих проєктів нагороджених. На початку ХХ ст. змінюється ситуація з суспільним визнанням домінантів.

Розвиток капіталістичних відносин спричинив запровадження певних змін за західноєвропейськими аналогіями. Проте в дореволюційній Росії через низький рівень дієвості громадянського суспільства та недосконалість необхідних інститутів програма суспільного визнання ініціювалася здебільшого державою;

– з'ясовано, що головні відмінності між поняттями Почесне громадянство та Почесне громадянство міст полягали в тому, що категорія Почесного громадянства сформувалась як станова група, що підрозділялася на спадкоємне Почесне громадянство та особисте. В той час як звання Почесний громадянин міста носило персональний характер. Почесне громадянство міст у Російській імперії не регулювалося законодавчо, був відсутнім єдиний документ щодо його присудження. Звання надавалося особисто імператором, тому процедура розгляду документів не мала часових обмежень. Відомі випадки тривалого затягування органами імперської влади присвоєння звання. У 1875 році Севастопольська міська дума надіслала клопотання про присвоєння звання Почесний громадянин міста М. Казі. Позитивне рішення з цього питання було отримано лише через 20 років;

– визначено, що діяльність Почесних громадян Миколаєва та Севастополя, зокрема Б. фон Глазенапа, М. Аркаса, П. Кислинського, П. Перелешина, М. Казі істотно допомогла містам у відбудові та подоланні наслідків руйнівної, особливо для Севастополя, Кримської війни. Труднощі викликала позиція Морського

відомства, що не вважало доцільним прискорити відбудову міста, конкуренцію якому на той час почали складати феодосійський порт, Євпаторія, Одеса.

Завдяки ініціативам Почесних громадян міста отримали змогу досить швидко перелаштуватися з виключно військово-морської сфери розвитку на комерційно-торговельну. Така диверсифікація фінансових надходжень дозволила після скасування заборони для Російської імперії мати свій військово-морський флот на Чорному морі, перетворити міста на багатофункціональні порти, що стали одними з найбільш розвинених у регіоні;

– досліджено, що персональний внесок Почесних громадян південноукраїнських міст Миколаєва та Севастополя у розвиток регіону є достатньо високим. Почесні громадяни лобіювали розвиток економіки, поліпшення міського побуту – прокладання водогонів та каналізацій, поліпшення екології міст, започатковували електричний транспортний рух та музейну справу. Укладали кошти, зокрема й особисті, у розвиток медичних та освітніх закладів. Слід виокремити Почесних громадян Миколаєва – Олексія та Самуїла Грейгів, М. Аркаса.

Серед Почесних громадян Севастополя – військовий інженер Е. Тотлебен, військовий губернатор П. Кислинський, градоначальник П. Перелешин, міський голова М. Казі та інші. Морський міністр І. Григорович і літератор та меценат Є. Богданович отримали звання Почесний громадянин в обох містах – Миколаєві та Севастополі.

Здійснене нами дослідження доводить актуальність подальшого вивчення проблеми як у контексті соціокультурного розвитку українських земель модерної доби, так і відносин певних станових груп населення. Результати дисертації можуть бути використані при подальшій розробці науково-дослідних питань з історії державного управління, історії України та регіональних проблем історії Північного Причорномор'я у XIX ст. Автор також рекомендує використання результатів у підготовці підручників з краєзнавства, історії державного управління та установ.

У зв'язку з цим слід окреслити такі напрями перспективних досліджень: *по-перше*, подальша розробка регіональних аспектів питання, оскільки у низці областей України історія Почесного громадянства досліджена недостатньо. *По-друге*, виявлення за матеріалами архівних фондів, нових імен Почесних громадян міст. Із цього випливає *третій перспективний напрям* наукових досліджень – детальне і комплексне вивчення біографій та складання повного списку Почесних громадян на загальнодержавному рівні, оцінка результатів їх діяльності. *По-четверте*, науковий інтерес становить порівняльний аналіз соціокультурного розвитку українських земель, що протягом ХІХ – початку ХХ ст. входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кизеветтер А. А. Городовое положение Екатерины II 1785 года. Опыт исторического комментария. Москва: Типография имп. Моск. ун-та, 1909. 473 с.
2. Кизеветтер А. А. Местное самоуправление в России IX-XIX вв. Исторический очерк. СПб.: Задруга, 1917. 119 с.
3. Ключевский В. О. История сословий в России. СПб.: Литературно-издательский отдел Комиссариата народного просвещения, 1918. 276 с.
4. Семенов Д. Д. Городское самоуправление. Очерки и опыт. СПб.: Эл.-Тип. И.Я. Стоковой, 1901. 387 с.
5. Плошинский С. Городское или среднее состояние русского народа. СПб.: В тип. Эдуарда Веймара, 1852. 187 с.
6. Чичерин А. Холопы и крестьяне в России в XVI в. Москва, 1889. 138 с.
7. Беляев А. Крестьяне на Руси. Москва, 1902, 290 с.
8. Победоносцев С. История крепостного права в России со времен Уложения. СПб., 1892, 390 с.
9. Градовский А. Д. История местного управления в России. СПб.: печатня В. Головина 1868. Т. 1 : Введение Уезд Московского государства. 527 с.
10. Варадинов Н. История министерства внутренних дел. СПб.: Типография М-ва внутр. дел, 1858. 316 с.
11. Андреевский И. Е. Лекции по истории полицейского права и земских учреждений в России. СПб.: Изд. Волков, 1883. 270 с.
12. Романович-Славатинский А. В. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права: Издание Юридического факультета Ун-та св. Владимира под ред. проф. А. А. Жилина. СПб.: Тип. М-ва вн. дел, 1912. 560 с.
13. Романович-Славатинский А. В. Система русского государственного права в его историко-догматическом развитии, сравнительно с государственным правом Западной Европы. Киев, 1886. 420 с.
14. Досуги Крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. Ч.1. - СПб.: Импер. Типография, 1803. 226 с.

15. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии совершенное в 1799 году Павлом Сумароковым с историческим и топографическим описанием всех тех мест. Москва, 1800. 215 с.
15. Всевожский Н. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 г. Москва, 1839. Т.1. 495 с., Т.2.,520 с.
16. Мармон. Путешествие маршала Мармона, герцога Рагузского в Венгрию, Трансильванию, Южную Россию по Крыму и берегам Азовского моря, в константинополь, некоторые части Малой Азии, Сирию, Палестину и Египет. Перевод с франц. Москва, 1840. Т.3, 312 с.
17. Муравьев-Апостол И. М. Путешествие в Тавриду в 1820 г. СПб.: Печатано в типографии состоящей при Особенной канцелярии Министерства внутренних дел, 1823. 337 с.
18. Демидов А. Путешествие в Южную Россию и Крым. Москва: тип. А. Семена, 1853. 175 с.
19. Зеленецкий К. Записки по пути до Херсонской губернии // Вестник Всесоюзного географического общества. Кн. 5-6., 1957. С.4-21.
20. Афанасьев-Чужбинский. Поездка в Южную Россию. СПб., 1864. 240 с.
21. Палимпсестов И. Мои воспоминания. М., 1876. 210 с.
22. Августинович Э. По селениям и колониям Новороссии. СПб., 1882. 140с.
23. Асланбеков А. Адмирал Алексей Самуилович Грейг: Биографический очерк. СПб.: 1873. 149 с.
24. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба. Т. XI.Ч.1. Херсонская губерния / Сост. Генерального штаба капитан Рогалев и штабс-капитаны Фон-Витте и Пестов. СПб., 1849. Сведения общие на 229 с., сведения специальные на 85 с.
25. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба. Таврическая губерния / Сост. Генерального штаба подполковник Герсиванов.

СПБ., 1849. 247 с.

26. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / Сост. Генерального штаба подполковник А. Шмидт. Ч.1. СПб., 1863. 601 с.

27. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. География, этнография и народонаселение Новороссийского края. Сочинение. Ч.1. Одесса: В типографии Л. Нитче, 1850. 291 с.

28. Федоров Ф. А. Крым с Севастополем, Балаклавою и другими его городами, с описанием рек, озер, гор и долин; с его историею, жителями, их нравами, обычаями и образом жизни. СПб., 1855. 245 с.

29. Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. СПб., 1870. 166 с.

30. Багалий Д. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. 114 с.

31. Семенов-Тяньшанский П. П. Россия: Полное географическое описание нашего Отечества. Новороссия и Крым. Т. 14. СПб.: А. Ф. Девриен, 1910. 983 с.

32. Ге Г. М. Историчний нарис столітнього існування міста Миколаєва при гирлі Інгулу (1790-1890). Миколаїв: Іліон, 2017. 151 с.

33. Севастопольский бунт 1830 года // Летопись революции. 1923. - № 5. С. 233-236.

34. Деятели эпохи царизма // Летопись революции. 1924. - № 2. С. 198-203.

35. Бабенчиков В. П. Описание войны в Севастополе. Севастополь: 2-я тип-фия Крымполиграфтреста, 1928. 38 с.

36. Полканов А. Севастопольское восстание 1830 года. - Симферополь: Государственное издательство Крымской АССР, 1936. 145 с.

37. Бушуев С. К. Крымская война 1853-1856. Героическая оборона Севастополя. Москва: Воен. изд-во, 1946. 64 с.

38. Ляговский А. Н. Оборона Севастополя (1854-1855 гг.). Москва: Воен. изд-во, 1948. 80 с.

39. Корниенко Д. И. Героическая оборона Севастополя в Крымской войне 1853-

1856. Москва: Знание, 1954. 40 с.
40. Горев Л. Война 1853-1856 г. и оборона Севастополя. Москва: Воен. изд-во, 1955. 520 с.
41. Мягков П. С. Севастопольская оборона 1854-1855. Москва: Изд-во ДОСААФ, 1954. 128 с.
42. Семин Г. И. Оборона Севастополя. 1854-1855. Москва: Воениздат, 1962. 107 с.
43. Тарле Е. В. Крымская война. Москва-Ленинград: Изд-во Акад. Наук СССР, 1950. Т.1. 564 с., Т.2. 635 с.
44. Неделин А. И. Севастополь. Исторический очерк от основания города до начала Крымской войны 1853-1856 гг. Симферополь: Крымиздат, 1954. 98 с.
45. Семин Г. И. Город-герой Севастополь. Исторический очерк. Симферополь: Крымиздат, 1958. 251 с.
46. Семин Г. И. Севастополь. Исторический очерк. Москва: Воен.изд-во Мин-ва обороны, 1955. 253 с.
47. Семин Г. И. Севастополь. Исторический очерк // Там само. С. 81, 83.
48. Ерошкин Н. П. Государственные учреждения России в дореформенный период (1801-1861). Москва: Наука, 1957. 78 с.
49. Рындзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1958. 558 с.
50. История города-героя Севастополя (1783-1917) / Под ред. докт. ист. наук С. Ф.Найда. Киев: Изд-во АН УССР, 1960. Ч.1. 364 с., Ч.2. 339 с.
51. Болгарі П. П., Волков М. Н., Долматова Н. М., Зоткін М. Ф., Кондратьєвський Є. П., Сьомін Г. І. Севастополь місто герой // Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. Київ: Головна редакція Української Радянської енциклопедії Академії Наук УРСР, 1974. 655 с.
52. Миронов Б. Н. Спорные и малоизученные вопросы истории позднефеодальной историографии // Генезис и развитие феодализма в России. Ленинград, 1983. 169 с.
53. Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х нач. 90-х гг. XIX в. Ленинград: Наука, 1984. 257 с.

54. Чечулин А. В. Решетников М. М. Общественное признание. Опыт поощрения лучших и признание заслуг в дореволюционной и современной России. СПб.: Образование, 2000. 117 с.
55. Почетные граждане города Москвы, 1866-1917 / С. А. Комиссарова, В. Г. Кошкидько, К. А. Соловьев. Москва: Московские учебники. 2009. 312 с.
56. Доценко В. Д. Макаров С. И. Слава Черноморского флота в памятниках морской славы. Санкт-Петербург: «Аврора-Дизайн», 2004. 130 с.
57. Черноусов А. А. Адмирал М. П. Лазарев. Роль личности в истории России. СПб.: Издательство-полиграфический комплекс «Гангут», 2011. 344 с.
58. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Тернопіль, 1996. 184 с.
59. Соборна пам'ять України. Календар-альманах на 2008 рік. Київ, 2007. 240 с.
60. Шандра В. С. Міщанські органи станового самоврядування в Україні. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 339 с.
61. Шандра В. С. Міщанські органи станового самоврядування в Україні // Там само. С.204-207.
62. Валявська К. В.. Елементи світського життя в австрійській Буковині (1774-1815) // Питання історії України. Зб. наук. праць каф. історії України Чернівецького нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича. Чернівці: Технодрук, 2013. Т. 16. С. 166-174.
63. Валявська К. В. До проблеми виникнення «світського товариства» на Буковині в австрійський період (1815-1848) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ: Видавництво «Гілея», 2014. Вип. 89 (10). С. 21-26.
64. Валявська К. В. Особенности социальной интеграции в «светское общество» Буковины (1848-1914) // Codrul Cosminului. Suceava, 2015. Vol. XXI. № 1. P. 25-48.
65. Гучко О. Деякі аспекти розвитку системи охорони здоров'я у Північній Буковині (20-30-ті роки ХХ ст.) // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол.ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Гілея», 2017. Вип. 120 (5). С. 28-32.
66. Головань В. И. Почетные граждане города Одессы. Одесса: Астропринт, 2003. 328 с.
67. Веселов П.Я. Звезды Севастополя. Документальная повесть и очерки. //

Летопись Севастополя в 10 томах. Севастополь, 1999. Т.6. 285 с.

68. Ляшук П.М. Герои Севастопольской страды // Серия Памятники и поля сражений Крымской войны. Симферополь: Таврия Плюс, 2001. 128 с.

69. Севастополь: энциклопедический справочник // Национальный музей героической обороны и освобождения Севастополя. [Ред. сост. М.П. Апошанская]. Севастополь: Национальный музей героической обороны и освобождения Севастополя. Симферополь: Издательство ООО «Фирма «Салта» ЛТД», 2008. 1120 с.

70. Масхури И. В. Греки в истории Севастополя. Часть 1. Севастополь: Издательство ЧП «Стрижак-Пресс», 2005. 595 с.

71. Алтабаева Е. Б. Коваленко В. В. Потомству в пример. Учебное пособие. Симферополь: Таврида, 1999. 286 с.

72. Чикин А. М. Севастополь: историко-литературный справочник. Севастополь: «Вербена», 2007. 640 с.

73. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900). Миколаїв: Іліон, 2006. 300 с.

74. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) // Там само. С. 40-42.

75. Крючков Ю. С. Алексей Самуилович Грейг 1775-1845. Москва: Издательство «Наука» 1984. 102 с.

76. Крючков Ю. С. Алексей Самуилович Грейг. Адмирал, личность, человек. Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2008. 480 с.

77. Крючков Ю. С. Алексей Самуилович Грейг. Адмирал, личность, человек// Там само. С. 174-179.

78. Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва і Херсона у розвитку транспортних систем Півдня України у другій половині XIX на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. 5. Запоріжжя: Тандем-У, 1999. С. 187-195.

79. Тригуб П. М., Довгань Н. Ю. Діяльність Миколаївської міської думи в галузі освіти, охорони здоров'я, фізичного виховання і спорту (друга половина XIX

- початок ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. 5. Запоріжжя: Тандем-У, 1999. С. 177-183.
80. Коваль Г.П. Миколаївська міська дума як орган місцевого самоврядування (кін. ХVІІІ - ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. 5. Запоріжжя: Тандем-У, 1999. С.159-166.
81. Кремень Т., Шинкаренко С. Подземные крепости Николаева. [Електроний ресурс]. Режим доступу: <http://bazar.nikolaev.ua/node/597> (дата звернення 3.09.2016)
82. Гавришева Е. Н. Увековечение памяти защитников Севастополя // Достойный поклонения. Восточная (Крымская) война: первая героическая оборона Севастополя. Севастополь - Симферополь: «Магистр», 2005. 288с.
83. Гринева Е. Н. Еврейская жена адмирала Грейга // Десятые запорожские еврейские чтения, 11-12 мая. Запорожье: 2006. 393 с.
84. Доскато О. Г. К 100-летию памятника Э.И. Тотлебену // СЕВА-2009 (Севастопольский ежегодный визит-альманах). Севастополь: «Вербер». Выпуск 3, 2009. 717 с.
85. Дьяконова И.А. М. И. Кази - городской голова Севастополя // Греция и славянский мир: Сборник научных статей. Вып.1. Симферополь: Таврия, 1982. 224 с.
86. Ивицкая О. Е. Неизвестный автограф знаменитого писателя Григория Москвича в фондах Государственного архива г. Севастополя // Память о прошлом: Сборник научных трудов сотрудников Государственного архива г. Севастополя [сост. В.В. Крестьянников]. Севастополь: ЧП Арефьев, 2007. 280 с.
87. Максимова Н. Севастополь в судьбе великого писателя. К 180-летию со дня рождения Л.Н. Толстого. Севастополь в судьбе великого писателя. // СЕВА - 2009 (Севастопольский альманах). Севастополь: изд. «Вербер». 717 с.
88. Шевченко С. М. Деятельность Русского общества пароходства и торговли (РОПиТ) в 1856-1878 годах // Севастополь: Взгляд в прошлое. Сборник научных трудов сотрудников Государственного архива г. Севастополя [сост. В.В. Крестьянников]. Севастополь: ЧП Арефьев, 2006. 356 с.

89. Полное собрание сочинений законов Российской империи // Сборник нормативных актов. Собрание 2-е, Т. 7. (1832) 5284-5286. СПб. : 1825-1881. 1044 с.
90. Российское законодательство X-XX вв. в 9 Т., Т. 5. [Ответственный редактор Е.И. Индова]. Москва: Юридическая литература, 1987. 122 с.
91. Свод законов Российской империи, Т. IX. // Законы о состояниях. СПб., 1857. 477 с.
92. Договор на устройство в г. Севастополе электрической железной дороги // Тархов С. А. первый в Крыму: история трамвая и троллейбуса в Севастополе. Севастополь, 1998. 300 с.
93. Российские адмиралы. Биографический словарь [Авт. сост. С. В. Чертопруд]. Москва: ООО «Издательство АСТ», Издательство Астрель», ООО «Транзиткнига», 2004. 746 с.
94. Ванеев Г. И. Севастополь: страницы истории. 1783-1983: Справочник. Симферополь: Таврия, 1983. 280 с.
95. Тархов С. А. Первый в Крыму: история трамвая и троллейбуса в Севастополе. Севастополь: НПЦ «ЭКОСИ-Гидрофизика», 1998. 300 с.
96. Из докладной записки севастопольского городского головы министру внутренних дел о бедственном положении городского хозяйства // Севастополю 200 лет: сборник документов. Киев: Наукова думка. 1983. 414 с.
97. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Санкт-Петербург. Типо-Литография И. А. Ефрона, 1893. Т. IX-А. 974 с.
98. Российское законодательство X-XX вв. в 9 Т., Т. 5. [Ответственный редактор Е. И. Индова]. Москва: Юридическая литература, 1987. 122 с.
99. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона // Там само. С. 374.
100. Российское законодательство X-XX вв. в 9 Т., Т. 5. // Там само. С. 122.
101. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона // Там само. С.324.
102. Российское законодательство X-XX вв. в 9 Т., Т. 5. // Там само. С. 123-124.
103. Российское законодательство X-XX вв. в 9 Т., Т. 5. // Там само. С. 124.

104. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона // Там само. С.325.
105. Полное собрание сочинений законов российской империи. // Сборник нормативных актов. Собрание 2-е, Т. 7. (1832) 5284-5286 с. СПб. : 1825-1881. 1044 с.
106. Полное собрание сочинений законов российской империи. // Сборник нормативных актов. Собрание 2-е, Т. 7 // Там само. С.194.
107. Свод законов Российской империи, Т. IX. // Законы о состояниях. СПб.:1857. 477 с.
108. История Севастополя в лицах: военные и гражданские руководители города и флота / [Куликов И.И., Кот В.П., Крестьянников В.В. и др.]. Севастополь: Арт-политика, 2008. 496 с.
109. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона // Там само. С.524.
110. Белокрыс А. Почетное гражданство в дореформенной России // Московский журнал. 2005. № 3. С.55-59.
111. Російський державний військово-історичний архів (далі РДІА). Ф. 1343. Оп. 1. Спр. 1-39, 117 арк. [Дела потомственных почетных граждан, образцы свидетельств, грамот].
112. Полное собрание сочинений законов российской империи. // Сборник нормативных актов. Собрание 2-е, Т. 7. // Там само. С.193-196.
113. Белокрыс А. Почетное гражданство в дореформенной России // Там само. С. 57.
114. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона // Там само. С.524.
115. Положение об общественном управлении города Санкт-Петербурга. СПб.: 1904. 158 с.
116. Чечулин А. В. Решетников М. М. Общественное признание. Опыт поощрения лучших и признание заслуг в дореволюционной и современной России. СПб.: Образование, 2000. 117 с.

117. Фонди національного музею героїчної оборони та звільнення Севастополя. А 7120. Журнал протоколів засідань севастопольської міської думи за 1875 рік, 141 с.
118. Фесенко А. А. Первые почетные граждане Севастополя. Научно-документальное издание. Севастополь: ТОВ «Рибест», 2013. 164 с.
119. Російський державний архів Військово-морського флоту (далі РДА ВМФ). Ф. 701. Григорович Иван Константинович, адмирал (1853-1930). Оп. 1. Спр. 80 Выписка из экстренного заседания городской Думы о присвоении звания Почетного гражданина города Севастополя. 56 арк.
120. РДА ВМФ. Ф. 8. Грейги: Алексей Самуилович (1775-1845) и Самуил Карлович (1736-1788), адмиралы. Оп. 1. Спр. 93, 3 арк .Указы Николая I, Сената о назначении Грейга членом государственного Совета о присвоении званий и наград, письма и др. 3 арк.
121. История Севастополя в лицах: военные и гражданские руководители города и флота / [Куликов И. И., Кот В. П., Крестьянников В. В. и др.]. Севастополь: Арт-политика, 2008. 496 с.
122. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900). Миколаїв: Іліон, 2006. 300 с.
123. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) // Там само. С. 274-276.
124. Фонди національного музею героїчної оборони та звільнення Севастополя. А 7120. Журнал протоколів засідань севастопольської міської думи за 1875 рік, 141 с.
125. Фесенко А. А. Первые почетные граждане Севастополя. Научно-документальное издание // Там само. С. 95-101.
126. Головань В. И. Почетные граждане города Одессы. Одесса: Астропринт, 2003. 328 с.
127. Севастополь: энциклопедический справочник // Национальный музей героической обороны и освобождения Севастополя [Ред. сост. М. П. Апошанская]. Севастополь: Национальный музей героической обороны и освобождения

Севастополя. Симферополь: Издательство ООО «Фирма «Салта» ЛТД», 2008. 1120 с.

128. Чечулин А. В. Решетников М. М. Общественное признание. Опыт поощрения лучших и признание заслуг в дореволюционной и современной России. СПб.: Образование, 2000. 117 с.

129. Фесенко А. А. Первые почетные граждане Севастополя. Научно-документальное издание // Там само. С. 132.

130. Декреты Советской власти. Т. I. Москва: Гос. издательство полит. литературы, 1957. 640 с.

131. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) // Там само. С. 40-42.

132. Асланбеков А. Адмирал Алексей Самуилович Грейг: Биографический очерк. СПб., 1873. 149 с.

133. РДА ВМФ. Ф. 512. Центральный комитет правления русского судостроительного общества и общества николаевских заводов и верфей (1912-1918), 1857 дел. Оп. 2. Спр. 19. Про строительство склада парусной и такелажной мастерской (на дамбе) Общества Николаевских заводов и верфей в г. Николаеве. 12 арк.

134. РДА ВМФ. Ф. 1049. Кораблестроительная экспедиция при Главном управлении Черноморского флота и портов. Николаев (1831-1860). Оп. 1. Спр. 15. Про сооружение новых верфей, спуск на воду кораблей, фрегатов и транспортов. 139 арк.

135. РДА ВМФ. Ф. 19. Меньшиков Александр Сергеевич, адмирал (1787-1869) Оп. 1. Спр. 117 б, Из отчета адмирала Грейга А. Меньшикову за 186-8128 года, об устройстве новой деревянной пристани, набережной по реке Ингул в Николаевском адмиралтействе. 132 арк.

136. РДА ВМФ. Ф. 243. Управление главного командира Черноморского флота и портов Черного моря. Николаев. (1785-1908) Оп. 1. Спр. 3473. О благоустройстве городов Николаев и Севастополь. 506 арк.

137. РДА ВМФ. Ф. 243. Управление главного командира Черноморского флота и

- портов Черного моря. Николаев. (1785-1908). Оп. 1. Спр. 3473 // Там само. Арк. 5.
138. РДА ВМФ. Ф. 243. Управление главного командира Черноморского флота и портов Черного моря. Николаев. (1785-1908). Оп. 1. Спр. 1278. Об обустройстве водопровода в городе Николаеве. 340 арк.
139. РДА ВМФ. Ф. 418. Морской штаб (1891-1918). Оп. 1. Спр. 649. План Николаева, строительства водопровода, колодцев и прочего. 1234 арк.
140. РДА ВМФ. Ф. 1047. Исполнительная экспедиция при управлении Черноморским департаментом (1808-1831). Оп. 1. Спр. 357. Про строительство дома Главного командира и другие хозяйственные вопросы. 890 арк.
141. Крючков Ю.С. Алексей Самуилович Грейг. Адмирал, личность, человек. Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2008. 480 с.
142. Крючков Ю.С. Алексей Самуилович Грейг 1775-1845. Москва: Издательство «Наука» 1984. 102 с.
143. РДА ВМФ. Ф. 418. Морской штаб (1891-1918). Оп. 1. Спр. 507. Про развитие гидрографии на Чорном море, про первую лоцию. 516 арк.
144. РДА ВМФ. Ф. 243. Управление главного командира Черноморского флота и портов Черного моря. Николаев. (1785-1908). Оп. 1. Спр. 1769. Про строительство каменной обсерватории в Николаеве. 560 арк.
145. Крючков Ю.С. Алексей Самуилович Грейг. Адмирал, личность, человек // Там само. С. 178.
146. Крючков Ю.С. Алексей Самуилович Грейг. Адмирал, личность, человек // Там само. С. 167.
147. Крючков Ю.С. Алексей Самуилович Грейг 1775-1845 // Там само. С. 80-85.
148. Фонди національного музею героїчної оборони та звільнення Севастополя. Матеріали архіву музею Севастопольської оборони 1853-1855 рр. Аркуш із гідрографічного відділу, що музею передані креслення військових судів, у тому числі брига «Меркурій» після битви 14 травня 1829 року, 62 с.
149. Известия Таврической ученой архивной комиссии. Симферополь, 1891. № 12. С. 94-100.
150. Державний архів міста Севастополь (далі ДАМС). Колекція

мікрофотодокументів 1, документи з історії Севастополя, оп. 1, мп 1186, 238 кадрів Про обустройство Севастополя. Журнал особого совещания об обустройстве Севастополя.

151. Семин Г. И. Севастополь. Исторический очерк. Москва: Воениздат, 1955. 549 с.

152. РДА ВМФ. Ф. 243. Управление главного командира Черноморского флота и портов Черного моря. Николаев. (1785-1908). Оп. 1. Спр. 463. [Протоколы о работе портов и адмиралтейства]. 61 арк.

153. ДАМС. Колекція мікрофотодокументів 1, документи з історії Севастополя 1781-1917 років, оп. 1, мп 1186, 238 кадрів. Журнал особого совещания об обустройстве Севастополя.

154. Крючков Ю. С. Алексей Самуилович Грейг. Адмирал, личность, человек // Там само. С. 17-18.

155. ДАМС. Ф. 19. Херсонесский мужской монастырь Святого Владимира (1853-1920). Оп. 1., Спр. 67. Записки адмирала О. Грейга графу Нарышкину о необходимости строения собора в Херсонесе на месте крещения князя Владимира. 38 арк.

156. Закревский Н. И. Воспоминание об адмирале А. С. Грейге // Морской сборник, 1864. Т.60. № 2. 205 с.

157. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) // Там само. С. 79-80.

158. О чумном возмущении в Севастополе, 1830 г. // Русский архив. Москва: Изд. П. Бартеневым при Чертковской библиотеке, 1867. С. 1375-1383.

159. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) // Там само. С. 93-94.

160. Полканов А. Севастопольское восстание 1830 года. Симферополь: Государственное издательство Крымской АССР, 1936. 145 с.

161. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) // Там само. С. 90-92.

162. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового

губернаторства (1805-1900) // Там само. С. 95.

163. Масхури И. В. Греки в истории Севастополя. Часть 1. Севастополь: Издательство ЧП «Стрижак-Пресс», 2005. 595 с.

164. РДА ВМФ. Ф. 8. Грейги: Алексей Самуилович (1775-1845) и Самуил Карлович (1736-1788). Оп. 1. Спр. 21. Приказы, рапорты адмирала О. Грейга о мерах по борьбе с чумой, переписка з Н. Воронцовым о мерах по недопущению народных волнений. 71 арк.

165. Крючков Ю. С. Алексей Самуилович Грейг. Адмирал, личность, человек // Там само. С. 187.

166. Крючков Ю. С. Алексей Самуилович Грейг. Адмирал, личность, человек // Там само. С. 101-102.

167. РДА ВМФ. Ф. 8. Грейги: Алексей Самуилович (1775-1845) и Самуил Карлович (1736-1788). Оп. 1. Спр. 22. Переписка по служебным и личным вопросам, переписка М. Лазарева с Мангарини и Аркасом. 139 арк.

168. Закревский Н. И. Воспоминание об адмирале А.С. Грейге // Морской сборник, 1864. Т.60. № 2. 205 с.

169. Севастополь: энциклопедический справочник // Национальный музей героической обороны и освобождения Севастополя; [Ред. сост. М.П. Апошанская]. Севастополь: Национальный музей героической обороны и освобождения Севастополя. Симферополь: Издательство ООО «Фирма «Салта» ЛТД», 2008. 1120 с.

170. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) // Там само. С. 67.

171. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) // Там само. С. 69.

172. Самокишин А. Современное обозрение. Корреспонденция из портов. Николаев // Морской сборник. 1864. № 9. С.1-11.

173. Державний архів Миколаївської області (далі Держархів Миколаївської обл.), Ф.230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора, 1805-1900 рр. Оп.1, Спр. 618. Статистические отчеты Севастопольской городской думы и

Николаевской городской полиции за 1849 г. о состоянии городов Севастополя и Николаева, 24 марта - 8 апреля 1850 г. 30 арк.

174. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) // Там само. С. 94-95.

175. ДАМС. Ф. 21. Комиссия по постройке в Севастополе храма Святого Владимира (1845-1860). Оп. 1. Спр. 67. Комиссия по постройке в Севастополе храма Святого Владимира. Письмо Николая I князю А. Меншикову от 26 апреля 1851 года. 50 арк.

176. Куликов И. И. Кот В. П. Крестьянников В. В. История Севастополя в лицах: военные и гражданские руководители города и флотов. Севастополь, 2008. 496 с.

177. РДА ВМФ. Ф. 920. Севастопольский порт (1783-1917). Оп. 5. Спр. 1298. Севастопольский порт. О строительстве театра в Севастополе. 520 арк.

178. РДА ВМФ. Ф. 243. Управление главного командира Черноморского флота и портов Черного моря. Николаев. (1785-1908). Оп. 1. Спр. 4003. О строительстве каменной террасы и окончательной обработки набережной на Графской пристани в Севастополе. 133 арк.

179. РДА ВМФ. Ф. 243. Управление главного командира Черноморского флота и портов Черного моря. Николаев. (1785-1908). Оп. 1. Спр. 4270. Об утверждении бюджета на строительство дома для Общих сборов флагманов и капитанов в Севастополе. 309 арк.

180. Исторический путеводитель по Севастополю. СПб., 1907. 295 с.

181. Закревский Н.И. Воспоминание об адмирале А. С. Грейге // Морской сборник, 1864. Т.60. № 2. 205 с.

182. Закревский Н. И. Воспоминание об адмирале А. С. Грейге // Там само. С. 202.

183. Севастополь: энциклопедический справочник // Национальный музей героической обороны и освобождения Севастополя. [Ред. сост. М.П. Апошанская]. Севастополь: Национальный музей героической обороны и освобождения Севастополя. Симферополь: Издательство ООО «Фирма «Салта» ЛТД», 2008. 1120 с.

184. Севастополь: энциклопедический справочник // Национальный музей

- героической обороны и освобождения Севастополя // Там само. С. 516.
185. Семин Г. И. Севастополь. Исторический очерк. Москва: Воениздат, 1955. 549 с.
186. ДАМС. Колекція мікрофотодокументів 1, документи з історії Севастополя 1781-1917 років, оп. 1, мп 1186, 238 кадрів. Про відкриття реального училища.
187. Фесенко А. А. Первые почетные граждане Севастополя. Научно-документальное издание // Там само. С. 151-152.
188. Фесенко А. А. Первые почетные граждане Севастополя. Научно-документальное издание // Там само. С. 153.
189. Севастополь: энциклопедический справочник // Национальный музей героической обороны и освобождения Севастополя // Там само. С. 189.
190. Шильдер Н. Генерал-адъютант Эдуард Иванович Тотлебен. Санкт-Петербург, 1872. 25 с.
191. Куликов И. И. Кот В. П. Крестьянников В. В. История Севастополя в лицах: военные и гражданские руководители города и флотов. Севастополь, 2008. 496 с.
192. Шильдер Н. Генерал-адъютант Эдуард Иванович Тотлебен // Там само. С. 11.
193. Шильдер Н. Генерал-адъютант Эдуард Иванович Тотлебен // Там само. С. 14.
194. Шильдер Н. Генерал-адъютант Эдуард Иванович Тотлебен // Там само. С. 13.
195. Ге Г. Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890) // Именовань город Николаев. Историко-краеведческий выпуск. Николаев: Дикий сад, 1989. 301 с.
196. Кремень Т., Шинкаренко С. Подземные крепости Николаева [Электроний ресурс]. Режим доступу: <http://bazar.nikolaev.ua/node/597> (дата звернення 3.09.2016).
197. Извлечение из отчета ст.сов. С .С. Мансурова по возложенному на него поручению в Крыму, относительно попечения о раненных чинах Черноморского флота и их семейств. // Морской сборник. СПб., 1856. - № 5. С. 245-248
198. Извлечение из отчета камер-юнкера Доргобужина по поручению, возложенному на него в Николаеве // Морской сборник. СПб., 1856. № 5. С.281-301

199. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) // Там само. С. 122.
200. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) // Там само. С. 127.
201. Держархів Миколаївської обл. Ф. 230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805-1900). Оп. 1, Спр. 2423. Переписка с городской думой, квартирной комиссией и командиром Южного округа морской строительной части по прошению мещан г. Николаева об упорядочении обложения их подводной повинностью, ведомости о количестве выделенных мещанами подвод и квартировавших войск, 7 декабря 1855г. - 18 декабря 1860 г. 83 арк.
202. Держархів Миколаївської обл. Ф. 230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805-1900). Оп. 1, Спр. 2423. Переписка с городской думой, квартирной комиссией и командиром Южного округа морской строительной части по прошению мещан г. Николаева об упорядочении обложения их подводной повинностью, ведомости о количестве выделенных мещанами подвод и квартировавших войск, 7 декабря 1855г. - 18 декабря 1860 г. 83 арк.
203. Держархів Миколаївської обл. Ф. 230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805-1900). Оп. 1, Спр. 2423. Переписка с городской думой, квартирной комиссией и командиром Южного округа морской строительной части по прошению мещан г. Николаева об упорядочении обложения их подводной повинностью, ведомости о количестве выделенных мещанами подвод и квартировавших войск, 7 декабря 1855г. - 18 декабря 1860 г. 83 арк.
204. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) // Там само. С. 79.
205. Шильдер Н. Генерал-адъютант Эдуард Иванович Тотлебен // Там само. С. 16.
206. ДАМС. Ф. 15. Канцелярія Севастопольского градоначальника (1873-1920). Оп. 1. Спр. 2. Отчет Севастопольского градоначальника за 1869 год. 17 арк.
207. Севастополь: энциклопедический справочник // Национальный музей героической обороны и освобождения Севастополя // Там само. С. 445-446.
208. Севастопольский справочный листок. 1890. 21 июня.

209. Доскато О. Г. К 100-летию памятника Э. И. Тотлебену // СЕВА-2009 (Севастопольский ежегодный визит-альманах). Севастополь: «Вербер». Выпуск 3, 2009. 717 с.
210. Севастополь: энциклопедический справочник // Национальный музей героической обороны и освобождения Севастополя // Там само. С. 889.
211. Крымский вестник. 1890. 20-21 июня.
212. Крымский вестник. 1909. 6 августа.
213. Доскато О. Г. К 100-летию памятника Э. И. Тотлебену // Там само. С. 645.
214. Крымский вестник. 1890. 20 июня.
215. Крымский вестник. 1890. 21 июня.
216. З повідомлення Олександра II Міністрові внутрішніх справ з питання повоєнної розбудови Севастополя // Севастополю 200 років. Київ: Наукова думка, 1983. 414с.
217. Алтабаева Е. Б. Коваленко В. В. Потомству в пример. Учебное пособие. Симферополь, 1999. 286 с.
218. Тархов С. А. Первый в Крыму: история трамвая и троллейбуса в Севастополе Севастополь: НПЦ «ЭКОСИ-Гидрофизика», 1998. 300 с.
219. РДА ВМФ. Ф. 432. Морское училище (1701-1918). Оп. 5. Спр. 2878, 25 арк. [Документы воспитанников Морского училища].
220. РДА ВМФ. Ф. 205. Канцелярия начальника главного морского штаба (1828-1836). Оп. 1. Спр. 2130. Об установлении тайного контроля за поведением лейтенанта Кислинского, про увольнение офицера в отпуск и снятие его с контроля. 27 арк.
221. РДА ВМФ. Ф. 205. Канцелярия начальника главного морского штаба (1828-1836). Оп. 1. Спр. 2130. Об установлении тайного контроля за поведением лейтенанта Кислинского, про увольнение офицера в отпуск и снятие его с контроля. 27 арк.
222. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) // Там само. С. 275.
223. Закревский Н. И. Воспоминание об адмирале А. С. Грейге // Морской

сборник, 1864. Т.60. № 2. 205 с.

224. РДА ВМФ. Ф. 920. Севастопольский порт (1783-1917). Оп. 9. Спр. 59. О состоянии Севастополя после Крымской войны. 94 арк.

225. РДА ВМФ. Ф. 410. Канцелярия Морского министерства (1836-1918). Оп. 2. Спр. 1529. О расчищении севастопольских бухт и вознаграждение собственников судов при наличии документов. 165 арк.

226. РДА ВМФ. Ф. 920. Севастопольский порт (1783-1917). Оп. 9. Спр. 59. О состоянии Севастополя после Крымской войны. Об устройстве провиантских магазинов, лавок, отелей, кухонь и т. д. 94 арк.

227. РДА ВМФ. Ф. 410. Канцелярия Морского министерства (1836-1918). Оп. 2. Спр. 6426. О передаче Морскому ведомству участка земли для обустройства кладбища. 74 арк.

228. РДА ВМФ. Ф. 410. Канцелярия Морского министерства (1836-1918). Оп. 2. Спр. 1283. Проект настройки кладбища для воинов, погибших при обороне Севастополя. 302 арк.

229. ДАМС. Ф. 15. Канцелярия Севастопольского градоначальника (1873-1920). Оп. 1. Спр. 2. Звіти севастопольських градоначальників за 1879 та 1884 роки. 18 арк.

230. Адрес-календарь Севастопольского градоначальства на 1913 год. Гор. Севастополь и Балаклава. Севастополь: Типография И. Л. Неймана (Крымский вестник), 1912. 216 с.

231. Шевченко С. М. Деятельность Русского общества пароходства и торговли (РОПиТ) в 1856-1878 годах // Севастополь: Взгляд в прошлое. Сборник научных трудов сотрудников Государственного архива г. Севастополя [сост. В. В. Крестьянников]. Севастополь: ЧП Арефьев, 2006. 356 с.

232. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі Держархів Автономної Республіки Крим). Ф. 26. Протоколы заседаний Севастопольской городской управы и думы (1858-1909). Оп. 1. Спр. 25982. Протокол засідання міської думи міста Севастополя. 28 арк.

233. Сообщение Министерства внутренних дел и. д. Новороссийского и

Бессарбского генерал-губернатора об образовании Севастопольского градоначальства // Севастополю 200 лет: сборник документов. Киев: Наукова думка, 1983. 414 с.

234. Российские адмиралы. Биографический словарь [Авт. сост. С. В. Чертопруд]. М.: ООО «Издательство АСТ», Издательство Астрель», ООО «Транзиткнига», 2004. 746 с.

235. Куликов И. И. Кот В. П. Крестьянников В. В. История Севастополя в лицах: военные и гражданские руководители города и флотов. Севастополь, 2008. 496 с.

236. Тархов С.А. Первый в Крыму: история трамвая и тролейбуса в Севастополе. Севастополь: НПЦ «ЭКОСИ-Гидрофизика», 1998. 300 с.

237. ДАМС. Ф. 15. Канцелярия Севастопольского градоначальника (1873-1920). Оп. 1. Спр. 1. Звіти севастопольських градоначальників за 1878 рік. 18 арк.

238. Шевякова Д.П. Севастопольский торговый порт. История. Возможности и реальность нач. XX века // Севастополь: Взгляд в прошлое. Сборник научных трудов сотрудников Государственного архива г. Севастополя [сост. В. В. Крестьянников]. Севастополь: ЧП Арефьев, 2006. 356 с.

239. ДАМС. Ф. 22. Севастопольское карантинное агенство (1867-1888). Оп. 1. Спр. 68. Про доставлення списку комерційних судів севастопольського порту. Про роботу порту. 36 арк.

240. ДАМС. Ф. 22. Севастопольское карантинное агенство (1867-1888). Оп. 1. Спр. 54. Про роботу Севастопольського порту. 11 арк.

241. Фонди національного музею героїчної оборони та звільнення Севастополя. Матеріали архіву музею Севастопольської оборони 1853-1855 рр. Журнал засідань Севастопольської міської думи за 1875 рік, 141 с.

242. ДАМС. Ф. 15. Канцелярия Севастопольского градоначальника (1873-1920). Оп. 1. Спр. 5. Звіти севастопольських градоначальників за 1888 рік. 22 арк.

243. Шевякова Д. П. Севастопольский торговый порт. История. Возможности и реальность нач. XX века // Севастополь: Взгляд в прошлое / Сборник научных трудов сотрудников Государственного архива г. Севастополя [сост. В. В. Крестьянников]. Севастополь: ЧП Арефьев, 2006. 356 с.

244. ДАМС. Ф. 15. Канцелярия Севастопольского градоначальника (1873-1920). Оп. 1. Спр. 5 арк. Звіти севастопольських градоначальників за 1888 рік. 22 арк.
245. ДАМС. Ф. 15. Канцелярия Севастопольского градоначальника (1873-1920). Оп. 1. Спр. 5 арк. Звіти севастопольських градоначальників за 1888 рік. 22 арк.
246. Исторические улицы и памятники Севастополя: учебное пособие [сост. В. В. Крестьянников]. Симферополь: Таврия, 1996. 151 с.
247. Исторические улицы и памятники Севастополя: учебное пособие // Там само, С. 18-20.
248. Ивицкая О. Е. Неизвестный автограф знаменитого писателя Григория Москвича в фондах Государственного архива г. Севастополя // Память о прошлом: Сборник научных трудов сотрудников Государственного архива г. Севастополя [сост. В. В. Крестьянников]. Севастополь: ЧП Арефьев, 2007. 280 с.
249. Крымский вестник. 1889. 10 октября.
250. Крымский вестник. 1889. 20 октября.
251. ДАМС. Колекція мікрофотодокументів 1, документи з історії Севастополя 1781-1917 років, оп. 1, мп 1186, 238 кадрів [Про облаштування Севастополя. Про розвиток Севастополя наприкінці 80-х років ХІХ століття].
252. Крымский вестник. 1896. 25 июня.
253. Нестеровський Б., Перепелицин П., Труфанов Г. Порт на Буге. Москва:Московский рабочий, 1962. 75 с.
254. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) // Там само. С. 192-194.
255. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) // Там само. С. 197.
256. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) // Там само. С. 198.
257. Николаев. Современное обозрение // Морской сборник. 1862. № 10. С.139-147.
258. Держархів Миколаївської обл. Ф. 230. Канцелярия Миколаївського військового губернатора (1805-1900). Оп. 1, Спр. 4027. Дело об учреждении в г. Николаеве

комитета общественного здоровья. 4 арк.

259. Держархів Миколаївської обл. Ф. 230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805-1900). Оп. 1, Спр. 4503. Циркуляр министра внутренних дел о представлении соображений об улучшении общественного управления в городах, рапорт Николаевского военного губернатора в МВД и требуемые циркуляром соображения, сведения о численности населения г. Николаева и местных особенностях, 26 апреля 1862 г. - 14 февраля 1863 г. 63 арк.

260. Держархів Миколаївської обл. Ф. 230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805-1900). Оп. 1, Спр. 4027. Дело об учреждении в г. Николаеве комитета общественного здоровья. 4 арк.

261. Николаев. Современное обозрение // Морской сборник. СПб., 1863. № 11. С. 44-51.

262. Держархів Миколаївської обл. Ф. 239. Миколаївський міський статистичний комітет, 1862-1917 рр. Оп. 1, Спр. 4503. Предписания Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора о представлении статистических сведений о г. Николаеве для помещения в Новороссийском календаре на 1872 год, сведения о составе управления Николаевского военного губернатора, 5 апреля - 17 августа 1871 г. 17 арк.

263. Держархів Миколаївської обл. Ф. 239. Миколаївський міський статистичний комітет, 1862-1917рр. Оп. 1, Спр. 4503. Распоряжение главного командира Черноморского флота и портов об обязательном присутствии на приеме иностранных консулов, 1 сентября 1872 г. 2 арк.

264. Держархів Миколаївської обл. Ф.239. Миколаївський міський статистичний комітет, 1862-1917 рр. Оп.1, Спр.18. Годовой отчет Николаевского статкомитета за 1870 г., представленный в Центральный статистический комитет, 14 июня 1871 г. - 7 ноября 1872 г. 96 арк.

265. Держархів Миколаївської обл. Ф.239. Миколаївський міський статистичний комітет, 1862-1917 рр. Оп.1, Спр.18. Годовой отчет Николаевского статкомитета за 1870 г., представленный в Центральный статистический комитет, 14 июня 1871 г. - 7 ноября 1872 г. 96 арк.

266. Держархів Миколаївської обл. Ф.230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805-1900). Оп.1, Спр.19. Ведомости со статистическими сведениями о количестве населения, зданий и сооружений, земельных площадей пригородов и хуторов, принадлежащих г. Николаеву, 18 декабря 1872 г. - 30 января 1873 г. 55 арк.

267. Держархів Миколаївської обл. Ф.230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805-1900). Оп.1, Спр.9156. Переписка с управлением Николаевского коменданта о прибытии в Николаев 1-го батальона Люблинского полка, 8-13 апреля 1874 г. 11 арк.

268. Держархів Миколаївської обл. Ф.230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805-1900). Оп.1, Спр. 8218. Предписания Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора о представлении статистических сведений о г. Николаеве для помещения в Новороссийском календаре на 1872 год, сведения о составе управления Николаевского военного губернатора, 5 апреля - 17 августа 1871 г. 17 арк.

269. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1894 год. З фондів науково-довідкової бібліотеки Держархіву Миколаївської обл. Інв. № 11600. 14 с.

270. Генерал-адъютант, адмирал Николай Андреевич Аркас. Биографический очерк / Сост А. И. Денисов. Севастополь, 1887. 294 с.

271. Генерал-адъютант, адмирал Николай Андреевич Аркас // Там само. С. 131.

272. Держархів Миколаївської обл. Ф.230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805-1900). Оп.3, Спр.7. Отношение городской управы о присвоении генерал-адъютанту Аркасу Н. А. звания почетного гражданина г. Николаева, положение о морском ополчении, договор о прокладке железнодорожного пути, 21 декабря 1842 г. - 18 февраля 1880 г. 27 арк.

273. Держархів Миколаївської обл. Ф.230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805-1900). Оп.1, Спр.8229. Дело об учреждении в г. Николаеве общества взаимного кредита, 2 февраля 1871 г. - 11 января 1873 г. 28 арк.

274. Генерал-адъютант, адмирал Николай Андреевич Аркас // Там само. С. 190-191.

275. Держархів Миколаївської обл. Ф.230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805-1900). Оп.1, Спр.8785. Дело об организации общества подачи помощи при кораблекрушениях, 17 - 19 января 1874 г. 22 арк.
276. Генерал-адъютант, адмирал Николай Андреевич Аркас // Там само. С. 277.
277. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) // Там само. С. 208.
278. Зубов Б. Н. Развитие кораблестроения на юге России. Калининград: Книжное изд-во, 1990. 383 с.
279. Генерал-адъютант, адмирал Николай Андреевич Аркас // Там само. С.127.
280. Держархів Миколаївської обл. Ф.230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805-1900). Оп.1, Спр.11991. Списки служащих учреждений г. Николаева для внесения в адрес-календарь на 1888 год. 25 арк.
281. Ге Г. М. Історичний нарис столітнього існування міста Миколаєва при гирлі Інгулу (1790-1890). Іліон. Миколаїв, 2017. 151 с.
282. Держархів Миколаївської обл. Ф.230, Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805-1900). Оп.1, Спр.11991. Списки служащих учреждений г. Николаева для внесения в адрес-календарь на 1888 год. 25 арк.
283. Держархів Миколаївської обл. Ф.230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805-1900). Оп.1, Спр.11730. Сведения о театрах, труппах и сценических представлениях в г. Николаеве за 1886 г. 7 арк.
284. Держархів Миколаївської обл. Ф.230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805-1900). Оп.1, Спр.11622. Об учреждении в г. Николаеве биржи и маклеров, 1885-1888 гг. 7 арк.
285. Держархів Миколаївської обл. Ф.230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805-1900). Оп.1, Спр. 12736. О назначении Копытова Николаевским военным губернатором, 1891-1892 гг. 18 арк.
286. Держархів Миколаївської обл. Ф.230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805-1900). Оп.1, Спр. 12736. Переписка с Министерством внутренних дел о назначении Фазиль-Бея турецким вице-консулом в г. Николаеве, 17декабря 1893 г. - 29 ноября 1894 г. 19 арк.

287. Держархів Миколаївської обл. Ф.230. Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805-1900). Оп.1, Спр.13055. Переписка с Николаевским городским головой о возможности строительства в Николаеве судостроительной верфи и машиностроительных заводов, 6 октября 1892 г. - 6 июля 1893 г. 8 арк.
288. Из условий деятельности в России «Анонимного общества корабельных верфей, мастерских и плавилен в Николаеве» // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. СПб., 1896. № 113. С. 4267.
289. Материалы для описания русских портов и истории их сооружения. Вып. IX. Николаевский порт / Сост. Д.Д.Гнусин. СПб., 1889. 92 с.
290. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1899 год. З фондів науково-довідкової бібліотеки ДАМО. Інв. № 10963. 71 с.
291. Держархів Миколаївської обл. Ф.243. Канцелярія будівництва міста Миколаєва, 1787-1798 рр. Оп.1, Спр.75. Указ Екатеринославского наместничества и переписка с капитаном над Николаевским портом Овцыным и др. о передаче адмиралтейских селений Богоявленска и Воскресенска в ведомство канцелярии строения Николаева, выявлении беглых крестьян для возвращения их помещикам или отправке на казенные работы в Херсон, 14 июня 1792 г. - 21 мая 1793 г. 17 арк.
292. Держархів Миколаївської обл. Ф.239. Миколаївський міський статистичний комітет, 1862-1917рр. Оп.1, Спр.140. Всеподданнейший отчет Николаевского военного губернатора о состоянии г.Николаева Херсонской губернии и его хуторов за 1894 год. 79 арк.
293. Держархів Миколаївської обл. Ф.239. Миколаївський міський статистичний комітет, 1862-1917рр. Оп.1, Спр.140. Всеподданнейший отчет Николаевского военного губернатора о состоянии г.Николаева Херсонской губернии и его хуторов за 1894 год. 79 арк.
294. Держархів Миколаївської обл. Ф.239. Миколаївський міський статистичний комітет, 1862-1917рр. Оп.1, Спр.140. Всеподданнейший отчет Николаевского военного губернатора о состоянии г.Николаева Херсонской губернии и его хуторов за 1894 год. 79 арк.

295. Держархів Миколаївської обл. Ф.239. Миколаївський міський статистичний комітет, 1862-1917рр. Оп.1, Спр.140. Всеподданнейший отчет Николаевского военного губернатора о состоянии г.Николаева Херсонской губернии и его хуторов за 1894 год. 79 арк.
296. Южанин. 1893. 19 января. С.2.
297. Чикин А. М. Севастополь летопись времен: 1773-2003. Севастополь: «Фрэдком, 2003. 240 с.
298. Тархов С.А. Первый в Крыму: история трамвая и троллейбуса в Севастополе. Севастополь, 1998. 300 с.
299. Крымский вестник. 1898. 11 сентября.
300. ДАМС. Ф. 8. Управление Севастопольского трамвая и освещения анонимного Бельгийского общества (1897-1920). Оп. 1. Спр. 5. Оправдательные документы общества «Севастопольский трамвай» по расчетам с предприятиями и торговыми фирмами. С июня 1897 года по январь 1898 год. 329 арк.
301. ДАМС. Ф. 8. Управление Севастопольского трамвая и освещения анонимного Бельгийского общества (1897-1920). Оп. 1. Спр. 5. Оправдательные документы общества «Севастопольский трамвай» по расчетам с предприятиями и торговыми фирмами. С июня 1897 года по январь 1898 год. 329 арк.
302. ДАМС. Ф. 8. Управление Севастопольского трамвая и освещения анонимного Бельгийского общества (1897-1920). Оп. 1. Спр. 5. Оправдательные документы общества «Севастопольский трамвай» по расчетам с предприятиями и торговыми фирмами. С июня 1897 года по январь 1898 год. 329 арк.
303. Севастополь: энциклопедический справочник // Национальный музей героической обороны и освобождения Севастополя. [Ред. сост. М.П. Апошанская]. Севастополь: Национальный музей героической обороны и освобождения Севастополя. Симферополь: Издательство ООО «Фирма «Салта» ЛТД», 2008. 1120 с.
304. Исторические улицы и памятники Севастополя: учебное пособие [сост. В. В. Крестьянников]. Симферополь: Таврия, 1996. 151 с.
305. Севастопольский справочный листок. 1884. 9 февраля.

306. Севастополь: энциклопедический справочник // Национальный музей героической обороны и освобождения Севастополя // Там само. С. 615-616.
307. Севастопольский справочный листок. 1884. 12 февраля.
308. Севастопольский справочный листок. 1885. 1 сентября.
309. РДА ВМФ. Ф. 467. Временный морской штаб наместника на Дальнем Востоке. Порт-Артур (1899-1904). Оп. 1. Спр. 346. Об увековечении в памяти потомства мест одиннадцатимесячной обороны Севастополя и сбор пожертвований. 22 арк.
310. Крымский вестник. 1903. 12 июля.
311. Куликов И. И. Кот В. П. Крестьянников В. В. История Севастополя в лицах: военные и гражданские руководители города и флотов. Севастополь, 2008. 496 с.
312. Крымский вестник. 1902. 5 июля.
313. Крымский вестник. 1902. 18 сентября.
314. Крымский вестник. 1903. 13 августа.
315. Куликов И. И. Кот В. П. Крестьянников В. В. История Севастополя в лицах: военные и гражданские руководители города и флотов // Там само. С. 175.
316. Куликов И. И. Кот В. П. Крестьянников В. В. История Севастополя в лицах: военные и гражданские руководители города и флотов // Там само. С. 176.
317. ДАМС. Колекція мікрофотодокументів 1, документи з історії Севастополя 1781-1917 років, оп. 1, мп 1186, 112 кадрів [Про стан міста Севастополя на 1914 рік].
318. Ванеев Г. И. Севастополь: страницы истории. 1783-1983: Справочник. Симферополь: Таврия, 1983. 280 с.
319. Сообщение Министерства внутренних дел и.д. Новороссийского и Бессарбского генерал-губернатора об образовании Севастопольского градоначальства // Севастополю 200 лет: сборник документов. Киев: Наукова думка. 1983. 414 с.
320. Сообщение Министерства внутренних дел и.д. Новороссийского и Бессарбского генерал-губернатора об образовании Севастопольского градоначальства // Там само. 81.

321. Крестьянников В. В. Воссоздание крепости «Севастополь» во второй половине XIX - нач. XX вв. // Севастополь взгляд в прошлое: Сборник научных статей сотрудников Государственного архива г. Севастополя. Севастополь: ЧП Арефьев, 2006. 356 с.
322. Путеводитель по Севастополю и его окрестностям. Севастополь, 1914. 134 с.
323. Крымский вестник. 1905. 10 июля.
324. ДАМС. Ф. 8. Управление Севастопольского трамвая и освещения анонимного Бельгийского общества (1897-1920). Оп. 1. Спр. 1. Руководство Севастопольского трамвая и освещение деятельности Бельгийского общества (1897-1920). 28 арк.
325. Крымский вестник. 1906. 13 марта.
326. РДА ВМФ. Ф. 406. Послужные и формулярные списки чинов морского ведомства. Коллекция, (1761-1940). Оп. 9. Спр. 992. Документы о получении ранения в голову, при взрыве бомбы на параде в Севастополе. Послужные и формулярные списки чинов Морского ведомства (коллекция). 540 арк.
327. Российские адмиралы. Биографический словарь [Авт. сост. С. В. Чертопруд]. М.: ООО «Издательство АСТ», Издательство Астрель», ООО «Транзиткнига», 2004. 746 с.
328. РДА ВМФ. Ф. 406. Послужные и формулярные списки чинов морского ведомства. Коллекция, (1761-1940). Оп. 1. Спр. 237. Про строительство Морского кадетского корпуса в Севастополе. Руководство морской строительной частью. 1748-1919. 560 арк.
329. РДА ВМФ. Ф. 406. Послужные и формулярные списки чинов морского ведомства. Коллекция, (1761-1940). Оп. 1. Спр. 237. Про строительство Морского кадетского корпуса в Севастополе. Руководство морской строительной частью. 1748-1919. 560 арк.
330. РДА ВМФ. Ф. 406. Послужные и формулярные списки чинов морского ведомства. Коллекция, (1761-1940). Оп. 1. Спр. 237. Про строительство Морского кадетского корпуса в Севастополе. Руководство морской строительной частью. 1748-1919. 560 арк.
331. Крымский вестник. 1915. 25 июня.

332. ДАМС, Колекція мікрофотодокументів 1, документи з історії Севастополя 1781-1917 років, оп. 1, мп 378, 111 кадрів [Про заснування в Севастополі морського корпусу].
333. РДА ВМФ. Ф. 701. Григорович Иван Константинович, адмирал (1853-1930). Оп. 1. Спр. 80. Выписка с экстренного заседания городской Думы про присвоение И. К. Григоровичу звания «Почетный гражданин города Севастополя». 56 арк.
334. РДА ВМФ. Ф. 701. Григорович Иван Константинович, адмирал (1853-1930). Оп. 1. Спр. 80. Выписка с экстренного заседания городской Думы про присвоение И. К. Григоровичу звания «Почетный гражданин города Севастополя». 56 арк.
335. РДА ВМФ. Ф. 701. Григорович Иван Константинович, адмирал (1853-1930). Оп. 1. Спр. 1. Письмо О. Гучкова И.К. Григоровичу об отставке. 23 арк.
336. Крымский вестник. 1901. 8, 9 сентября.
337. Крымский вестник. 1902. 26 июня.
338. Крымский вестник. 1908. 28 августа.
339. Максимова Н. Севастополь в судьбе великого писателя. К 180-летию со дня рождения Л.Н. Толстого. Севастополь в судьбе великого писателя. СЕВА - 2009 (Севастопольский альманах). Севастополь: изд. «Вербер». 717 с.
340. Фесенко А. А. Первые почетные граждане Севастополя. Научно-документальное издание. Севастополь: ТОВ «Рибест», 2013. 164 с.
341. Крымский вестник. 1915. 11 марта.
342. Крымский вестник. 1915. 13 марта.
343. Крымский вестник. 1915. 14 марта.
344. Крымский вестник. 1915. 16 марта.
345. Крымский вестник. 1915. 13 марта.
346. Крымский вестник. 1915. 28 апреля.
347. Крымский вестник. 1916. 27 мая.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

- 1.Фесенко А. А. Морський міністр І.К.Григорович – старший архівіст морського архіву в Санкт-Петербурзі (за матеріалами Російського державного архіву військово-морського флоту) // Архіви України. Науково-практичний журнал. Київ, 2009. № 3–4. С.251–257.
- 2.Фесенко А. А. Новий погляд на діяльність адмірала Олексія Грейга – головного командира Чорноморського флоту і портів Чорного моря, військового губернатора міст Миколаєва та Севастополя // Архіви України. Науково-практичний журнал. Київ, 2011. № 1–3. С. 194–205.
- 3.Фесенко А. А. Чумной бунт в Севастополі в 1830 году. //Культура народів Причорномор'я, научний журнал. Симферополь, 2011. № 204. С. 52–57.
- 4.Фесенко А. А. Практика присвоєння звання «Почесний громадянин міста» на прикладі Миколи Романова // Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. Випуск 3.35: Історичні науки. Миколаїв: МНУ, 2013. С. 301–305.
- 5.Фесенко А. А. «Почесне громадянство міста» як форма суспільного визнання особистого внеску Е. Тотлебена в розвиток Севастополя // Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. Випуск 1.43: Історичні науки. Миколаїв: МНУ, 2017. С. 60–65.
- 6.Фесенко А. А. Важелі заохочення громадської активності на прикладі вручення звання «Почесний громадянин міста» П. І. Кислинському // Емінак: науковий щоквартальник. Збірник наукових праць. Випуск 2(18). Київ-Миколаїв, 2017. С. 20–23.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

7. Фесенко А. А. Первые почетные граждане дореволюционного Севастополя. // Росія – Крим – Балкани: діалог культур. Наукові доповіді міжнародної конференції (Севастополь, 6-10 вересня 2004 р.). 2004. С.319–324.
8. Фесенко А. А. Анализ документов и печатных изданий, посвященных празднованию юбилеев П. С. Нахимова // Севастополь: взгляд в прошлое: Сборник научных статей сотрудников Государственного архива г. Севастополя. Севастополь. 2006. С.286–293.
9. Фесенко А. А. Почетные граждане дореволюционного Севастополя – участники Крымской войны 1853–1856 гг. // Альмінські читання. Матеріали науково-практичної конференції. Сімферополь, 2008. С.113–127.
10. Фесенко А. А. Севастополь. Энциклопедический справочник. Издание 2-е, дополненное и исправленное. Севастополь, 2008. СС. 122–123, 376–177, 499–500, 623–624, 654–655, 679–680, 685, 691, 724, 743–744, 1023–1031.
11. Фесенко А. А. Роль М.С.Воронцова в подавлении восстания в городе Севастополе в 1830 году: анализ источников // Воронцовский сборник. Выпуск 2.Сборник научных статей. Одесса: Студия «Негоциант», 2009. С. 159–172.
12. Фесенко А. А. Деятельность адмирала А. С. Грейга в должности главного командира Черноморского флота и портов, военного губернатора Николаева и Севастополя в 1816–1833 гг. (первый почетный гражданин Николаева) // IX Таврійські наукові читання. Збірка матеріалів. Сімферополь. 2009. С.120–129.
13. Фесенко А. А. История Севастополя в лицах: военные и гражданские руководители города и флотов. Почетные граждане города Севастополя. К 225-й годовщине со дня основания города. Севастополь, 2008. С.70–71, 72–73, 76,77–96, 344–345, 418–419;456–457.
14. Фесенко А. А. «За труды во благо Отечества». К 180-летию Е.Богдановича – почетного гражданина города Севастополя, участника Крымской войны // Матеріали науково-практичної конференції Альмінські читання. Сімферополь, 2012. Вип. № 3. С.111–120.

15. Фесенко А. А. Павел Перелешин, участник Крымской войны и почетный гражданин города Севастополя // Матеріали науково-практичної Альмінські читання. Сімферополь-Бахчисарай, 2014. Вип. № 5. С. 119–128.
16. Фесенко А.А. Практика присвоения звания «Почетный гражданин города» на примере Севастополя в середине XIX – начале XX вв. // Аркасівські читання, МНУ ім. В. О. Сухомлинського: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції. Миколаїв: МНУ, 2014. С. 126–129 с.